

P E T H Ó S Á N D O R

**„VIHAROS
EMBERÖLTŐ”**

(HÉT PORTRAIT)

BUDAPEST

STÁDIUM SAJTÓVÁLLALAT R.-
T

Stádium Sajtóvállalat R.-T. Budapest, VI., Rózsa-utca 111.
Felelős üzemvezető: Gyóry Aladár.

Andrássy Gyula gróf

I.

Csaknem két esztendeje szavát is alig hallani. Magára és politikájára nézve gavallérosan levonta egy választás következményét, sokkal lovagiasabban és nemesebben, mint ahogy egy korrupt és erőszakos közvéleményhamisítás különben indokolhatná. Elvonult és csaknem egyedül maradt gyötrő gondolataival, gyilkos kétségeivel, csalódásaival és megölhetetlen magyar álmaival. A kormány örült ennek az osztrakizmusnak, amely oly könnyűvé tette parlamenti helyzetét és oly erélytelenné és szétporlóvá az ellenzék minden harcát. A féltelmetes ellenfél elhallgatott és egy szkeptikus bölcs nyugodt reménytelenségével szemlélődik a dolgok folyásán. A túlsó oldalon senki se vádolhatta meg azzal, hogy szaporítja a kormányzat nehézségeit. *La carrière ouverte aux talents* – mint Napoleon mondta konzulságának kezdetén. Nem volt többé se az arcvonalon, se a tartalékban, se a háttérben a

munkapárt renie, az *advocatus diaboli*, a „pók”, aki az új és friss talentumok gúzsbakötésére és megbénítására fáradhatatlanul szövi hálójának finom rostjait ellenfeleinek hagymázos látomása vagy hazugsága szerint. Nem volt többé kire áthárítani a tehetetlenség és a sikertelenség felelősségét, ami – valljuk be – nem is éppen kellemes a munkapárti epika mechanizmusának, amely benne az ármánynak, a rontásnak, a gáncsnak és a tagadásnak ősi szellemét látta, szemben a párt félisteneivel és demiurgosaival, akik hatottak, alkottak és gyarapodtak a csonka hazában.

Ha néha, nagy ritkán, visszavonultságából hallatja szavát a konszolidáció vívmányairól és eredményeiről, rögtön megmozdul a birnámi erdő. A régi vádak és a régi rágalmak jégesője hull azokra az igazságokra és azokra az aggodalmakra, amelyeknek oly nobilis és tartózkodó formában ad kifejezést. Felhangzik a régi munkapárti dal a régi gyűlölségről. Egy-kettőre újra mázolják a jó és a rossz párbajának megkopott olaj nyomatát, azt a sajátságos Tisza-Andrássy dualizmust, amelyet az elvakultság vérbeborult szeme alkotott. És amely a Tisza-Andrássy-harcok célját, értelmét és jelentőségét körülbelül a következő szintézisben oldotta fel:

Tisza az állítás, Andrássy a tagadás. Tisza az alkotás, Andrássy a rombolás. Tisza a perzsa hitrege Ormuzdja, Andrássy az Ahrimánja.

Tisza a pozitív és teremtő kormányzat géniusza, Andrássy a feltétlen ellenzésé és egyetemes kritikáé. Az első a politika erkölcsi világrendjében az *igen*, a második a *nem*. Az egyik a nagy és tevőleges összefogások szelleme, a másik a finom és meddő elemzéseké. Az egyik a férfiaság, nyíltság és egyenesség mintaképe, a másik a görbe utak, a komplikált módszerek és kerülő utak virtuóza. Az egyik maga a helytállás, az intranszigencia, a merevség, a másik típusa a hajlékonyságnak, az exigenciákhoz és a népszerű fordulatokhoz való alkalmazkodásoknak. Az egyik egy nagy elv, megcsalódásai-ban és tévedéseiben is egy tiszteletreméltó gondolat, a másik az abszolút konjunktúra, egy beteges hiúság rögeszmés megszállottja, akinek sorsa nem a tragikum tiszta és megrázó hatását kelti, hanem azt a jogos erkölcsi elégtételt, hogy ez az ember csupán a megérdemelt pehek sorozatának szánamegyenletes áldozata. Minél sötétebbnek lehet festeni Andrássyt, annál makulátlanabb fehérségben tündöklök fel a nagy ellenfélnek, Tisza Istvánnak alakja. És ezt a sajátos felfogást szentesíteni látszott Tisza István gróf vértanúságának nimbusza is, amely az ő alakját a pártharcok tüzeiből egyszerre föl-emelte a történelmi halhatatlanság piramisára és népszerűsítette a történelmi Magyarország bukásának e férfiú halálával térben és időben való találkozása, amelyek között a közönség előbb jelképi, azután kauzális kapcsolatot talált.

Úgy látszik, hogy ennek a részben primitív, részben rosszhiszemű értékszemléletnek, amelyet egy politikai propaganda és egy tiszteletreméltó kultusz eszközülnél használtak, okvetlenül emberáldozatra volt szüksége. A magyar közélet a múltban is ismerte azokat az elvi ellentéteket, amelyek a szembenálló irányok képviselői között néha éles személyi párbajok hőfokáig tüzesedtek. Széchenyi nagy pöre Kosuth Lajos ellen, az utóbbi Deák Ferencsel szemben, ha egyébiránt a szenvedélyesség és a személyes keserűség poharát mindkét részről csordultig megtöltötték is, pártfelek részéről sohsase fajult odáig, ahol az intenciók meggyanusítása és megrágalmazása kezdődik. Sem a motívumok tisztessége és önzetlensége, sem az érdem, a szellemi nagyság értékelése és a jellem megbecsülése kétségbe nem vonatott. A Tisza-Andrássy antagonizmus eltorzítása, az egyik oldalon már addig a határig jutott, amelytől nemcsak az objektív történetírásnak kell visszarettennie, de föl kell emelnie tiltó szavát az emberi tisztességnek és józanságnak is a munkapárti janicsárok e justizmordja ellen, amely nem nyugszik addig, amíg a holt vezér sírjában el nem földelik az egykori ellenfél erkölcsi holttetemét is.

Ne értsenek félre. Semmi kifogásunk sincs a Tisza István kultusza ellen. Ha van is benne erőltettség, túlhajtás, politikai számítás és egy kicsiny párt hatalmi érvényesülésének ösz-

töne, sok benne a természetes, igazolt, magától értetődő elem is. A halál piedesztálján roppant arányokra nőttek meg kiváló tulajdonságai, míg a megszépítő messzeségen át ugyanoly méretekben törpültek el emberi fogyatkozásai és politikai hibái. Mindenki sóvárogta az erő emberét abban a korban, amely látta az emberi tulajdonságok szomorú elfajulásainak válságait a forradalmakban, amely látta a szabadságot, az erőszakot, a romlottságot és a gyávaságot és éveken át tévelygett az emberi gyarlóságok sötét erdőségében s mindent megpróbált már, hogy sorsán segítsen, az erő kivételével. Ami a munkapárti mohikánok Tisza-kultuszában elítélni való, az az, hogy a tragikus halott apoteozisára felgyújtott máglya hasábfáival akarják agyonverni egykori ellenfelét, aki elég szerencsétlen volt túlélni az ország összeomlását s az októberi forradalom első véres áldozatát. Azután meg az a nemzedék, amely gondviselészerű államférfit látott Tisza Istvánban, sohasem tudott túlemelkedni annak a politikának pártkerítésein, amely a maga erkölcsi romlottsága, érzéketlensége és tehetetlensége által a forradalom ekéje alá lágyította a talajt. Nemcsak kielégítetlen hatalmi ambíciók, nemcsak múltjok igazolásának érdekei, de a régi viaskodások keserű érzelmi maradványai, a régi harcok puskaporától elvakított szemeik is azt szuggerálták nekik, hogy a múlt tanúságaiból semmit se okuljanak, hogy a halott vezérből érint-

hetetlen és megközelíthetetlen történelmi bálványt csináljanak s folytassák a maguk életét ott, ahol 1918 október 30-án félbehagyták. Ez az észjárás, ez a képzelem, ez a lelkeség szerkesztette meg azután azt a sajátságos Andrassy-Tisza párhuzamot, amely a fény és az árny elosztásában a régi naiv eposzok klaszszikus egyoldalúságát utánozta.

Minden közvéleményben, ha mesterségesen csinálódik is, van egy morzsányi igazság. A nagyközönségnek nincs érzéke a finesszek és az árnyalatok iránt. Politikai tájékozódásait és értékszempléletét a sajtó közlekedő csöveiből méríti. A közvélemény csupán a végső eredményekben kikristályosodott célokat látja, ha ugyan látja s nem túlságosan érdeklődik az intenciók és a törekvések folyékony halmazállapota iránt. Könnyen általánosít. És még könnyebben, az összeütközést okozó nagy kérdések komoly megvizsgálása nélkül, ítél, magasztal és kárhoztat. Az Andrassy-féle irány a maga nagy elvi háttérével, erkölcsi tartalmával és célkitűzésével sohase volt szabatosan kifejtve. És a nehézséget még fokozta a pártvezér zárkózott, visszahúzódó, előkelő, büszke, szinte szemérmes természete, amely csak a kevés kiválasztott előtt övezte le magát. A tömeg, a piac nem érthette meg azt a férfiút, aki irtózott a néptribuni fellépéstől, aki sohase vitte sebeit mutogatni a fórumra, aki oly minimális érzelmi elemet vegyített politikájának stílu-

sába, aki a legőszintébb és legmelegebb szívű egyéniségek közé tartozik, de szinte rettegve húzódik vissza a külvilág tüskéitől.

Oly zártan és annyira teljesen élte a maga igazságát, hogy a lelkiismeretével való mély összhang tökéletesen betöltötte e lélek akusztikáját, amelybe a nyilvános ócsárlásnak vagy magasztalásnak kórusa sohase hatolt fel. Mint Saint-Simon mondotta egyik kortársáról: *Il avait les défauts de ses qualités*. Andrássyról is el lehet mondani, hogy saját jótulajdonságainak hibájában szenvedett. Mert egyenesen hibának, illetőleg mulasztásnak kell minősíteni azt, ha egy közpályán működő férfiú elhanyagolja, vagy jelentőségénél csekélyebbre becsüli a hírnevét s a maga igazságának öntudatát vagy lelkiismeretének nyugalmát elégségesnek tartja, hogy pótolja és helyettesítse vele a nyilvánosság véleményét. Ha Andrassy kezdettől fogva szembeszáll azokkal a legendákkal, amelyeket pártpolitikai célból gyártottak az ő intrikus, beteges becsvágyakkal megvert, nyughatatlan és gyűlölködő karakteréről, akkor ez a minden hazugságok leghitványabb és leggyalázatosabb hazugsága nem pácolta volna át a magyar közvéleményt.

Andrassy politikai életpályájának java a hatalom ellen vívott küzdelmek erőfeszítéseiben telt el. Ez a hatalom akár a ferencjózsefi rendszer volt, akár a forradalom, akár egy átmeneti és kisegítő jogrend, többnyire a kénese

természetű magyar közvéleményt a maga szelleméhez és célgondolatához formálta s eleve hátrányos erkölcsi pozícióra ítélte azt a vakmerőt, aki szembeszállott vele s akinek serege egyre ritkult, ahogy időben és térben távolabb esett attól a reménytől, hogy a hatalmat egyszeri rajtaütéssel vagy könnyű ostrommal elhódíthatja. Sőt idővel bekövetkezett az a saját-szerű helyzet, hogy az ellenzéki vezér szorult a védekező és megtámadott fél taktikai hátrányába. A mindenkori hatalom a maga kimeríthetetlen lőszerkészletét arra az összpontosított tüzelésre használta, hogy az ellenzék látható fejére a vádak, gyanúsítások és rágalmak kénköves bombáit szórja és mintegy kilője őt a hadserege centrumából. A hatalom befolyása alatt álló sajtó addig okádta rá ezt a koncentrált tüzest, hogy taktikai áttörését lassankint kimélyíthette és szétzúzta az ellenzék hadsorait. Annyit írtak és susogtak az ellenzéki vezér cselszövő, ravasz, önző, gyűlölködő és hiú természetéről, hogy utóbb a következetes hazugság pszichózisának törvénye győzött s azok is hinni kezdték amit hazudtak, akik egy politikai cél érdekében a hazugságoknak és rágalmaknak e llavináját megindították, úgy jártak vele, mint a cseh és az oláh irredenta pennás betyárjai a magyar elnyomatásról terjesztett hírekkel, amelyeknek alaptalanságánál csak tudatos mérészségük volt nagyobb. És el is érték, hogy

előbb a magyarországi nemzetiségek aspirációit húrozták fel, aztán megtévesztették a nyugati demokráciák közvéleményét s végül maguk is elhitték, sőt a magyarság egy részével is elhitették.

A hírnév a politikus tevékenységének egyik pozitív és hasznos eleme. A politika viharos, elvadult napjaiban a büszke félrevonulás, illetve a szónak jobbik értelmében gondolt arisztokratikus lenézés, amely a maga nagy igazságainak elefántcsont-tornyába zárkózva, fölényes közömbösséggel hallgatja a lent dülő zsidvásárt, veszedelmes, mert magát megboszszuló foglalkozás. Ama tévedések között, amelyeket egy férfiú hosszú közéleti pályáján elkövethet, ez talán nem a legsúlyosabb, de mindenestre az önmagára való következményeinél fogva legártalmasabb tévedések közé tartozik. Elvégre is a földi világban élünk s tévelygő emberek között dolgozunk. Ha mindaz a hazugság és rágalom, amely néha felhőszakadásszerűen zúdult erre a férfúra, csupán személyes kárral járt volna, csupán az egyéni tulajdonjog vétését verte volna el, nem lázítana fel annyira bennünket, mert a legtiszteletreméltóbb és legnemesebb egyéni érdekeknek is el kell hallgatniuk – mint Platon mondotta – a közélet és a közérdek propyleumai előtt. De – fájdalom - Andrásy személyén át e rágalmak és hazugságok vízomlása megsemmisítette azt az egyetlen politikát, amely a kellő időben alkalmazva

és a megfelelő férfiak által végrehajtva, egyedül menthette volna meg a nemzetet.

Az Andrássy-Tisza-perben az Andrássyra kedvezőtlen ítélet megrögződésének és általánosításának kedvezett a magyar középosztályú társadalom politikai elmaradottsága és keskeny látóköre is, amely konzervatív politikának tisztelte a reakciót s amely a gyakorlati politika művészetét a korrupció és az erőszak összevegyítésében látta. A magyar politikát Hatvanhét óta sokkal egyszerűbbnek, befűzettebbnek és későbbnek látta, hogysen – néhány előkelő és független szellem töprengéseit nem számítva – érdemesnek találta volna elmélkedni vagy éppenséggel felülbírálni az emberek és a dolgok elfogadott kategóriáit. Vagy úgynevezett reálpolitikus volt valaki, s ebben az esetben szó nélkül alávetette magát a Tiszák által értelmezett kiegyezési rendszernek, amelynek bőségszarujából annyi földi jó ömlött a hívekre és a hódolókra. Vagy a magyar államiság összes attribútumait követelte s akkor elméje, vérmérséklete és meggyőződése előbb-utóbb elsodorta a végső konzekvenciákig, a 48-as szélsőbaloldal álláspontjáig. Más vonatkozásban pedig az a helyzet alakult ki, hogy aki reformokat kívánt társadalompolitikai téren s akinek meszszelátó szeme előtt korán felrűvűtek a szociális újításoktól elzárkózó rendszer veszedelmei, ha tehát a történelmi Magyarország és a radikális evolúció véglelességeinek malomkövei közé pré-

selődött, ha idejekorán nem csatlakozott az egyik vagy másik alternatívához, amelyeknek teljét, tartalmát és célgondolatát Tisza István és Jászi Oszkár szellemi és erkölcsi eszmeköre fejezte ki: szükségképpen felőrlődött és összemorzsolódott. Andrassy Gyula frontja e közjogi és társadalompolitikai szélsőségek közé szorult. Ebből az alapállásból következett látszólag némely következetlensége, taktikai modulatainak kényszerű labilitása, megértetlensége s utóbb csaknem teljes és végső elszigetelődése. Reá minden magyar politikus közül leginkább alkalmazható Burke megállapítása az igazi államférfíui hivatottságról, amely nem egyéb, mint a konzervatív hajlam kapcsolata a reformra való képességgel. Széchenyi azt mondta magáról 1820 táján, amikor későbbi ei-hivatásának ihlete már felderengett lelkében, hogy ő az ultrák és a carbonarik között foglal helyet. Ez a látszólag fonák helyzet, amelyet a francia *vice de position*-nak nevez, rendszeresen és esetenként visszahatott Andrassynak politikai felfogására éppúgy, mint parlamenti küzdelmeinek frontváltoztatásaira. Előre kell bocsátanunk, hogy a Tisza-Andrassy-harcok ütközőpontját mindenekelőtt annak a ténynek a jelentőségében és következésében kell keresni, hogy Andrassy felfogásában az állami élet organikus, Tiszáéban pedig gépies és mechanikus formákban jelentkezett.

Tisza István a merev többségi elmélet szerint akarta rendezni a zilált parlamenti viszonyokat és letörni az obstrukciót, a parlamenti kisebbség utolsó fegyverét, amellyel néha *liberum veto-szerűen* akadályozta meg az állami és politikai élet folytonosságát. Éppen ezért kész volt drasztikus eszközöket igénybevenni az elfajult kisebbségi terror ellen, mint ahogy ezt az erőszakos ház szabály csínnyel meg is cselekedte 1904 november 18-ikán. Andrássy szintén elítélte és megvetette az obstrukciót, csakhogy nem tüneti betegségnek, hevenykórnak tekintette, hanem mély szervi baj kiütkezésének. A kisebbségi obstrukció szerinte egyszerű viselkedése volt annak a súlyos betegségnek, amelyet a többségi korrupció, a kormányerőszak és a mesterséges parlamentarizmus bacillusai okoztak. Ha a bűn behatol valahová, akkor megrontja és felfalja azt a szervezetet. Aki tehát a magyar politika elrákosodását akarja gyógyítani, hiába próbálja azt elszigetelni kiütéses helyein s hiába próbál esetleg műtökésével beavatkozni, a vérbe ivakodott kór terjedését és roncsoló hatását meg nem akadályozza. Az obstrukciót csak tiszta parlamentből lehet kiűzni, olyanból, amely nem a közvélemény meghamisításából ered, amelyben az ellenzéknek a nemes és ildomos meggyőzés fegyverei által is kilátása van eszméit megvalósítani és kormányra jutni, ahol az ellenzék nem érezheti magát a közvélemény többsége

igazi kifejezőjének. A parlamenti és politikai életről alkotott e véleménykülönbség felezési pontja a Tisza-Andrássy viszonyinak és gyöke annak a perkomplexumnak, amely azóta a két vezér iránya és igazsága között a súrlódások és ellentétek felületét folyvást növelte s nem egyszer a polgárháború feszültségi fokára emelte.

A gépies és szerves politikai koncepció különbsége azután lassankint áthatotta a két férfiú politikai elgondolásainak, programjának és célkitűzéseinek minden véredényét. Annak ellenére, hogy mindkettőjük rendületlen híve volt a kiegyezésnek, a monarchia nagy hatalmi állásának és a német szövetségnek, politikai alapszemléletük gyökeres különbözősége folytán alig vetődhetett fel olyan konkrét kérdés, amelyben egyetérthettek volna. Kettőjükre is áll az, amit Disraeli mondott a Gladstone-hoz való viszonyáról: „Egyetlen nézeteltérésem volt vele, az, hogy sohasem tudtam megérteni”. A katonai kérdést bizonyára nem Andrássy és nem Tisza vetette fel. De ha már a szélsőbaloldal nagy obstrukciója után felvetődött, Andrássy – a közvélemény kielégítése, a hadsereg népszerűsítése és harcképességének, következőleg a monarchia nagy hatalmi állásának fokozása céljából – megformálta e követelmények minimumát, amely megfelelt a nemzet méltóságának s egyúttal nem érintette a királyi felségjogokat és a hadsereg belső szervezetét.

A felségi jogok és a nemzeti követelések konfliktusában Tisza István a legfelsőbb intenciók képviselőjére vállalkozott, egyrészt azért, mert mindennekfelett értékelt a nemzet és az uralkodóház viszonyának zavartalanságát, másrészt azért, mert az esetleges engedmények ennek a viszonynak aránytalan kockázatával jártak volna. Különben is az volt a meggyőződése, hogy a nemzeti társadalom nagy rétegei nem azonosítják magukat ezekkel az aspirációkkal, amelyeket az ő hite szerint egy fakciózus ellenzéki csoport szított. A megegyezés helyett tehát a tagadás, illetőleg az erő politikáját képviselte. S a katonai kérdésekkel csak akkor azonosította magát, amikor azoknak egyrésze udvar- és hatalomképes lett.

A történelem feladata megállapítani, hogy e két felfogás és e két irányzat között melyik felelt meg inkább a nemzet és a dinasztia valóságos érdekeinek. Az-e, amelyik, érezve e követelések reális voltát, mélyebb lélektani összhangot akart teremteni a magyar társadalom és a hadsereg között az érdekkölcsönösség és az egymásrataltság rideg és kisdud körre szorító elméleténél, amely a nemzet spontán áldozatkészségével akarta emelni a véderő harci értékét, avagy a másik, amely a dinasztia és az uralkodó természetes hajlamainak megfelelő politikát tanácsolt s amely az erkölcsi elemek reálpolitikai jelentőségének alig tulajdonított valami értéket. Nézetünk szerint ez a per a

világháború magyar teljesítményein keresztül eldőlt, még pedig az előbbi javára. Annak a magyarságnak, amely a kettős monarchia katonai erőfeszítéseinek gerincét alkotta, amely a széthúzó és szubverzív elemek között a boltozattartó és összefogó erőt képviselte, joga volt katonai követeléseinek figyelembevételéhez és önmagának teljesebb kifejezéséhez a közös intézményekben. Ha Andrássy csakugyan az a hatalomsóvár, beteges ambíciójú, nyughatatlan cselszövő lett volna, amivé ellenségei rágalmazták, semmibe lett volna természetesebb, mint az, hogy politikai hajójából kidobja a nemzeti követelések poggyászait s a maga személyében vállalkozék az uralkodóház politikájának végrehajtására. A nagy keresztútnál azonban Andrássy az ellenzékiiségnek, a nemzet érdekeivel és becsvágyaival való azonosulásnak magános és sötét útját választotta, amely egyre messzebb vezetett attól a magaslattól, amelyen a hatalom büszke tornya tündöklött.

Az állami és politikai életről való ez az alapvető nézetkülönbség Tisza István és Andrássy Gyula között éppen ilyen éles és zárt vonalakban nyilatkozott a társadalompolitikai kérdések területén is. Itt a kiugró pont a választójogi kérdés volt. Jóllehet, mindakét vezető a történelmi magyar állam és a magyar nemzet politikai szupremáciájának alap gondolatából indult ki s jóllehet Tisza István évről-évre többet engedett kezdeti merevségéből, a kettejük

felfogása között egészen az októbertől napokig megmaradt az a tempóbeli különbség, amely a start és az indulás pillanatában támadt. Meg kell állapítanunk, hogy ebben a kérdésben Andrassy álláspontja egy fokkal közelebb volt az uralkodóház, különösen a ferencferdinándi politikához, mint a Tiszáé.

A magyar politikának minden vezető tényezője felelős a választójogi kérdés elfajulásáért és azért, hogy azt a romboló elemek kisajátíthatták és felforgató céljaik érdekében hasznosíthatták. A Tóth Vilmos-féle retrográd novella óta, tehát a 70-es évektől kezdve egyetlen komoly lépés nem történt a választójog kiterjesztése felé. A magyar országgyűlés lassankint egy valódi osztályparlament méreteire fejlődött vissza. Hogy ez a mulasztás minő végzetes következményekkel járt, azt a nemzeti küzdelem megroppanása bizonyítja, amikor az uralkodóháznak a jogfosztott elemekkel s az alkotmány sáncaiból kizárt tömegekkel módjában volt hátbatámadni az ellenzéki frontot és azt arra kényszeríteni, hogy arcvonalával a szociálpolitikai problémák hadállása felé forduljon. Andrassy, hogy a negyedik rendet, az ipari és mezőgazdasági proletariátust az utolsó percben elvonja a történelmi magyar állameszmét megtagadó *Jozefin* és udvari politikától s a polgári radikalizmustól és parlamenti képviselőlethez juttassa, kénytelen volt elszakadni Tisza Istvántól és új orientációt keresni éppúgy, mint

a katonai kérdésben. Tisza elméjéről a szocialistákkal, a polgári radikálisokkal, a ferencferdinándi szellemmel való érintkezés tapasztalatai és hatásai nyom nélkül siklottak le, mint a víz a kemény szikláról. Egyáltalán nem volt érzéke ama mély különbségek iránt, amelyeket az idő visz bele az élet formáiba. Az ő gépies felfogása szerint különben se volt kérdés a politikában, ami nem volt az a parlamentben. Ha tehát sikerült száműzni az új és kellemetlen elemeket az országgyűlésről, szerinte a nemzetiségek, a szocialisták és az udvar együttes szövetsége nem akkora veszedelme a történelmi magyar államnak. És ha utóbb egyre több engedményt volt kénytelen is tenni eredeti álláspontjának rovására, tette inkább az uralkodó aggodalmai, saját hatalmi helyzete, vagy a parlamenti feszültség pillanatnyi csökkentése kedvéért.

Andrássy füle korán megneszelte a küntrekedt erők baljóslatú moráját. Nem képzelgett és nem áltatta magát. Tudta, hogy ellenségeink kezében a választójogi kérdés feszítővas, vagy olyan pokolgép, amellyel levegőbe röpíthetik a magyar állameszme ódon bástyáit. Akár a szocialisták, akár a nemzetiségek, akár az udvari kamarilla intrikusai tartották markukban a gyújtózsinórt, akár marxista, akár nemzetiségi irredenta, akár föderalisztikus robbanószerrel volt megtöltve ez a bomba, mindenképen szétrombolhatta a történelmi magyar állam épületét.

És e kérdés feszítőereje annál nagyobbá vált, az esetleges robbantás következményei annál végzetesebbek lehettek, mennél vékonyabb, avultabb és romlottabb falak őrzik a magyar állami gondolat frigyszekrényét. Különösen pszichológiai tekintetben sokat várt attól, hogy az új ellenfelek a parlament porondján alkotmányos fegyverekkel vívják meg harcaikat a történelmi magyar pártokkal. Francia és német példák bizonyították, hogy a szocializmus forradalmi ereje oly mértékben apadt, amely mértékben sűrűdött a reálpolitika felületével s amely fokban gyarapodtak a pártközi érintkezés elkerülhetetlen alkalmai. Remény volt arra, hogy a szocialisták idővel a történelmi pártok befolyása alá jutnak. Ehhez viszont szükségesnek látszott az, hogy a társadalmi forradalom pártja a választójogi engedményeknek általa is elfogadható minimuma alapján közös taktikai nevezőre hozassék a történelmi pártokkal, amelyek szintén programjukba vették a választójogi reformot. A siker másik feltétele az volt, hogy a történelmi pártok becsülettel állják a kompromisszumot s ne keltsék a proletártömegekben a szimpla taktikai kihasználásnak, a csalódásnak és becsapásnak benyomását. Ferenc Ferdinánd halála óta az udvari forradalom felhői nem tornyosultak többé oly veszedelmes tömegekben a magyar állam látóhatárán. A szocialistákkal való választójogi együttműködés tehát eltüntette volna hosszú időre a magyar

állameszme leglobosabb, legkönnyebben elmérgesedhető sebét. És a dolgok különös titokzatai közé tartozik, hogy 1918 tavaszán ezt a koncepciót most nem a tömegek hagyták cserben, hanem a kormány és a többség befolyása alatt megtántorodott a fiatal király, aki a baloldali pártok és a szocialisták között létrejött választójogi megegyezést kiszolgáltatta Wekerle szomorú ügyeskedéseinek és Tisza István következetes ellenzésének. Következményeinél fogva egyikévé vált ez ama végzetes tévedéseknek, amelyekre Károly király azután koronájával fizetett. Az ifjú uralkodónak nem annyira értelme, mint inkább az akarata tévedett. Az a komoly, nagyszabású államférfiúi kísérlet, amely evolúcióval akart elébevégni a revolúciónak, meghiúsult a többségi párt intranszigienciája s az ellenzék egy részének elvtelensége és opportunizmusa miatt. A szocialisták megcsalódván-a történelmi magyar politikának csaknem minden tényezőjében, a forradalmi izgatás kész zsákmányaiává váltak. E csalódás és elkeseredés által okozott kétségbeesés végső el-tévelyedése azután meg sem állt a vörös dik-tatúraig.

Az Andrassy-Tisza-párbajok pengéi a háború véres köszörűkövein élesedtek ki annyira, hogy az egyik érvényesülése szükségképen kizárta a másikat, ámbár látszólag a külpolitika alapelveiben és a háborús célkitűzésekben teljes összhang uralkodott közöttük. A

német szövetségi politika egyes függő kérdéseinek elbírálásánál és a diplomáciai eszközök tekintetében azonban az ellentétek talán még hevesebben lüktettek, mint a belső politika térségein. Andrassy a háború előtt, a központi hatalmak bekerítésének ténye után, valamint a háború közben a monarchia diplomáciájának szánta a vezető és irányzó szerepet. 1913-ban világszerte feltűnésteltető beszédet mondott a delegáció külügyi albizottságában, amelyben kifejtette, hogy a dunai monarchia diplomáciájának feladata közvetíteni Németország és Anglia között, amelyek az ellenséges koalíciók élén állottak. A nyugati hatalmak előtt úgyszólván az utolsó percig eleven igazság maradt a monarchiának mint konzervatív nagyhatalom fenntartásának történelmi szükségessége. Minthogy a Habsburg-monarchiának semmiféle irányban sem voltak terjeszkedő ambíciói, minthogy egy döntő német győzelem kétségkívül politikai szolgaságra ítélte volna Magyarországot és Ausztriát, minthogy a monarchia öncélúsága és erőkészlete különben sem vállalhata egy *jusqu'au bout* háború iszonytató kockázatát: a háború alatt is törvénye maradt e nagyhatalom politikájának, hogy a kellő időpontban, mint szaturált birodalom, teljesítse a közvetítésnek és a béke előkészítésének hivatását. A cári hatalom összeomlása után a német szövetség inkább becsület és hála dolga volt, semmint létérdeke a dualisztikus monar-

chiának. Minden érdeke a békekezdeményezés és közvetítés missziója mellett érvelt és egyetlen érdeke se szólott ellene. Ehhez azonban a páratlan feladat minden nehézségére rátermett diplomácia szükségeltetett. Nem a Berchtoldé, nem a Buriáné, nem a Czerniné. És ezenfelül a monarchia egyes érdekeinek sövénnyén belül olyan magyar szempontok érvényesítése is kötelessége lett volna ennek a diplomáciának, illetőleg a mögötte álló magyar kormányhatalomnak, amely szempontok nem mindig voltak hajszálnyira összevágók az osztrák érdekekkel.. Ezek az általános viszonyok alkották a Tisza-Andrássy-féle külpolitikai ellentétek elvi hátterét.

Olaszország a hármasszövetségi szerződés hetedik artikulusa alapján határkiigazítást és területi kárpótlást követelt. Minél inkább fordult ellenünk a harc kockája az északi fronton, az olasz követelés annál igényesebb, kihívóbb és vakmerőbb lett. Berchtold a monarchia szorongatott helyzetére való hivatkozással hajlandónak mutatkozott területi engedményeket tenni az osztrák birtokállomány rovására. Ezek az engedmények – a kellő időben felajánlva – kétségkívül megerősítették volna az olasz békepártnak pozícióját, amelynek feje Giolitti volt. Andrássy szintén a területi áldozatok mellett vetette latba befolyását. Annál könnyebben tehetette ezt, mert a fájdalmas műtétet nem magyar területen kellett végrehajtani. A Tisza-

Burián-féle külpolitika képviselte viszont a teljes merevséget és visszautasítást. S aki tudja, hogy a tiroli és friauli tartományoknak igényelt részei mennyire szívéhez nőttek Ferenc Józsefnek; az könnyen megértheti a Tisza-Burián-ellenkezés sikerét és az Andrássy által szorgalmazott engedményes politika bukását. Buriánék ugyanis abból a föltevésből indultak ki, hogy az esetleges áldozatok se szerelik le az utcára került olasz háborúspárt harci készségét. Maga Tisza bevallotta utóbb, hogy Burián későbbi koncessziós tárgyalásai csupán az időnyerés célját szolgálták és megfeleltek annak a hofrathi szellemnek, amelynek állambölcssége a *kommt Zeit, kommt Rat*-elv alkalmazásában állott. Utóbb ugyanis – mint az olasz és az osztrák-magyar színes könyvek vonatkozó adataiból megállapítható – Burián is felkínálta a Berchtold-féle területi áldozatokat, csak hogy mindig későn. Sőt utóbb felajánlott annyit, amennyinek csekélyebb részével még idejében lehetett volna ellengőzt adni Sonnino és D'Annunzio agitációjával szemben. Ha valaha igazság volt az a közmondás, hogy Auszria mindig elkésik egy gondolattal és egy hadsereggel: sohasem volt érvényesebb és találóbb, mint a Burián-Tisza-féle diplomácia történetében. E politikáról utóbb Andrássy állapította meg, hogy nem tudta ugyan megőrizni a monarchia méltóságát, de képtelen volt arra is, hogy megakadályozza a háborút. Az olasz kér-

désben tehát Tisza István volt az, aki a maga alteregója, Burián által az osztrák álláspontot erősítette és a hagyományos osztrák szellem welsch-gyűlöletét képviselte, szemben egy magyarabb és rugalmasabb külpolitikával, amely számolt a kényszerhelyzettel s az olasz ügyből nem volt hajlandó (nemzeti és presztízskérdést csinálni. Lehet, hogy ez a politika se védett volna meg az olasz támadástól. De mindenestre tágabb latitúdókat teremtett volna térben és időben, leginkább pedig az északi harc vonalon folyó hadműveletekben. Annyi kétségtelennek látszik, hogy 1915-öt megúszhattak volna az olasz háború nélkül is, ami egyike amaz esélyeknek, amelyek győzelmi kilátásainkat fokozhatták volna.,

Varsó és a Kongresszus-Lengyelország felszabadítása még mélyebbre vágta azt a szakadékot, amely a szövetségi politika részleteire és adott problémáira nézve Andrassy és Tisza felfogása között bekövetkezett s amely – a maga végső kifejlődésében – annyi félreértést és feszültséget okozott a német birodalom és a kettős monarchia között: Varsó eleste után Andrassy nyomban felvetette a lengyel kérdés megoldását és pedig oly formán, hogy a felszabadult lengyel területek illeszkedjenek be a monarchia szerkezetébe harmadik önálló államtagnak gyanánt. Ez az elgondolás realizálta volna a Habsburgok birodalmát és megbontotta volna a kettős monarchia struktúráját, amelyet két

pillér helyett három nemzet politikai felsőbbségének oszlopa tartott volna. A dualizmus tehát kétségkívül válságba kerül, s a monarchia vezetői új elhatározások, illetve új állam jogi koncepció tervezésére kényszerülnek. E látszólagos és ideiglenes nehézségeket azonban bőségesen ellensúlyozták volna azok az előnyök, amelyeket az új elrendezés felkínált. A habsburg-dominium a lengyelek szemében nem volt ellenszenves. A galíciai lengyelek sorsa a szabadság és az önkormányzat eszményi állapota volt a poseni és az orosz-lengyel kormányzóságok politikai viszonyaihoz képest. 1915 telén Bethmann Hollweg is rokonszenvezett ezzel a tervvel, amely a központi hatalmak számára új erőforrásokat ígért. Tisza István az osztrák-lengyel megoldást oly formában képzelte, hogy a felszabadított Orosz-Lengyelország Galíciával egyetemben kebeleztessék be Ausztriába, s hogy a dualizmus belső szerkezete változást ne szenvedjen. Tisza elgondolása egy olyan monstruózus államjogi rendszert feltételezett, amelyben egy negyvenmilliós Ausztria állott volna szemben egy húszmilliós magyar birodalommal. A dualizmus betűjéhez való ragaszkodás egy átkebelezett Lengyelország többletével felfordította volna amúgy is a magyar-német vezetők közötti viszonyt s Magyarországot alsóbbrendű szerepre kárhóztatta anélkül, hogy a lengyeleket kielégítette volna. Burián sokáig habozott Andrássy és Tisza felfogása között. Így veszett el

az 1915. esztendő, amikor a német mérsékeltek támogatásával az Andrássy-féle egészséges trializmus megvalósítható s a lengyelség bekapcsolható lett volna a Habsburg-monarchia szerkezetébe. A lucki áttörés után ez a terv nem volt többé végrehajtható, mert az irányadó német tényezők hite megrendült a kettős monarchia életképességében, illetőleg abban a vélelemben, hogy az osztrák-magyar hadsereg fedezni tudja a keleti frontot. Burián és Tisza addig *haboztak* és aggályoskodtak, amíg Bethmann bukása túlsúlyra juttatta a német katonai pártot, amely azután bölcs salamoni ítélettel azt a megoldást választotta, amely minden képzelhető megoldások legfonákabbja és legképtelenebbje volt: tudniillik az úgynevezett osztrák-magyar és német érdekszférák kettéosztását s a lengyel nemzet egyesülési vágyának elodázását, végeredményben Lengyelország új felosztását a lublini és varsói főkormányzóságok között. Ez a tény végkép kiábrándította ott a központi hatalmak híveit s átűzte őket az ígéretekkel nem fukarkodó entente védőszárnyai alá.

Ha már most szemlét tartunk a Tisza-Andrássy-ellentétek tekintélyes sokaságán s azután összegezzük azokat a kérdéseket, amelyekre nézve az ellentétek és a konfliktusok nemcsak hogy nem apadtak és nem szüneteltek, hanem napról-napra fokozódtak és gyarapodtak, akkor el kell ismernünk, hogy az egyik fél

részéről se kell okvetetlenül feltételeznünk személyes motívumokat, amelyek ezt a néhány rövid *Treuga Dei*-vel megszakított küzdelmet indokolták. A belső és külső politikai nevezetes és Kardinális pontjaiban ezek az ellentétek feltétlen elvi természetűek voltak. És mert mindegyik vezérférfi át volt hatva a maga iránya abszolút helyességének tudatától, ezen elvi tényezőkből eredő párbajok egyre vehemensebb iramban folytatódtak vagy újrazódtak meg. Hogy Andrásy tervei, eszméi és céljai a maguk teljességében reálpolitikává válhassanak, annak elsősorban Tisza állott útjában. Kettőjük között csupán ideiglenes kompromisszum volt lehetséges ahhoz, hogy ideig-óráig együtt működhesenek. Az együttműködés a konkrét és függő kérdések nagyrésztében ki lévén zárva, Andrásynak nem volt más választása, mint az, hogy Tiszát megbuktassa és a maga programját kormányképessé tegye. E törekvés intencióinak nemességében, tárgyilagosságában és önzetlenségében épp annyira jogosulatlan volna kétkedni, mint amaz irányzat elméleti őszinteségének rugóiban, amely e koncepcióval szembe szállt és annak megvalósulását meggátolta.

Tisza és Andrásy többet képviseltek saját egyéni létüknél. Jelentőségük alapja az volt, hogy bennük a nemzeti élet nagy és ellentétes áramlatai perszonifikálódtak. Ezek és nem egyéni hajlamaik kergették őket egymás ellen. Az ő esetük is azt bizonyítja, hogy egy nemzet

élete sokkal bonyolultabb és gazdagabb, sem-hogy egyetlen ember egy egész nemzet összes érdekeit és törekvéseit képviselhetné. Ami harcaik természetét illeti, arra csak azt mondhatjuk, hogy két ellentétes áramlat képviselői nem tekinthetnek egymásra a történetíró szempontjával. Mindegyik azt látta, ami az általa fontosnak és elsődlegesnek tartott érdekeket keresztezte és akadályozta. Egymás politikai működését kölcsönösen veszedelmesnek tartották. Meghasonlásuk, amely személyes viszonyukra is kihatott, elkerülhetetlen volt s talán – hogy Sainte-Beuve finom szavait alkalmazzuk – nem is lettek volna olyan kiváló férfiak, ha régi barátságuk változatlanul állotta volna ki politikai meghasonlásuk próbáját. Nem bűnük, hanem dicsőségük egyrésze, hogy annyira komolyan és szenvedélyesen hittek politikai eszméik egyedül célhozvezető helyességében s annyira azonosították magukat szerepük és tevékenységük elvi igazságaival, hogy nem tagadták meg egyéniségük e legnemesebb elemeit oly személyes viszony kedvéért, amely úgyse lehetett volna őszinte és tartós s nem lehetett volna méltó hozzájuk politikai eszményeik és eszközeik összhangja nélkül.

Ha Andrássyt csakugyan olyan motívumok fűtötték volna Tisza István és politikája ellen, aminőket a munkapárti historizálás mérész lelkiisége nemcsak feltételez, de Andrássy minden ténykedése változatlan szorzó-

számának tart és rágalmaz: akkor Andrásynak csak át kellett volna vennie a munkapárti országglás állambölcseletét, a legfelsőbb intenciók „unbedingt” kiszolgálását s a korrupció és az erőszak kormányzati gépházának vezetését. Ez a képzelem nem tud annyi ádáz valószínűtlenségét kiagyalni Andrassy Gyuláról, mint ahányszor ez kezébe vehette volna a hatalom gyeplőit, ha saját elvi skrupulusait feláldozza. Andrassy Gyulán is bebizonyult az az igazság, amelyben Széchenyi a maga keserű tapasztalatait az úgynevezett közvélemény értékéről összefoglalta: „az országban – mondotta – oly kevés a lelki emelkedettség és az igazságérzet, hogy a politikai pályán nem várhatunk más sorsot, mint a könyörtelen ócsárlást, ha megbuktunk és engedelmességet igazi becsülés nélkül, ha hatalomra jutottunk”. Annak ellenére, hogy az itt felszínesen érintett kérdések befolyása alatt álló magyar politikában csupán kölcsönös elvi koncessziók árán lehetett volna közös működési alapot találni a magyar politika e két vezetőelméje között, Andrassy Gyula a háború folyamán mégis elképzelhetőnek és lehetségesnek tartotta a nemzeti erők összemarkolását a nemzet erejének végső megfeszítésére egy Tisza-Andrassy kabinetben. Egyrészt azért, mert egy koncentrációs kormány előnyei szembetűnők voltak s éppen a nyugati parlamentarizmusokban kifogastalanul beváltak. És kétségkívül jelentős

mértékben hozzájárultak a társadalom lelki és erkölcsi bizalmának erősítéséhez és a győzelem kivívásához. Ez a gondolat Magyarországon se látszott reménytelennek. A magyar parlament leaderjei között a nézeteltérések nem voltak súlyosabbak azoknál a különbségeknél, amelyek az angol torykat elválasztották az Asquith és Lloyd George által vezetett whigpolitikától. A magyar koncentráció nemcsak kivihetőnek, de szükségesnek is mutatkozott. Akármekkora elvi és személyi ellentétek feszítették is a magyar politika belső harcait, a háború szerencsés befejezésének célgondolata előtt ezeknek az ellentéteknek el kellett némuľniok. A munkapártnak mechanikus, korrump és erőszakos eszközökkel megteremtett parlamenti többsége nem adott erkölcsi jogcímet arra, hogy a nemzetet történelmének legváltóságosabb éveiben egyedül kormányozza. Ahogy a baklövésök szaporodtak a külpolitikában: e hibák és mulasztások visszahatásai megrendítették azt a keskeny erkölcsi talapzatot is, amelyen a közvéleményben a munkapárt hatalma állott. Bismarcknak joga volt úgy elbánni a porosz ellenzékkel, ahogy azt 1863 és 66 között megcselekedte, mert az ő nagy külpolitikai teljesítményei előtt az ellenzék finom szórszálhasogatásainak és gáncsoskodásainak össze kellett orolaniok. A Burián-féle marazmus azonban ilyen sikerekre nem hivatkozhatott. A koalíciós kormányt, amelyben Tisza és Andrásy egymás

mellett foglaltak volna helyet, egy nagy és eléggé hangos közvélemény követelte. És Andrassy méltán remélhette, hogy az érintkezés és az együttműködés folytonossága lassankint legyalulja a köztük álló elvi különbségek éleit. Fontosnak látszott, hogy Andrassy-nak, mint a kabinet tagjának, módjában legyen közvetlen befolyása alá vetni a külpolitikai kormányzatot. Viszont ez ismét csak annak a feltételnek az esélyein fordult el, hogy a Ballhausplatzon a magyar kormány befolyásának súlyát vajjon Tisza, mint miniszterelnök, át fogja-e engedni, illetőleg meg fogja-e osztani kabinetjének egyik tagjával? A nemzeti egység kormányát az ellenzék akarta és Tiszáék ellenezték. Az ellenzék től ugyanis anélkül, hogy az ügyekbe betekintést engedtek vagy rendszeresen méltányolták volna a háborús politika ügyvitele ellen támasztott aggályait, azt követelték, hogy a dolgok ismerete s befolyásának legcsekélyebb érvényesülése nélkül ossza meg a háborús politika felelősségét egy olyan pártkormányzattal, amely a nemzeti veszedelem leglázásabb óráiban sem mulasztotta el politikai hatalmát, illetve pártjának birtokállományait növelni az ellenzék rovására. Belpolitikában a munkapárt tökéletesen képtelen vagy akaratlan volt az objektív kormányzatra. Az ellenzék sérelmei nem csökkentek, a pártpolitikai szekatúrák szaporodtak s a kritikamentességre a háborús érdekek nevében igényt tartó kormányzat –

mintha semmi se történt volna – csupán arra gondolt, hogy hatalmát és szervezetét kiépítse és megszilárdítsa. Az ellenzék bizalmatlanságát e kormányzat iránt pártszempontok és féltékenységek is szították. Mikor tehát azt követelték, hogy a pártkormány helyett – amely a külső és belső politika területén hibát hibára halmozott – nemzeti kormány alakuljon s hogy a felelősséggel együtt a hatalmat is meg akarják osztani a parlamenti többséggel: az új kormány fejének nem fogadhatták el az eddigi többségi abszolutizmus képviselőjét, Tiszát, aki elvi ellensége volt a koncentrációnak, hanem semleges, mindkét tábor bizalmát élvező férfiút akartak a kabinet élére állítani. Azt a föltételt, hogy Tisza István csupán tárcaminisztere legyen a koncentrációs nemzeti kormánynak, épp úgy, mint Andrássy: a munkapárt vezére a maga mechanikus többségi jogán visszautasította s ezzel a nagy nemzeti kabinet gondolatát végkép eltemette.

Ezek voltak az Andrássy-Tisza-párbaj nevezetesebb fordulatai. Az objektív szemlélő anélkül, hogy a nagy perben az egyik vagy másik fél igazságát a maga szavazatával megerősítené, megnyugszik majd abban az utolsó szóban, amelyet e perben a história fog kimondani. De nem nyugodhatik meg abban a politikai beállításban, melynek torz dualizmusára e sorok kezdetén utaltunk. Nem nyugodhatik meg a fény- és árnyplasztika egyoldalú és ostoba

csoportosításában. El kell ismernie, hogy a másik, a megrágalmazott és a munkapárti cserépszavazattal sújtott hős államférfiúi arányai *aligha csekélyebbek* Tisza István koncepciójának tartalmánál és térfogatánál. És még kevésbé fogja szankcionálni azt az ádáz, szívós és gyilkos üldözést, amelynek a kisdedszámú, de buzgó és fanatikus politikai csendőrök részéről ki van téve. És nem fogja túrni, hogy egy nagy halott relikviájából faragott bunkóval agyonverjék azt a másik nagy és nemes magyart, akinek a földi lét néhány szerencsétlen évvel többet juttatott ellenfelénél.

A középreszorított emberek fátumához tartozik, hogy a forradalom talán még jobban gyűlöli őket, mint a bukott rendszert, amelyből léte jogát meríti. Viszont a korhadttancien régime butaságának előjoga az a vád, amelyet a két szélsőség közé préselt politikai vezér melléneke szegeztek, mely szerint az ő munkájuk lazította a talajt a forradalom vakondjai számára. Andrássy és Tisza közt nem volt véleményeltérés arra nézve, hogy a forradalom a történelmi Magyarország pusztulását jelenti és olyan rétegeknek felülkerekedését, amelyek dühös gyűlölettel vannak eltelve egy ezeréves állami élet hagyományai és jogalkotásai iránt. Tisza az erő zsilipjeivel akarta eldugaszolni a reánk omlani készülő vízuhatagot. Andrássy társadalmi és politikai reformok csatornáin

törekedett levezetni a keskeny medrében összezúfolt folyó hullámtömegeit. Mi ugyan ez utóbbi módszer mellett szavaznánk, de ha az első a kellő pillanatban és megfelelő eréllyel alkalmaztatik, szintén sikerre vezethet, feltéve, ha az erő és hatalom jogán szerzett előnyöket reformok alkotására használják ki. 1918 őszén a magyar helyzet úgy állott, hogy sem az Andrássy által ajánlott reformok nem valósultak meg a kellő időben, sem Tisza erélye nem érvényesült a kritikus órában. Wekerle egyszerre és sikeresen kompromittálta és összezavarta a két irányt és a két módszert úgy, hogy Andrássy politikáját, presztízsét és hitelét épp úgy lejáratta, mint a Tiszáét a maga léha elvtelenségével, közömbösségével és vérfagyasztóan derűs cinizmusával. 1918 október végén az Andrássy-Tisza-mérkőzésre pontot tett a történelem, amely éppen a krízis hőfokán nem látta kibontakozni és érvényesülni az egyik koncepciót se, hanem egy zavaros, mind a kettőnek elegyítéséből ideiglenesen összekapkodott taktikai és kormányzati káoszt, amely nem merté és nem tudta a történelmi Magyarország maradék erejét latbavetni a forradalmi elemek ellen, miután elszalasztotta az alkalmat, hogy a szükséges reformok lélektani hatásaival védje ki a destrukció merész támadását. Andrássyt okolni akár az első, akár a második fokon a forradalom győzelméért s a történelmi Magyar-

ország széteséséért, annyit jelent, mintha a francia forradalom történetírása Turgot-t vagy Malesherbes-et vádolná XVI. Lajos haláláért és a jakobinus rémuralomért.

II.

Andrássy a két forradalom alatt Svájcban tartózkodott. A bécsi ellenforradalmi komité, amely a polgári elemek politikai szervezkedésének súlyvonalát és taktikáját meghatározta, Bethlen István grófot választotta vezérévé. E választás tényében a magyar politika furcsa logikátlansága nyilatkozott meg, mert ezáltal a demokratikus, a szociális újítások vágyától és szükségétől áthatott polgári ellenforradalom a régi Magyarország legreakciósabb politikusával jelképezte a maga szellemét: az oppurtunizmusnak azt a cseppfolyós halmazállapotát, amely a szükség és az érdek szerint egyenlő könnyedséggel tornázza át magát az elvek korlátjain, amely egyaránt élet- és fejlődésképes a régi munkapárt, a keresztény irányzat és a liberális demokrácia felé. Ez a választás méltán illeszkedik a tévedéseknek ama tragikus sorozatába, amelyeknek a magyar társadalom politikai vezérei kiszemelésében egy évtized óta annyiszor áldozatául esett. Andrássyval az ifjú óriásokból alakult ellenforradalmi komité sietett megértetni, hogy közvetlen közreműkö-

dését és részvételt az ellenforradalomban inkább hátránynak, mint előnynek tekinti. A bécsi ellenforradalmi mozgalmak személyi herce-hurcáinak vízcseppjében már benne borzongott a későbbi kurzus eltévelyedésének és tengernyi mulasztásának minden atomja. Ez a körülmény okozta jóformán azt a sajátságos jelenséget, hogy a régi alkotmány alapján szervezkedő ellenforradalom éppen a közelmúltban azt a vezető férfit tekintette imposzszibilisnek, akinek előrelátása leginkább arányban állott az események kifejlődésével. Az egyetlen csalódás, amely ezt az intellektust a magyar közéletet megerjesztő és átalakító tényezők vizsgálatánál és mérlegelésénél érte, a forradalmi zsidó intelligenciának, mint új politikaformáló erőnek negligálása volt, az úgynevezett zsidókérdés és a magyar fajiság kapcsolata, amelynek félreismerésében, illetőleg észrenemvételében azonban osztozik kortársaival és ellenfelével, Tisza Istvánnal.

A forradalmak fekete-piros tüzénél egyszerre rádöbbsent ennek az öngyilkos mulasztásnak a történelmi következményeire. Mihelyt a közvetlen tapasztalatok és élmények előtte is felderítették ennek a kérdésnek az utolsó évtizedek magyar politikai, gazdasági és szellemi fejlődésére ható jelentőségét és a magyar lelkiállományában végzett hódításának mértékét: habozás nélkül levonta a megismerés következményeit. Elfogadta és helyeselte a

keresztény irányzat alapelvét éppúgy, mint ahogy annak idején magáévá tette a katonai követeléseket és a választójogi reformot, mielőtt rájött, hogy nem csupán leküzdhetetlen tömegerők elementáris igényei állnak mögöttük, hanem reális politikai igazságok is. Mint-hogy azonban az új politika nem az ő elsődleges koncepciója volt, minthogy nem volt közvetlen része a keresztény irányzat népszerűségében és diadalában, ennél fogva jogosnak és természetesnek tartotta azoknak a fiatal politikusoknak a vezetőszeropét, akik pályájának értékét és jelentőségét a most győzelemre jutott eszmék hirdetése szabta meg. Az ő túlságos szerénysége önként választotta a második vonalat. Mint politikusnak, különben is eredendő hibája volt, hogy a hatalom értékét sokkal kevesebbre becsülte, mint amit az az olyan államokban képvisel, ahol a központosítás elnyelte az önkormányzat és a társadalmi függetlenség erőit. Nem kellett őt tehát külön figyelmeztetni vagy külön üzeni neki, hogy csak akkor lépjen a tehetségének, jellemének és múltjának megfelelő frontállásba, ha majd hívni fogják. A kurzus első évének zavaros hatalmi tülekedésétől távol maradt. Több mint egy év telt el, mikor részben saját elhatározásából, részben tekintélyes tényezők elhívásának engedve, eltökélte magát, hogy újból cselekvő részt vesz a magyar politikában.

Két körülmény adott reá döntő impulzust. Az egyik az a tény, hogy a keresztény politika eliszaposodott egy valószínűtlen demagógia lidércfényes mocsarában, másrészt annak a megállapítása, hogy az ellenforradalmi korszak nem termelte ki azt a reprezentatív államférfit, aki a gondolat és a valóság iránt való arányossági érzékével a kurzus gyermekszobai levegőjéből a keresztény eszmét fel tudta volna emelni arra a magaslatra, amelyet ennek az iránynak a tömegereje és kétségtelen alapigazsága megilletett volna. A másik pedig a keresztény gondolat labarumai alatt Budapestre bevonult rendszer kormányzati csődje és alkotmányjogi labilitása, amely képtelen volt a magyarság történelmi céljainak megfelelő politikát csinálni, másfelől közjogi ideiglenessége és kétértelműsége következtében veszélyeztette, illetőleg folytonos kerteléseiivel és elodázásaival a királykérdésben bevitte a polgárháborús ellentétek szenvedélyességének pszichózisát a magyar közéletbe.

Ezek az okok hatottak arra az elhatározásra, hogy Andrassy csatlakozzék a kurzushoz. Ez a „Pálfordulás”, amelynek hasonmását a klasszikus angol államférfiak történetében oly gyakran meg lehet találni, egyéni szempontból nyaktörő vállalkozás volt. A kurzus hangadó tényezői, a máról-holnapra altisztekből hadvezéreké elölépett, részben hivatásos politiciánok úgyszólván a végső szükség nyomása

alatt fogadták el vezérüknek a liberális múlttal és szabadelvű családi hagyománnyal terhelt Andrássyt. Eleinte a viszony nem is volt lényegében más a párt és vezére között, mint a condottiere-csapat és a szerződött kapitány között, akire csak azért volt szükség, mert a régi hadnagyokba vetett bizalom megrendült. Aki ismerte a régi keresztény párt szervei összetételét s tudja, hogy ez az inszurgens tábor mennyire híjával volt a legelemibb politikai tapasztalatoknak és struktúrájában és szellemében mennyire nélkülözte a történelmi erők ritmusát, az bátran tekinthette kalandos és vakmerő vállalkozásnak az Andrássy elhatározását. Az ellenforradalom lázában sebtiben összeverődött tömeg, amelyben egymás hegyén-hátán zsúfolódtak össze jóhiszemű fantaszták egy új messianizmus csodaváróival, szilaj néprövidelő elővigyázatos konjunktúralovagokkal, amely az őskaosz állapotában kavargott a tekintélyi elv szilárd középpontja nélkül, gyanakodva feszegette az új vezér múltjának liberális hátterét s nem tudta, hova tegye elméjének raktárában a közelmúlt politikai harcainak füstfelhőjétől eltakart vezérét, akinek történelmi műveltsége, kompakt és fegyelmezett tudása és fölényes értelmisége inkább feszélyezte, semmint meghódította. Az alvezérek, nemrég még egyedüli tekintélyek és hiteles orákulumok a pártban, zavarban voltak e szellem könnyörtelen spektruma előtt, amely egyszerre olyan fagyasztóan hideg

fényt vetett a tanultságnak, az arravalóságnak, a szakképzettségnek, a lelkiismeretességnek és a felelősségtudatnak tátongó ürére. Az új vezér szavai, amelyek valaha egy nagyhatalom akusztikáját töltötték be, idegenül és értetlenül hullottak vissza annak a mentalitásnak a lemezeiről, amelyek csupán a kurzus fémjelzett embe-reinek színvonalához voltak szabva.

A másik veszedelem az a hatás volt, amelyet Andrassy új orientációja annál a nagyhatalomnál keltett, melyet a liberális-kapitalista zsidóság képviselt a maga szellemi és gazdasági erejével a kurzusnak legrózsásabb idején is. A hatás egy sajátságos átértékelésben jelentkezett, amely Andrassyra körülbelül egyenlő volt a *capitis deminutio*-val. A legkevesebb, hogy azonosították és egyenlő értékmérő alá helyezték Andrassy Gyulát például Budaváry Lászlóval. A zsidóság sohase bocsátotta meg neki ezt a lépését, amelyben a keresztény politika megszilárdulását és valorizációját és a valóságos élet rideg lehetőségeivel való arányosítását, következképp a kurzus megerősítését rettegték. Andrassy még a munkapárttal való viaskodása legfergetegesebb napjaiban is bizonyos jóindulatot élvezett a zsidó befolyás alatt álló sajtónál. Részben ennek a körülménynek köszönhetette, hogy mikor egész testtel szembefordult a Tiszák hatalmával, az egész szabadelvű munkapárti rendszerrel, sőt az az ellen felzendült s a zsidó karaktertől meghatározott forradalom-

mal: a nyilvánosság előtt nem maradt fedezetlenül és nem maradt egyedül. Hitele és márkája személy szerint nagyobb volt ott, mint nagy harcai ellenfelének, Tisza Istvánnak. És ahogy a katonai kérdések válaszáján habozás nélkül rálépett a nemzettel való szolidaritásnak útjára s egyszerre kockára vetette fényes udvari összeköttetéseinek valamennyi előnyét: úgy most se riasztotta el a kicsinylésnek, a terrornak, a célszerű és villámgyors átértékelésnek az a jerikói harsogása, amellyel liberális részről a keresztény gondolatban felismert nemzeti ügghöz való csatlakozását fogadták. És bármekkora egyéni rizikóval járt is politikai egzisztenciájára nézve a keresztény irányzat, elhatározása mégse volt teljességgel reménytelen.

A keresztény párt a maga egészében nem volt rossz politikai anyag. Az a körülmény, hogy sok újonc volt benne, *homo novus* s hogy az alvezérek a tapasztalatnak és a rutinnak hiányában szűkölködtek, átmeneti és zavaros korszakban az erjedő matériának inkább a javára, mint kárára szolgált. Sok tiszta szándék, becsületes akarat és jóra való nyers tehetség találkozott össze benne, tömérdek alkalmas, és megbízható építőanyag egy nagyszabású és céltudatos architektus kezében. A párt a maga egészében készséggel alávetette magát az igazi tekintélynek. Maguk a régi vezérek rögtön visszavonultak a második sorba, mihelyt Andrássy átvette az irányítást. A viszony oly mértékben melege-

dett el az új vezér és a pártja között, aminő mértékben szaporodtak a személyi érintkezés alkalmai, amilyen arányban kezdték megismerni egymást s ahogy kölcsönösen felismerték az egymásrataltság érdekét. A kereszténypárt a maga teljességében, hiánytalanul elfogadta Andrassy alkotmányjogi programját: az alkotmányos restaurációt. Támogatta ugyan a kormányt – Bethlen István grófot akárhányszor Andrassy személyes beavatkozásának súlya mentette meg a leszavazástól -, de nem feltétel nélkül és nem minden eshetőségre. Az a körülmény, hogy Andrassy a királykérdésben az alkotmányos megoldás irányát választotta, nem egyszer heves konfliktusba sodorta őt a legitimisták szélsőjobb szárnyával, amely nem csinált titkot elégedetlenségéből az ideiglenes államfővel szemben, amely türelmetlen volt s készen mutatkozott a siker kellő biztosítéka nélkül is fegyverrel befejezni az ellenforradalom fejlődését azzal, hogy a királyt hazahozza és a jogrendet és a törvények uralmát maradéktalanul helyreállítja. Andrassy remegett egy kellően elő nem készített fegyveres megoldással járó felfordulásnak és polgárháborúnak rémétől. Nem is látta érettnek rá a helyzetet. Többet várt attól, hogy a maga befolyásával megsokszorozza pártjának legitimista irányban érvényesülő súlyát és hogy az államfőt és a kormányt megnyeri a jogfolytonosság gondolatának, még pedig oly határozott forná-

ban, amely kirekeszt minden kétséget, minden félreértést és a hátsó ajtókon való bujkálások minden lehetőségét. Amily mértékben csökkent a bizalom az ideiglenes államrend tekintélyében, kormányzókétségében és a nemzet nagy céljaira irányuló törekvéseinek munkálásában, oly mértékben növekedett a koronás király nimbusza. A monarchista elv sohasem volt népszerűbb Magyarországon, mint a két királylátogatás időpontja között.

Bethlen István gróf politikájának körvonalai akkor még elmosódott, sejtelmes, minden irányban egyaránt életképes elvi fejlődés háttérében veszttek el. Andrássy csaknem tartaléktalan bizalommal kísérte egykori párthívének kormányvállalkozását. Feltétlenül, azaz komolyabb skrupulusok nélkül, hitt benne. Sejtette, hogy az erdélyi grófnak elsősorban az erő imponál, amelyet egy irány kifejtteni képes a maga programja érdekében. Feltette róla, hogy a monarchista eszmekörben felnevelkedett politikus végső alkotmánygondolata nem lehet más, mint a legitim királyság. Valószínűnek látszott előtte, ha nem volt is vizsgálója a szíveknek és a veséknek, hogy Bethlen a királykérdés mérlegelésénél száműzött lelkéből minden érzelmi adalékot s csupán a nemzet objektív érdekét tekinti. Mert ha valakinek oka volt arra, hogy szívében a keserűség és a megtorlás gondolatát ápolja a Habsburg-ház s annak akkori feje, IV. Károly király iránt, akkor em-

beri szempontból semmi se lett volna érthetőbb és menthetőbb, mint az, ha ezek a lírai elemek érvényesültek volna Andrassy politikájában, akit annyiszor mellőztek, akit annyiszor cserbenhagytak és félretoltak és néha olyan modorban, aminőt férfiak – hacsak nagyobb szempontok nem követelik az ellenkezőt – nem szoktak elfelejteni, vagy válasz nélkül hagyni.

Ki vetette volna szemére annak az Andrassy Gyulának vagy annak az Apponyi Albertnek az alkotmányjogi kérdésben a semlegességet, illetőleg azt, ha nem exponálják magukat a Habsburg- király mellett, amikor a régi munkapártnak még életben maradt korifeusai, tehát az udvar hivatalos politikáját kiszolgáló irányzat tekintélyes emberei oly nyugodt és közömbös részvétlenséggel szemlélték a nagy küzdelem hullámzását a legitimisták és a szabadválasztók között? A történelemnek bizonyára nem a legutolsó meglepetései közé tartozik ez a jelenség és a Habsburgok számára elfelejthetetlen lecke a *Dank vom Hause Österreich* viszonzásáról olyan magyar államférfiaktól, akiket magukra hagytak, akiket nem méltattak arra, hogy meghívassanak a hatalom terített asztalához, csak akkor, ha eltűrik azt, hogy megrabolják őket elveik és eszméik kincseitől. Ámde ismét túlzás volna azt állítani, hogy az I. Károly angol király cavalierjeire emlékeztető e romantikus hűség az uralkodóház és a koronás király előtt való lovagias hódolat

ugyanazon motívumaiból fakadt, amelyek a francia nemességet arra ösztönözték, hogy öntestével védje az omladozó királyi trónt, vagy aminő rugók szerepeltek a pozsonyi országgyűlés Karainak és Rendéinek felajánkozásában 1741-ben.

Andrássynál a legitimizmus nem elsődleges, mindennekfelett való politikai érdek volt. Nem *Vart pour Vart* legitimista ő, királpárti csak azért, hogy tüntessen az átmeneti rendszer ellen s bosszantsa azokat, akik más nézetten vannak. Andrássy legitimista azért, mert az ő felfogása szerint ez a megoldás felel meg egyedül a magyar alkotmány szellemének s a nemzet politikai érdekeinek. Ha a habsburgi restauráció nem volna teljességgel egybevágó az ország és a nemzet hidegen mérlegelt, reális érdekeinek vonalaival, akkor semmiféle érzelmi ellágyulás nem sodorhatta volna őt a legitimista hadak élére, illetőleg arra, hogy személyét és egzisztenciáját kösse az érte való nehéz küzdelem kimeneteléhez. Akkor egyszerűen félreáll. Andrássy legitimizmusában a történelmi Magyarország szíve dobogott. Ezért is tette elébe a békés megegyezés eszközeit a puccsal való kísérletezés kétséges fegyvereinek. Állása azért volt oly nehéz, félreértésekkel és gyanúsításokkal terhelt a szektárius legitimisták és a régi függetlenségi tradíciók elévült és vértelen eszméiváza között.

A lassankint bontakozó siker igazolni látszott ezt az irányzatot és ezt az iramot. Bethlent a körülmények kényszerítése és a maga megfontolt okossága egyaránt arra hangolta, hogy Andrássy nézeteit elfogadja és 1921 október végén hivatalos kormányprogrammá avassa. És amikor a sziszifuszi kő immár fel volt gördítve a hegytetőre: Károly király másodszori megjelenésének következményei újból visszaurították a lejtő aljára és a boldogtalan Sziszfusz – fejére. Amikor Andrássy a koronás király mellett nyilatkozott és magaviseletének látszatával igazolta a fejére szórt puccsrágalmakat, nem tette nehéz és fájdalmas lelki tusa nélkül. Vajjon mit érezhetett akkor, midőn erőfeszítéseinek sikerét ez a váratlan fordulat egyszerre hatra vagy vakra vetette? Rajta kívül senkisé nem tudja annak az éjszakának kísérteties szorongásait és szörnyű megpróbáltatásait, amelyek dénesfai magányában ellepték és; látszólag arra kényszerítették, hogy válasszon. a nemzet és a király között. De ha a kérdés valóban ilyen alternatíva elé állította volna, ha valóban a király ügye került volna ekkor kiegyenlíthetetlen konfliktusba a nemzet érdekével, semmi kétség, hogy ő – miként a múltban – most sem fordult volna nemzete ellen, ha már letett esküje meggátolta volna ebben, hogy kibontott zászlóval menjen a nemzeti ügy táborába. A külpolitikai helyzet a restauráció számára nem volt a legfényesebb. A kisentente

óriási diplomáciai ellengőzt fejtett ki és a gyöngébb idegűekre a kelleténél is jobban hatott a cseh és a szerb kardcsörtetés, másrészt a király megjelenése Budapesten olyan centrifugális erőket bátorított fel az összetákolt utódállamokban, amelyek felette vitássá tették e kardcsörtetés valóságos értékét, ha a csonkaország társadalma egységesen zárkózik a koronás király mögé. Andrássy a tapasztalásból és a történelemből egyaránt megtanulta a nemzetközi politikában a befejezett tények hatalmát. A görög restauráció és utóbb a bolgár rendszerváltozás (Stambulinszkij bukása) éppoly kényes és féltett érdekeket horzsol az 1919-es békek Európájában, mint IV. Károly király kísérlete trónja visszaszerzésére. A fegyveres beavatkozással való fenyegetés a bolgár és a görög esetben is diplomáciai írott malaszt maradt. A kérdés súlypontja a magyar kormány és az ideiglenes államfő magatartásán volt. És ha túlságos illúziókat nem is volt szabad táplálni e tekintetben az átmeneti jogrend hatalmi tényezői felől, arra viszont senkise gondolhattott, hogy a kormány részéről e polgárháborút gálád és ostoba rágalmozási csatározásokkal nyissák meg, amelyek nagymértékben megrontották a király esélyeinek morális alapjait. Budaörsnél nem a rosszabb, hanem csak a rosszabbul vezetett ügy bukott et, amely – fia már a kard élére bízta magát – elkövette azt a jóvátehetetlen hibát, hogy nem élt a legá-

lis hadviselés minden eszközével, olyanokkal is, amelyektől az ellenfél a maga erkölcsi gyöngeségének tudatában ugyancsak nem borzadt vissza. És a király-ügy összeomlását teljessé tette annak a férfúnak a politikai bukása, aki lelkében egyedül érezte a történelmi erők szárnycsattogását a restaurációban s akit most volt párthíve és barátja, Bethlen István gróf a külföldi nyilvánosság előtt azzal vádolt meg, hogy „személyes indokokból sötét szerepet játszott a király visszatérésének drámájában”.

Amikor ez a nyílvesző a miniszterelnök tegzéből kiröppent, akkor Andrássy mint lázadó már a börtön lakója volt. Pártjának elvi és taktikai egységét a király tragédia széjjeltépte s a megriadt nyáj nem merészelt komolyan fellépni vezére védelmében. És amikor védtelen állapotában, ügyének szétdőlt romjai közt tűnődve, leszámolt azzal a gondolattal, hogy valaha is tényező lesz a magyar politikában, érte személyében a támadás annak a férfúnak a részéről, aki az utolsó napokig egy úton haladt vele és reátámaszkodott gyötrelmes és keserves politikai bukácsolásai közben. Egyébként nem ritka dolog, hogy éppen a gyöngeség és a védtelenség hívja ki némely emberekben a hatalom és a düh túlkapásait. A politikai harcmodornak olyan esete ez, amely csak azért nem kelt a tárgyilagos szemlélőben többet az élénk fejcsóválásnál, mert azóta az efctek és a példák olyan tömege, az analógiák

olyan sorozata követte, amelyek Magyarországot majdnem kiforgatták a nyugateurópai stílusban kormányzott államok köréből.

A királydráma közvetlen hatásaitól eltekintve, úgyszólván egyszer és mindenkorra kizárta, hogy Andrassy és Bethlen a kölcsönös bizalom alapján együtt működhessenek. Bethlen István gróf jelentősége nem elsősorban önértékében van, hanem abban, hogy feltétlenül bírja az ideiglenes államfő bizalmát s hogy a mostani rendszernek kétségkívül legkiválóbb embere. Bethlen tehát körülbelül olyan helyzetbe jutott Andrassy Gyulával szemben, mint Tisza István. Rendelkezett a hatalom anyagi bázisával, holott az erkölcsi és politikai fölény Andrassy részén volt. És ennek az egyetértésnek összeomlása taszította Bethlent a munkapárti rendszer karjaiba, amely azután a fejlődés erőt lassankint újból átutálta a szélsőbalra és a forradalomba. A magyar történelem valóban kétségbeejtő egyformasággal ismétli meg önmagát. Valószínűleg más okok megfigyelése alapján mondotta ki reánk a szentenciát Voltaire, amikor azt írta, hogy azok között a népek között, amelyek a történelemben szemünk előtt elvonultak, egy sincs szerencsétlenebb a magyarnál. A reakció és a forradalom erőinek egymásból fejlődése és egymást igazolása aláhúzza és megerősíti ennek a megállapításnak az igazságát.

Az Andrássyval es az Andrássy koncepciójával való szakítás Bethlen István grófot menthetetlenül belesodorta a munkapárti régime vörös malmába. Bethlen a forradalmak tanulságaiból azt a következtetést szűrte le, hogy Tisza István és a munkapárt uralkodásának berendezéséhez kell visszatérni s a hatalmat megint az emberek gyöngeségére kell alapítani.

Ez a rendszer annyiban is hasonmása a réginek, hogy a kontraszelekciót erkölcsi és szellemi téren talán még gyilkosabb sikerrel műveli, mint a szabadelvű munkapárti uralom, amelyben egy Sennyey Pál, egy Apponyi Albert, egy Grünwald Béla, egy Károlyi Sándor, egy Zichy Nándor, egy Beöthy Ákos, egy Szilágyi Dezső, egy Andrássy Gyula, egy Ugron Gábor, a partról voltak kénytelenek nézni, miképp úszik az árral néhány jelentéktelen, törtető egyén sajkája a korrupció és az opportunizmus vad vizein. Egészséges szervezet felhasználja és magábadolgozza a tehetséget, a beteg szervezet kiveti magából. A társadalomnak, mint a szerves lénynek az a törvénye, hogy a küzdelem válságos perceire új tagot, új szervet teremt magának s elvetéli a fölös vagy alkalmatlan részt, hogy az élet harmóniáját és az erőfeszítés maximumát elérhesse. Beteg társadalmak magukban rothasztják vagy számkivetik magukból azokat az elemeket, amelyeknek erkölcsi meghatározottsága képtelen eltérni az ural-

codórendszer világrendjét. Csak romlott vérű társadalmak engedhetik meg maguknak egy olyan erő tékozlásának luxusát, mint Andrássy Gyula. S csak süllyedt nemzet hajol meg bármely eredetű hatalom előtt, mert már nincs annyi érzéke, hogy azt megvesse, s nincs annyi ereje, hogy megbüntesse.

Mint tíz-húsz esztendővel ezelőtt, most is a szolgáltság és az alacsonyosság a boldogulás feltétele s az önérzetes érdem nem számíthat elismerésre. Minthogy a kontraszelekcióban a legmagasabb mérték, a nemzet érdeke és méltósága kisorvadt a szellemekből – írja Grünwald Béla egyik művében -, az emberek nem nagy eszméket, nem nagy tulajdonságokat követelnek már a közéletben, hanem a sikert bámulják s nagynak tartják már azt is, aki a hatalmat. élelmességgel, ravaszsággal, alacsonysággal meg tudja szerezni és megtartani, s az így szerzett hatalomhoz való ragaszkodásban mutatott szívósságot a kiváló államférfíúi képesség jelének tartják. Mennél mélyebbre süllyednek az emberek a közéletben, annál hazafiasabb szólásokat hangoztatnak, melyekkel cselekvésük merő ellentétben áll s amelyeket némelyek a politikai gázság, mások tehetetlenségük és gyávaságuk eltakarására használnak.. A közéletben a hazugság válik uralkodóvá. S minél ügyesebben és szemérmertlenebbül hazudik valaki, minél több jelét adja erkölcsi torpultságának és elvtelenségének, annál használ-

hatóbbnak tartják a hatalom céljaira. A jellemtelenségre jutalom van kitűzve s természetes, hogy az emberek versenyeznek érte.

Grünwald Béla e kemény jellemzést a Tisza Kálmán uralmának arculatáról festette. Pedig akkor minden nyugodtnak, rendbenlevőnek, derűsnek látszott. Az ország területi és politikai egységét egy ötvenmilliós nagyhatalom szuronyai őrizték s egy tapasztalt politikus kormánya igazgatta. A történelmi osztályok epikus nyugalommal feküdtek el e párturalom hatalmas terebélyének hús lombjai alá. A zsidó befolyás látszólag nem hatolt tovább a házi zsidó kedélyes intézményének megszokott recepciójánál. A nemzetiségek nem vettek részt az országgyűlés életében. A korrupció férgé még csak a finom fülek számára felfogható nessel rágódott a fa kérgén és gyökerein. De vajjon minő szavakat találna ma a nemzet és a társadalom elesettségének jellemzésére egy olyan érzékeny erkölcsbíró s olyan biztos szemű történelemfilozófus, mint a tragikus végzetű Grünwald Béla? Meddig bocsáthatná le mérőónját ez állapot vak mélységének lemérésére, amelyben a régi rendszer bomlott erkölcsi világa egyesült a forradalmi hisztéria zabolátlanságával, amelyben a bűn vakmerősége elől menekülni kénytelen az erény, amikor az egyén élete nem érzi csonkultnak magát az ország csonkassága által, amikor a politikai korrupció szennyvize az ajkakig ér, amikor hadseregünk nincs

s minden büszke állam jogi intézményünk romokban hever, amikor kitalálták a király talán királyságot, azt a rendszert, amely oly megvesztegető stílusban elegyítette a munkapárti belpolitika módszereit Károlyi Mihály külpolitikai defaitizmusával s amely az irredenta kezelésében kitalálta a tömegek elvakításának azt a módszerét, amely a török példa utánzásával szenvelgett kint és bent, miközben eljutott az osztrák kölcsönpolitika kolduló kálváriájának végső stációjához.

Talán éppen e gondolatok félhomályos tájain járt s ezeknek a kérdéseknek titkos és tűnődő szomorúsága érintette meg szívét, amikor egy őszi délelőtt láttam. Sohase felejttem el a fájdalom vonásaitól feldúlt arcát, fakó tekintetét, keserű gondokban meghervadt képét, gyűrött ezüstfehér haját, amely rendetlen fűrtökben lógott le finom, érdekes, elmés fejére, talán legmonumentálisabb koponyára, amely az ő atyja és Deák Ferenc letűnése után magyar problémák szövevényén elmélkedett. Az adott kül- és belpolitikai helyzet alapvonalait húzta meg a maga szokott lapidáris, szabatos kézjegyével. A magyar történelem tragikus képleteinek örök új rája előtt állott, bepréselve a jobb- és baloldali irányok képtelen végletességei közé, középső állásában tétlenségre dermedve, a jobb- és baloldal dühös kopóinak szakadatlan hallalijában, ostoba és gyalázatos vádak zuhataga alatt, igazságának őrvívó tudata-

ban, a maga felsőbbségének megtámadhatatlan szuverenségében és ellenfelei szellemi és erkölcsi alsóbbrendűségének érzetében. És látta a múlt hibáinak visszatérését, az egymás büneiből élő szélső irányok ritmikus váltakozását, a magyar társadalomnak erkölcsi gyöngeségét és politikai műveltségének hézagosságát, a nemzet kétségbeesett ragaszkodásait alkalmatlan és beteges hiúsággal megvert hivatalos vezérei után, akiket sorjában felemelt és eltaszított magától, a külpolitikai gondolkodás éretlenségét, a hivatalos diplomácia avatatlan-ságát és nagyképűségét s mindezt akkép tudva, hogy ezt máskép is lehetne csinálni: ó, ez rettenetes mártírium, borzasztóbb a „kerék vagy a guillotine vértanúságánál. Ha ez a katasztrófa csupán egyéni méretekre szorítkoznék, ha akadna helyébe más, akit a siker és a dicsőség hő csókja jutalmaz a tehetségért és az érdemért, akkor – bárminő fájdalmas húrokat pendítene is szívünkben az Andrássy Gyula egyéni végzete – nem volna több értelme és jelentősége, mint amennyit minden ki nem élt élet, fel nem használt tehetség sorsa mutat. De megéreztem, hogy ennek az embernek a vívódásaiban a magyarság jobb szelleme kapkod levegő után a fuldoklás végső rohamaiban, hogy e *solitudo* sivatagában nincs vagy alig van gondolatainak társa, hogy kétségei és tépelődései a faj sorsának visszaérzései, hogy ebben a belső vérverejtkezésében számára nincs angyal, aki

hozná neki a vigasztalás és az enyhítés poharát. És e magány embertelen egyedülvalósága még kietlenebbé hatványozódott azon a tudaton keresztül, hogy csaknem minden intencióját félreértették, céljait meggyanúsították, küzdelmeinek értelmét félreismerték, hogy legbiztosabb és legfényesebb erőfeszítései se tudnak szabadulni a biztos tragikum előérzetének árnyékától. Sokszor olyan súllyal zuhanhatnak rá ezek a gondolatok, amelyek a szellem és a szív keserűségéből fakadnak s amelyek kikerülhetetlen büntetései egy rendkívüli elme előrelátásának és magyarsága átkának, hogy azt hittem, az én szívem is összeroskad az ő remény nélkül való elmélkedésének és bánatának terhe alatt, úgy tűnt fel nekem, mint a kapitány a süllyedő hajón, amint kétségbeesetten körültekintget életének szörnyű magányosságában, hogy valahol messze nem tűnik-e fel egy fehér vitorla a látóhatár közelében. Úgy rémlett nekem, hogy sokszor mintha az egész világot fekete gőzben látná s hatalmába ejtette volna az a mélabú, amelyet annak az eltűntén érezünk, ami sohase fog többé visszatérni. Mintha reánehezedett volna az a fáradtság, amely minden befejezett cselekvés és minden végképpen lezajlott esemény után elfogja az embert... Hogy is mondja Heine? „Überall, wo ein grosser Geist seine Gedanken ausspricht, ist Golgotha.”

Apponyi Albert gróf

I.

A róla elnevezett téren – a magyar főváros egyik legszebb részén – a királyi bérház falán berakott márványtáblára örökített felirat hirdeti dicsőségét:

„Ez a tér nevét nyerte napjaink díszétől, a nemzet dicsőséges nagy fiától, Apponyi Albert gróftól, 1921 május 28-án, amikor az ország egy szívvel, lelkesen megülte e fiának betöltött 75. életévét és közéleti szereplésének 50. évfordulóját. Élete tisztaságát, önzetlenségét, a haza szolgálatában katói jellemét és cicerói ékes-szólását e kőbe vésve tanúságot kívántak az utókor számára tenni azok, akik vele egyidőben éltek. Magyar! Aki ezt olvasod és e téren áthaladsz, vidd az ő dicső emlékét magaddal a szívedben.”

Politikus ritkán kapott még polgártársaitól ilyen, a kő maradandósága és szilárdsága által megörökített elismerést és különösen nem

Magyarországon, amely nagy férfiai iránt rendszerint haláluk után róttá le a kegyelet adóját, mert alig ismerte vagy félreismerte őket. Más társadalmaknál is szokatlan látvány, hogy élő ember elnyerje az egyetemes és osztatlan elismerés cserkoszorúját, aki körül még javában zajlik a napi tülekedések zenebonája, aki személyében nagy eszmék és érdekek kifejezője, akit nemzete ritkán hívott a hatalom lakomájára – annak ellenére, hogy árny oktanul látta benne a lángelme lobogását és az erkölcsi erő holdfényes és gyöngéd tisztaságát. Ez is a magyar politika furcsa titokzatai közé tartozik. Apponyi 1919 óta pártok felett lebegő tekintélye lett a közéletnek. Méltónak találtatott, araire Sokrates az athéni demokráciában hiába pályázott, arra, hogy megnyissák előtte a prytaneion csarnokát, de úgy, hogy a hatalmat egyúttal meg is tagadják tőle. A magyar társadalom csodálkozó tisztelettel tekint fel nyolcvan éves fiára, hogy Apponyi értelmi és erkölcsi erőinek virulásában fűrössze meg dísztelen fejét és ékesítse föl véres homlokát.

A mi nemzeti történetünkben nem ritka jelenség, hogy a hős nagyobb művénél, hogy az elért eredmények aránytalanságban állanak a cselekvésre elhasznált energiákkal s hogy a magyar politika élettanában, az elszigetelt kivételektől eltekintve, a XIX. század második felében a kontraszelekció szabálya érvényesült. Valóban ritka esetek közé tartozik, amikor a

legalkalmasabb emberek a legalkalmasabb helyre kerültek. Az a politika, amely Apponyi pályájában leghosszabb ívet írt le, szinte eleve kormányképtelenségre volt rendeltetve, habár eszmei hatás tekintetében valóban termékeny volt, mégis inkább kitűzött céljai, semmint eredményei miatt jelentős. Ez a politika finom lélekszerkezetet, az árnyalatok iránt dús fogékonyságot, erkölcsi vonatkozásaiban az átlagnál érzékenyebb és kényesebb lelkiismeretet tételez fel, azonkívül olyan műveltséget, amely a demokráciából kiveszett, vagy talán nem is volt meg benne sohasem s nagy kérdés, hogy – legalább Magyarországon – valamikor benne lesz-e? Ezekhez a mindenütt érvényesülő általános körülményekhez, amelyek az Apponyi-féle jellemeknek s a tőlük képviselt politikai irányzatnak fejlődését meghatározták, nálunk olyan különleges történet-pszichológiai erők járultak, amelyek Magyarország állami és nemzeti életének csonkaságából s idegen tényezők állandó befolyásának hatásaiból fejlődtek ki.

A világosi fegyverletétel után az abszolút függetlenségi gondolat Kossuth Lajossal az élén, csakúgy, mint a szatmári béke után II. Rákóczi Ferencsel, emigrációba szorult és idegen földön őrizte és ápolta a magyar öncélúság szent tüzét. A másik irány, a konzervatív, vagyis fontolva haladó csoport, amely Haynau hekatombái után sem akart lemondani a Habs-

burg-házzal való megegyezés reményéről s amelynek szélső jobbszárnya azt hangoztatta, hogy a pesti és az aradi kivégzések 1849 októberében csupán brutális visszatörlései voltak a debreceni trónfosztásnak, azt képzelte, hogy a hódolat, a lojalitás, az engedékenység lehetségessé teszik azt az ideáltalan, helyi autonóm életet élő, vegetáló, a tormaiba esett féregnek látókörén túl nem terjedő magyar alkotmányosságot, amilyennel az 1848 előtti rendi Magyarország bírt. Csaknem kozmikus űr tátongott a két magyar politikai világnézet között. Kossuth függetlenségi és emigrációs politikája feltételezte, hogy a nyugati demokráciák sorompóba lépnek a magyar nemzet érdekében, holott a magyar ókonzervatívok gondolata arra a fikcióra épített, hogy az udvar és Ausztria teljesen elfelejtik azt a szégyent és megaláztatást, amelyet a magyar szabadságharc mért rájuk, ronggyá tépvén a császári-királyi hadsereg évszázados presztízsét. Az elnyomatás évei alatt (1849-1865) a magyar lélek e meghasonlását és ingadozását a két pólus között a Deák-pártnak kellett volna megszüntetnie. A Deák-párt hosszú időn át híven és állhatatosan töltötte be a mérsékelt nemzeti középpárt szerepét és rendületlenül állott a 48-as törvények jogfolytonosságának érvényessége alapján. A bécsi Burgot ugyanis ebben az időben egyrészt a Kossuth-emigráció rémképe riasztotta, másrészt a magyar társadalom anyagi és erkölcsi ellenál-

lása a kelleténél is nagyobb mértékben próbára volt téve a Bach-uralom brutális vexatúrái és a Schmerling-rendszer romlott önkényuralma által. A 67-es kiegyezés alapjában véve eredője volt az imént vázolt szélső jobb- és baloldali irányzatok komponenseinek. Nem a szónak forradalomtörténeti, hanem átvitt politikai értelme szerint 67-es kiegyezés ennek a mérsékelt nemzeti pártnak, a magyar Girondenak diadala volt.

Kétségtelen azonban, hogy a nemzetünk fejlődésébe avatkozó világpolitikai erők hatásán kívül a kiegyezést siettette a magyar nemesség politikai kimerültsége, a hosszú ellenállásban szenvedett erkölcsi gerinczúzódás és az a szomorú, erkölcsi hírnevünknek sokat ártó presszió, amelyet a magyar társadalom egy része s magának ennek a pártnak zöme is, a nemzet vezérére, Deák Ferencre gyakorolt. A történet egyetlen építőmestere sem alkot az örökkévalóság számára. Deák és Andrássy művének is meg voltak a maga szerkezeti hibái. A dualizmus azonban a legmaradandóbb fejlődési korszak volt a dunai népek történetében, mert az erőknek viszonylag legtermészetesebb egyensúlya tartotta s mert mindazon kísérletek között, amelyek valaha a középeurópai népek szervezésére irányultak, leginkább megfelelt a hatalmi viszonyoknak és érdekeknek. Ahhoz azonban, hogy zavartalanul élhesse a maga belső életének természetét és zavartala-

nul fejlődhessen a kiegyezésben egyensúlyt talált erők logikája szerint, az lett volna szükséges, hogy mind a három tényező hátsó gondolat nélkül tegye magáévá Deák Ferenc koncepcióját.

Ez a három tényező volt az uralkodóház, az osztrák némettség és a magyarság. Az uralkodóház kénytelen volt lemondani a birodalom centralizációjának elvéről s megosztani a hatalmat azokkal az erőcsoportokkal, amelyeknek történeti elve évszázadokon át mereven szemközt állott a dinasztikus érdekekkel. Ferenc József csak Solferino és Königraetz után, egy nagy és elutasíthatatlan politikai kényszerhelyzetben tette magáévá a birodalmi elv dualizálását és felségjogainak részben való megosztását az osztrák-német és magyar nemzetekkel. El kell ismerni azonban, hogy Ferenc József élete végéig ragaszkodott a kiegyezésnek a maga elgondolása szerint formált kereteihez. Retrográd hajlamok csak akkor ütözködtek ki rajta, amikor észrevette, hogy a magyar nemzet többsége csupán átmeneti és kényszermegoldást lát a dualizmusban és hogy történelmi aspirációit néhány évtizeden át csak azért pihentette, hogy erőt gyűjtsön az újabb küzdelmekre a nemzeti öncélúság teljességéért. Egy nemzet sem mond le, mert nem mondhat le, a nemzeti lét teljességének alkotórészeiről, kényszerítő indokok nélkül. A hatalmi életnek olyan reprezentációi, mint a hadsereg és az önálló

diplomácia, nélkülözhetetlen feltételei a nemzeti élet teljességének. A magyar nemzet azon nyomban szűknek érezte a kiegyezés formaruháját, mihelyt azt kellett látnia, hogy az uralkodóházzal kötött kiegyezés nem a nemzeti élet teljessége felé való fejlődés, hanem ellenkezőleg, hanyatlás, vagyis legjobb esetben lassú megmerevedés és stagnáció azok között az állam jogi viszonyok között, amelyek között 1867-től fogva élt. A magyar függetlenségi politika – mint egy előkelő publicista mondotta – népdal volt; a kiegyezés, amely mind a fejedelem, mind a nemzet részéről bizonyos mérsékletet és rezignációt követelt, a tömeg előtt érthetetlen kamarazene.

Ezekhez a nehézségekhez járult az a körülmény, hogy az osztrák-németség politikai pozíciója 1867-től fogva a fokozatos süllyedés látványát nyújtotta. A szláv erőkkal szemben az osztrák-németség csak úgy őrizhette volna meg eredeti hatalmi területét, ha őszintén magáévá teszi a dualizmust, ha harmóniában él a magyarsággal s a maga befolyását arra iparkodik felhasználni, hogy a magyar-német szupremácia politikai, anyagi és erkölcsi pilléreit erősítse. Mindennek azonban épp az ellenkezője történt. Az osztrák-német liberálisok már a kiegyezés első éveiben elveszítették vezetőszerpüket. Helyüket részint a feudális szlávok, részint a klerikális németek foglalták el: mindketten szenvedélyes és konok tagadói a ki-

egyezésnek. Ily módon néhány esztendő múlva beállott az a helyzet, hogy az egymásra utalt kiegyezési erők keserű viszála lerontotta a művet és felszabadított beláthatatlan fejlődésű romboló erőket.

Tisza Kálmán rendszere kétségtelenül már egy retrográd irányban való elkanyarodást jelentett. A historikus, aki nemcsak bírál, hanem vizsgál is, kénytelen elismerni, sőt szívesen elismeri Tisza Kálmán tiszteletreméltó egyéni kiválóságait. Fejlet kell hajtania kormányzati ügyessége és tettekézsége előtt. Olyan nagy ember volt, – mondotta róla egy kortársa –, amilyen nagy csak lehet valaki, igazi nagyság nélkül. De lehetetlen meg nem állapítanunk, hogy önbizalma és makacssága, a hatalomhoz való görcsös ragaszkodása pártjából és kormányzatából kirekesztett sok önállóságot és életrevalóságot, kiölt minden iniciatívát és kizárt minden, az átlagnál magasabb független értelmiséget és az ő stílusától különböző kormányzati erőt. Semmi se jutott oly könnyen és biztosan sikerhez, mint a becsületes középszerűség, helyesebben: Pulszky Ferenc szellemes megjegyzése szerint, a középszerű becsületeség. Olyan férfiak, mint Szilágyi Dezső, Baross Gábor vagy Wekerle Sándor csakis úgy foglalhattak helyet a nagy kormányzó szabadelvű pártban, hogy érvényesülésük érdekében lemondtak politikai szabadságuk legnagyobb részéről, jégbehűtötték legsajátosabb politikai

meggyőződéseiket azért, hogy egy részecskéjét valóra váltsák annak az elgondolásnak, amely agyukat hevítette. Sok tekintetben jogosnak látszik a vád, hogy a Tisza-rendszer az emberek gyengeségére és rossz tulajdonságaira is kelletténél többet épített. A rendszer alapvonása az volt, hogy ne a jellemerő fejlesztessék, hanem az emberi gyöngeség részesüljön gondos ápolásban. A nemzet lelkébe oltották azt a hitet, hogy a közpályán, mint a rókaveremben, csak csúszva lehet haladni. Az opportunizmusnak templomot emeltek. „Ragyogni a hatalomnak rajtunk megtörött fényénél, pompázni a föld nagyjai körében, fogadni a hízelgőket, mosolyogni a bókokra, udvarolni és udvaroltatni, címeiket elfogadni az erkölcsi önállóság feláldozása fejében, dividendának tekinteni az országot, a kormányzatot, földesúri jognak a közigazgatást és letörni minden ellenzéki gátat”: a politikának ez a keleti stílusa nem volt ismeretlen elem az öreg Tisza Kálmán számvetéseiben. Ehhez járult a zsidóság politikai érvényesülésének bontakozása. Vagyonos, megérkezett, konzervatív része, mely a nagy üzleteket csinálta, boldogan húzódott meg a rendszer terebélye alatt. Utóbb az a része, amely már nem birt elhelyezkedni többé, amely keserű világnézeti meghasonlásba keveredett a magyar társadalom ideológiájával és életfelfogásával: a maga forradalmi fanatizmusával éppen akkora buzgalommal igyekezett balfelé tolni az irány-

tűt, mily mértékben az asszimilisták támaszai maradtak a Tisza-rendszernek.

Hiba volna azonban teljesen marasztaló ítéletet mondani a szabadelvű rendszer felett. Formailag konszolidálta a kiegyezést, erős és megingathatatlan többséget szerzett részére a törvényhozásban és a külföld előtt sikerült éber tartania azt a hitet, hogy ez az európai képződmény szilárd. Azzal, hogy hosszú évtizedeken át biztosította a békés munka feltételeit, nagy mértékben gyarapította azokat a szellemi és anyagi javakat, amelyek a nemzet energiaforrásai közé tartoznak. És ha érzelmileg semmit se tudott tenni a kiegyezés mélyítése és népszerűsítése érdekében, ha ezt az uralmi rendszert csak a színmagyarság lemérsékelhetetlen ellenszenvé közepette tudta csak fenntartani, ha az ellenzék erősödését forradalmi elem gyanánt vádolta be Bécsben azért, hogy igazolja a maga egyedülvaló pótolhatatlanságát s ha egészben véve erkölcsileg annyira aggályos módszereket használt fel létének biztosítására: a mérleget kedvezőtlené mégis csak az a körülmény teszi, hogy ez a rendszer nemcsak Deák Ferenc művét, hanem Tisza Kálmánnak, a „renegátának” veszélyes oportunizmusát is konszolidálta.

Ilyen volt a talaja és a levegője Apponyi Albert gróf politikai elindulásának a XIX. század három utolsó évtizedében. Egy idegen uralkodóháznak katonai és politikai hatalma. Egy

a társadalomra zsibbadó pártabszolutizmus fojtogatása, egy a nemzet hiúságának hízelgő irányzat színes frazeológiája, amelynek üledékébe már belemártotta szívós gyökereit az idegen destrukció: ily viszonyok között a társadalmi és közjogi túlzásokat letompító, feltétlenül erkölcsös eszközökkel dolgozó középső pártot fenntartani annyi, mint hidat verni egy rohanósodró hegyi folyó sellői fölött.

A konzervatív és jobboldali politikának utolsó jelentékeny képviselője Sennyey Pál báró volt. Visszahúzódása után a fiatal Apponyira az a feladat várt, hogy politikai öntudatának teljes kifejlődésével képviselje a közjogi alap tágitásának, nemzeti irányban való fejlesztésének és a szociális haladásnak gondolatát, A mérsékelt konzervativizmus és a közjogi alap nemzeti elmélyítésének elve oly fejlődési erőt plántált a magyar talajba, amelynek felzsendülésére a majdnem polgárháborúra emlékeztető politikai dulakodásoktól megtiport magyar parlament éppoly kevésbé volt alkalmas, mint az a légkör és az az éghajlat, amelyet a jelszavas liberalizmus ellenére a magyar közvélemény szociális érzéketlensége és öntudatlansága teremtetett s amelyben az Apponyi „szociális olajcsöpp”-je jó sokáig dermedt folt gyanánt úszott a magyar politika tömérdek vízenyősségén. Említettük, hogy a nagy dolgokban megalkuvó és halogató, a kicsinyekben olcsó babérokra pályázó szabadelvű rendszernek szükséges sze-

relvénye volt a választási erőszak és a kormányzati korrupció, amely szövetkezve Tisza Kálmán szociális érzéketlenségével s máról-holnapra dolgozó élettaktikájával, előidézte azt a veszedelmes állapotot, hogy a magyar Gironde nagy alkotása, a dualizmus, csupán erőszakkal, a kisebbség mesterséges többség-rejuttatásával volt fenntartható. Azokról a hatalmi kilengésekről, amelyeknek akciósugarát a katonai szellemnek és a Grossösterreich gondolatának a Lajtántúl való erősödése egyre nagyobb területekre bővítette ki, külön azért nem szólunk, mert hatásuk az utolsó másfél évtized történetéből sokkal ismertebb, semhogy részletesebb és pontosabb kielemezése szükségesnek mutatkoznék.

Apponyi Albert gróf politikai szereplésének súlypontja ezekkel a problémákkal való küzdelem. Az ő feladata a következő volt: áthidalni vagy enyhíteni azokat az ellentéteket, amelyek a közjogi alap tekintetében a magyar közvéleményt ellenséges táborokra osztották; elejét venni annak a veszedelemnek, amelyet a Tisza Kálmán oportunizmusával elmaradhatatlanul együtt járó függetlenségi agitáció nemcsak az ország belső életében okozott, de Ausztriában is és az uralkodóházzal való viszonyunk elmérgesítésében; a közjogi alapnak nemzeti irányban való átértékelése s egy következetesen végiggondolt modern szociális politika kétségkívül sikerrel mérkőzhetett volna a

függetlenségi jelszavak népszerűségével. Ennek a koncepciónak megvalósítása feltételezte azt, hogy felülről ne találkozzék merev elzárkózással és szét ne porladjon a bizalmatlanság szikláján. De feltételezte azt is, hogy a magyar értelmiség erkölcsi és szellemi súlyát latba vesse érvényesítése érdekében s ne hasadjon áthidalhatatlan úr a Tisza Kálmán rendszerébe beletört magyar középosztály és a függetlenségi izgatásnak odavetett magyar földműves-tömegek között. Ez a politika, ha jól átgondoljuk, szinte valószínűtlenebb volt, mint a függetlenségi szélsőbalé, amelyet végtére is egy külpolitikai fordulat vagy egy belső forradalom valamikor mégis nyeregbe segíthetett. Az Apponyi-féle mérsékelt nemzeti politika azonban – az első koalíciós alakulás (1905-1910) kudarcának leckéje gyakorlatban is bebizonyította – csupán a monarchia végromlása által vált udvar- és kormányképesé, mikor Magyarországra ellenségei már kockát vetettek és idehaza elsöpört fölötté az álfüggetlenségi és szociális felfordulás fergetege. Apponyi példájából az tűnt ki, hogy Magyarországon csupán egymás hibájából élő, egymáson keresztül száguldó és egymást letaposó szélsőségek juthatnák hatalmi esélyekhez. Mintha nem volna más megoldás, mint labancnak lenni életre-halálra, egy *Unbedingte Unterwerfung*, ha egy mesterkéltné parlamenti szerkezet képmásán jelentkezik is az, vagy a szegénylegénykedő 48-as irány,

vele a teljes tabula rasa, ezzel a királyság s a történelmi határok összeomlása.

Apponyi hosszú pályafutásán három fő-mozzanat szembetűnő: amikor otthagyja konzervatív barátainak körét, szakítva azoknak aulikus eszmekörével és hagyományaival és hatalmas ékesszólásával egy mérsékelt nemzeti és társadalompolitikai irányzat számára akarja meghódítani a társadalmat. Pályájának ez a szelete 1880-tól körülbelül a század végéig tart. A második uralkodó momentum, amikor 1904-ben fáradtan és csalódottan elhagyja a dualisztikus alapot, csatlakozik a függetlenségi párt-hoz, miután saját vallomása szerint, a mérsékelt nemzeti aspirációk kielégítése majdnem ugyanakkora erőfeszítést és kockázatot igényel, mintha a tiszta personalis unió alapjára helyezkedett volna. A harmadik az összeomlás után kezdődik. Apponyi élére áll a legitimitás gondolatának. Annak ellenére, hogy a múltban talán senkinek se volt több személyes oka sorsát elválasztani az uralkodóház sorsától, Apponyi csak hű marad önmagához, amikor a személyes tekintetek leküzdésével s a múlt keserűségeinek elfojtásával nagy tekintélyét és népszerűségét tartaléktalanul odakölcsönözte a klasszikus alkotmányos jogfolytonosság gondolatának, amely a Habsburg-ház legitim ágának restaurációját követeli,

II.

Két esztendővel született a magyar szabadságharc előtt. Mély vallásos érzületét anyai örökség gyanánt vitte ki az eberhardi kastélyból és fejlesztette idővel, tanulmányai folyamán teljes világszemléletté. Atyjától, Apponyi György gróftól, aki a rendi Magyarország utolsó kancellárja és később az Októberi Diploma Magyarországnak országbírája volt, örökölte az ősi nemzeti hagyományok kultuszát és a történeti jog államkonstruáló hatalmában való rendíthetetlen hitét. „Olyan családi légkörben nőttem fel, – beszéli ő maga emlékirataiban –, ahol a tiszta erkölcs, az erkölcsileg jó, magától értetődő, természetszerű dolognak tekintetett és mint olyan érvényesült, a rossz pedig valami távoleső, inkább csak elméletben létező, néhány elvetemült vagy szerencsétlen embert érintő jelenségként szerepelt, ami miniket nem is érinthet.” Fogékony gyermeki lelkére ebben a nobilis milieuban édesanyja, Sztáray Júlia grófnő, ez a nagyműveltségű, finom művészi érzékkel megáldott magyar grande dame volt a legnagyobb és legmaradandóbb hatással. Gyermekkorában még látta Széchenyit, ifjúkorában, pályája kezdetén az öreg Deák megtisztelte, hogy közügyekről szóljon vele, vitázott Andrássyval, a nagy külügyminiszterrel s utóbb távolból érezte hatását annak a hatalmas Száműzöttnek, aki legmélyebben és

legmaradandóbban foglalkoztatta a magyar nép képzeletvilágát.

Zsenge gyermekkorában került az osztrák jezsuiták kalksburgi nevelőintézetébe, akiknek didaktikai módszere fokozta benne a humanisztikus tudományok iránt való tiszteletét, élesre fente retorikai készségének nemes pengéjét és öregbítette azt a dialektikai formalizmust, amely annyira el tud gyönyörködni az alaki gondolkodástan finom észgyakorlataiban. Ha ezek a jezsuiták nem neveltek is magyarellenes irányban, helyzete sok tekintetben hasonló volt ahhoz a nagy magyaréhoz, aki másfélszáz esztendővel azelőtt szintén a jezsuiták növendéke volt Neuhausban (II. Rákóczi Ferenc) s akiben éppúgy, mint Apponyiban, az idegenség és a magány csak fájdalmasabbá tette hazavágyását és szilárdabbá az ősi rögnök szeretetét. Hosszabb külföldi tanulmányútjai alkalmával összeköttetésbe jutott Montalembert-rel, francia katolikusok európai hírű vezérével, Eötvös József barátjával. Ez a barátság megerősítette az atyai háztól nyert szellemi örökségének azt a részét, hogy a konzervatív világrend nincs ellentétben a fejlődés gondolatával és a szociális igazságosság követelményeivel. Az angol nemzet történetéből is azt tanulta, hogy a nemzeti és szociális haladás fontos alkotórésze a konzervatív világszemléletnek, hiszen a szigetországban éppen a tory-kormányzat valósította meg azokat a nagyszabású vá-

lasztójogi és gazdaságpolitikai reformokat, melyeket a whigek évtizedeken át hirdettek.

Hazajövele után valamennyi magyar politikus közül Sennyey Pál társasága hatott rá legjobban. Az új világban ez a mellőzött és helyzetét büszke némasággal tűrő konzervatív úr maradéktalanul magáévá tette a dualizmust. A Deák-párt doktriner szabadelvűsége és a régi balközépek erősen protestáns színezetű radikalizmusa mellett úgy hitte, hogy a szabadverseny-demokrácia felé lódított magyar társadalom semmire se szorult rá inkább, mint arra a reformkonzervatív irányzatra, amely építeni akart, de csak történeti alapokon és amelynek mákszemnyi bizalma sem volt a jelszavak potemkiniádjai iránt. Ezek a magyar konzervatívok nagy iskolát jártak. Egyrészt az udvar környezetében élt és általában európai távlatban gondolkodtak. Művelt férfiak voltak s valamennyiükön rajta bélyegződött a római gravitas vonása. Erkölcsi szilárdságuk és világpolitikai látókörük nagy érték volt a magyar közéletben. Politikai pályájának az a része, amely e tiszteletreméltó férfiak érintkezésének és hatásának körében húzódott, teljes harmóniát mutat Apponyi lelkivilágának finom és gyöngéd vallásos elemei és a követett politikai irány világnézete között. Helyeselte és részben támogatta az idősebb Andrássy Gyulának konzervatív külpolitikáját, a német szövetségi irányt, amely a kiegyezési monarchiát a legnagyobb

középeurópai konzervatív hatalom érdektársává tette. Nem volt ennyire egybevágó felfogása a három-császár szövetséggel. Való igaz, hogy egy arisztokrata és konzervatív életfelfogást kielégíthetett az északi hatalmak szövetsége. Különleges magyar szempontból tekintve azonban, a cári hatalommal való barátság természetellenes kísérlet volt. Magyarország nem lehetett szövetséges társa a nagy szláv birodalomnak. Létérdekei kívánták, hogy a német-orosz viszony meglazuljon, hogy a dualizmus és a magyar nemzet európai helyzete a bismarcki Németország kezessége alatt maradjon, hiszen a szétszűllő ottomán birodalom balkáni örökségén lehetetlenség volt békésen osztozkodni Oroszországnak és a kettős monarchiának.

A fiatal Apponyi első bátortalan lépéseit hűvös semlegesség fogadta a magyar politikai társadalomban. Ez a tartózkodás szólt elsősorban Apponyi György fiának és Sennyey Pál barátjának, akit klerikális és aulikus összekötésekkel gyanúsított meg, mert látszólag egész mellel fordult szembe a doktriner szabadelvűség diadalmas világnézetével.

Mennél közvetlenebbé és elevenebbé vált kapcsolata a magyar nép széles rétegeivel, annál inkább éreznie kellett, hogy a Sennyey-féle konzervativizmus nem hódító jelszó a magyar politikában. Különbén is lényének mélyebb és ösztönösebb elemei a szónoki és a muzsikális művészet élményein át erősen impresszionis-

tává tették. Megérezte, hogy megértő közeg nélkül léghíjas térben politizálna. Atyja barátainak hatása oly mértékben csökkent, amily mértékben gyarapodott a magyar társadalom népies rétegeivel való érintkezése. Atyja tovább is nagy figyelemmel és őszinte megértéssel követte fiának az ő irányzatától lassankint messze elvezető lépéseit. A konzervatív pártok mindenütt a tekintély elvét képviselik, következésképp támaszai a monarchikus rendnek és a dinasztíának. Ha van népszerűségük a közvélemény szélesebb rétegeiben is, az abból a tapasztalatból származik, hogy a konzervatívok mindenütt erőteljesebben hangsúlyozzák a nemzeti gondolatot, mint a bizonyos kozmopolita hatások alatt álló liberális és radikális irányok. A magyar nacionalizmus a Habsburgok alatt nemcsak hogy nem esett egybe az aulikus politika térfogatával, mint az angol toryknál, hanem szinte kiegyenlíthetetlen ellentétben állott egymással az a két lélektani elem, amely másutt a konzervatív gondolat politikai alkotórésze.

Apponyinak, ha nem akart szemet hunyni a tényekkel szemben, nagyon hamar arra a megismerésre kellett jutnia, hogy a Sennyey-féle iránynak nincs átütő ereje, hogy hatóképességének demarkációja jóformán azokra a feddhetetlen életű és finom műveltségű férfiakra szorítkozik, akiket nem elégített ki Tisza Kálmán rendszerének vaskalapossága, zártvonalúsága, a nagy kérdések elől való megfuta-

modása s akik aggódva nézték, miként tűnik el Deák hagyatékából a magyar Gironde nagy alkotásának erkölcsi és politikai értéke s akik felrezzentek a korrupció szújának percegésére, amely a fa kérgét örölte. Másrészt egyre inkább éreznie kellett azt is, hogy ezzel a megdönthetetlen pártabszolutizmussal szemben nincs más ellensúly, mint a közvélemény nagy tömegeinek sorompóba állítása egy népszerű és levegős magyar nemzeti koncepció érdekében. Ámde a népszerű irány vetését letarolta a szélső baloldal, amelynek izgatása annál felelőtlenebbé és erőszakosabbá vált, minél makacsabbul zárkózott el a rendszer a maga kormányhatalmi sáncai közé. Tudomásul kellett vennie, hogy ellenzéki politikát pusztán csak intellektuális alapon képtelenség csinálni Magyarországon, hanem szükség van a népszerűség dinamikai erőire. Egyébként is aggasztotta a kiegyezési mű veszteglése és szemlátomást mutatkozó hanyatlása. Konzervatív eredete abban a tekintetben is erős nyomokat hagyott egyéniségén, hogy, saját bevallása szerint, onnan hozta magával az intranszignens ragaszkodást a politikai tisztességhez, a közélet erkölcsi alapjaihoz s az abban való szereplés önzetlenségéhez, mint abszolút követelményekhez. Ennek a mélységes és finom érzéknek fel kellett riadnia az uralom módszereinek azon etikája fölött, amely a kiegyezési rendszer hatalmi szerkezetét áthattotta. Ha csak a parlamenti és közhatalmi

apparátus erkölcsi megrongálása árán tartható fenn ez a rendszer, minden Apponyi-féle lelkű ember előtt fel kell ötlennie a kérdésnek: megéri-e az áru ezt az árat? Látta azt is, hogy a Tisza-rendszer kormányzati merevségével és opportunizmusával szemben a magyar társadalom kénytelen előbb-utóbb más pártoknál, esetleg szélső irányoknál menedéket találni s ha ezt a kiegyezési alapon álló vezető férfiaknál nem találja meg, menthetetlenül be kell következnie a kiegyezés csődjének. Egyetlen nemzet sem tűrhet el ugyanis állandó ellentmondást elalkudhatatlan nemzeti céljai és az azokat gátló létező állapotok között. A magyar parlamenti férfiakkal való érintkezés szintén nagy mértékben elősegítette ezt a csendes, diszkrét, halk ütemben menetelő áttájékozódást a konzervativizmusból a nemzeti liberalizmus felé. Eleinte mint az egyesült, majd mint a mérsékelt ellenzék egyik vezére képviselte ezt a lassú átalakulást, amely tudatos és szabatos formát akkor öltött, amikor Szilágyi Dezsőtől elválva, megalakította a nemzeti pártot. Finom szubtilitásokon függő értelme különben is bizonyos gyönyörűséget talált azokban a jogi és politikai okoskodásokban, amelyek az 1867: XII. törvénycikk tartalmára és értelmére vonatkozólag annyi vitát keltettek s amelyekben Apponyi azt az álláspontot képviselte, hogy a hadseregbe vonatkozó legfőbb hadúri jog alkotmányos felségjog, következésképp függ a törvény-

hozás értelmezésétől. Apponyi logikája szerint a hadseregre vonatkozó alkotmányos felségjogok megosztása a nemzettel nem csupán jogi, hanem politikai kérdés is. Érezte ugyanis, hogy nem elegendő csak törvényhozási többséget teremteni arra, hogy a kiegyezést nemzeti [· irányban fejlesszék és a birodalmi egységnek utolsó pillérét, a közös hadsereget, harcképességének megzavarása nélkül, lassankint áthassák nemzeti szellemmel és átfessék magyar motívumokkal. A nemzetiszínű kardbojtól a magyar vezényszó követelésének nyílt proklamálásáig hosszú út volt s Apponyi éppoly mértékben radikalizálta ezt a nemzeti programot, amily mértékben növekedett a függetlenségi párt népszerűsége.

A nyolcvanas évek végén mindenki Apponyiban látta a lelkek és szellemek vezérét és a jövő emberét. A vidéki agrárius értelmiségnek az a része, amely vagyoni függetlenségét megővta a magyar középirtokot elnyeléssel fenyegető gazdasági katasztrófától és kisajátításoktól és amelyet éppen magasabb politikai műveltsége tartott vissza attól, hogy odadobja magát a szélsőbaloldali szertelenségnek, épp úgy, ahogy kényes erkölcsi érzéke riadozott a fennálló rendszerben való elhelyezkedéstől: Apponyihoz csatlakozott. A magyar Girondnak ezt a reményteljes felmozdulását egyszerre megneszelte mindakét ellenfél. A szabadelvű párton végigborzongott a félelem ettől az új

vetélytárstól, aki közjogi alapon állott és éppen a dualizmus népszerűsítése érdekében követelt nemzeti vívmányokat a hadseregnek. A függetlenségi párt pedig a maga alföldi tömegeit féltette a jövevénytől, aki, ha nem is ígért neki annyit, amennyi természetes aspirációit kielégíthette, azért félelmetes ellenfél volt, hiszen a független intelligenciát csaknem egészen elkerítette a függetlenségi lobogó alól.

Apponyi politikájának kedveztek a külső és belső viszonyok is. Ausztriában folyvást erősödött a reakció a Hatvanhét ellen s a katonai szellem, amelyet a kiegyezés visszaszorított, sohasem tudott egészen megnyugodni a hadseregre vonatkozó felségjogok megosztásában. Akármilyen vad dulakodásoktól zajlott is az osztrák közélet, talán az egy lengyel kivételével, Ausztria valamennyi nemzetisége összefogott a magyar aspirációk ellen. Évtizedeken át, a fortwursteln korszakában a magyar veszedelem úgyszólván az egyedüli jelszó volt, amely ideig-óráig összetartotta a szláv és német pártokat. Tisza Kálmán az 1889-iki véderővita után megbukott. Vele megszűnt a rendszer személyi stabilitása. Könnyebb és ingatagabb kormányok jöttek utána, amelyek csak nehezen tudtak megbirkózni az ellenzék szaporodó támadásaival. A kiegyezés óta a magyar iskolák olyan szellemű értelmiséget neveltek föl, amelyet megszédített a szabadságharc emléke s amely vérmes bizakodással volt eltelve a ma-

gyár nemzet erőforrásai iránt. Kezdte szűknek érezni maga körül Tisza Kálmán világát. Nem volt hajlandó beletörödni a csonka államiságba. Viszont annyi belpolitikai érzéket hozott magával, hogy tudnia kellett, mekkora veszedelmek származnak abból, ha nyíltan a personalis unió álláspontjára helyezkedik.

Az uralkodó is kétségkívül hatalmas lépést tett 1867-ben a magyar nemzettel való meg egyezés felé. Csak még egyet kellett volna lépnie, – mondotta utóbb Apponyi –, hogy a magyarság örökre szívébe zárja Ferenc József alakját. Ez a lépés a nemzeti párt programjának elfogadásában jelentkezett volna. A magyar történet egyik drámája ismétlődött meg abban a jelenetben, amikor Ferenc József felkínálta a hatalmat Apponyinak s nem kívánt cserébe mást, mint azt, hogy adja föl a nemzeti párt katonai programját. A kísértés erős volt. A magyar történelemben nem ritka látvány, amikor látszólag vasból való jellemeket is meglágyított a fejedelmi kegy melege. Apponyi azonban nem tudta elszánni magát, hogy lemondjon. Hogy – miként Tisza Kálmán – szegre akassa elveit s a hatalom birtokáért elalkudja önmagának és pártjának elvi és erkölcsi tartalmát.

Talán életének e keresztútján révült föl először elméjében az a sejtélem, szerencsésen választotta-e pályáját? Olyan töretlen lelki harmónia, mint az övé, eltűri-e a politika

durva anyagával való súrlódást? Nem egyszer hallottam tőle, hogyha életét újból kezdhethné, a tudománynak szentelné tehetségét. Mert a tudományos működés „óriási fölénye abban rejlik, hogy a tudomány emberének semmivel sem kell számolnia, csak a tiszta igazsággal, azért teljesen harmóniában van önmagával... Ellenben a politikában, az igazságon kívül, számolnunk kell a mások előítéleteivel, szenvedélyeivel, gyengeségeivel; ezeknek szükségképpen bizonyosfokú engedményeket kell tennünk a teljes igazság rovására is, mert különben egy lépést se haladunk a kitűzött cél felé... A becsületes politikust állandóan gyötrik ezek az elkerülhetetlen kompromisszumok. Állandóan kételkedik, hol a határ, melynél tovább már nem mehet, ameddig elmenni azonban épp az ügy érdekében kell”. Ha egyedül csak a maga finom érzékenységét, daimonionjának sugallatát követte, akkor az elv töretlen integritása mindenkor győzött a hasznos és célszerű megalkuvások kísértetével. Most, amikor először kínálta neki a hatalom a maga csábító ajándékát s amikor legkevésbé állott más tényezők befolyása alatt: inkább választotta az elv szepőlten intranszigienciáját, mint azt, amit a másik tündér ajánlott neki, a hatalmat, amelybe ha egyszer valaki belekóstolt, nem igen kíván többé tudni az élet semmi más javáról.

Ezután a döntő kihallgatás után éreznie kellett, hogy teljesen elveszítette a legfelsőbb

bizalmat. Ez a bizalmatlanság nemcsak abban jelentkezett, hogy a kormányhatalmi gépezet Apponyi pártjának kiirtására állított be, hanem abban is, hogy Ferenc József szinte személyes ellenszenvet érzett az iránt az államférfi iránt, aki nem volt hajlandó intencióit mindenben kiszolgálni. Apponyi pályafutásának ez a második szakasza tele van érdekes és drámai epizódokkal. Ezek a részletek és mozzanatok azonban csak azt bizonyítják, hogy az Apponyi által követett mérsékelt nemzeti irány érvényesítése csaknem ugyanakkora akadályokba ütközik, mintha a korlátlan függetlenségi eszmét tette volna magáévá. Hosszú út vezetett odáig, amíg Apponyi a nyilvánosság előtt is levonta e lehangoló tapasztalatok tanulságait. Levonta akkor, midőn 1904 november 18-án az obstrukció letörésére formális házszabállysértés történt s amikor azt hitte, hogy a magyar alkotmány csak úgy védhető meg a fejedelmi autokrácia ellen, ha felhasználja azt a becses politikai erőt, amelyet a függetlenségi demokráciából merített. Ez a népszerűség csaknem teljesen a szélsőbal rezervoárja volt. Annyit meríthetett belőle, amennyit akart, anélkül, hogy, miként a bibliai olajos korsó, kimerült volna. Apponyi úgy vélte, hogy kötelessége elhagyni a kiegyezési alapot és nyíltan magáévá tenni a függetlenségi párt programját, minthogy az uralkodó egy olyan rendszert támogat, amelynek létalapja, szerinte, a kormányzati erőszak és

amely nem retten vissza a törvénysértéstől sem.)

Amikor Apponyi belépett a függetlenségi pártba, sok tekintetben belső ellenmondásba keveredett önmagával, ő, aki alapjában véve rettegett a külvilág tüskéitől és igazi művésztermészet léteére erősen impresszionábilis jellem volt, most ott áll egy olyan párt élén, mely létalapja és szerkezete szerint demokratikus volt, de felelőtlen tagjai könnyen belegázoltak a demagógia ősmocsarába s amely egészben véve hatalmas csalódásban élt a magyar nemzet hatalmi erőkézleteiről. Külpolitikai látóköre a vármegyére korlátozódott. A függetlenségi párt nemcsak közjogi és politikai radikalizmust jelentett, hanem világnézeti meghasonlást is, azzal a lelki struktúrával, amely korábban összefért előbb a konzervativizmussal, utóbb a mérsékelt nemzeti liberalizmussal. Igaz, hogy Apponyi régebben is sürgette a választójog kiterjesztését. Még abban az időben, amikor Mayer Rudolf tanainak befolyása alatt állott, erőteljesebb társadalmpolitikai újításokat követelt. Most azonban egyszerre az általános, egyenlő és titkos választójog pártjának élén találja magát. Ez a párt ugyanis abban látta az egyedüli ellensúlyt, amellyel valódi néperőt tud szembeállítani a császári-királyi omnipotenciával és azzal az idegen szellemű rombolással, amely éppen a választójog jelszavát akarta felhasználni a magyar tömegek forra-

dalmosítására. Mindazonáltal még a konzervatív politika szögéből sem lehet elméletileg tagadni Apponyi irányzatának helyességét. Aki a történeti fejlődés alapján áll, annak meg kell éreznie, hogy bizonyos időben a parlament már nem minden, hogy be kell eresztetni az alkotmányos élet sáncaiba a küntrekedt erőket, hogy egy nemzet társadalma nem ugyanaz 1905-ben, mint aminő volt 1875-ben, hogy még idejekorán be kell építeni a fejlődés erői közé azokat az elemeket, amelyek azután maguk törnek utat maguknak, ha a vezetőosztályok me – mondta Sainte Beuve -, vajjon a politikai katasztrófákat nem azok a megátalkodott és tomboló küzdelmek idézik-e fel, amelyek a törvényhozás kamaráin kívül folynak, mert kapui megremegnek ugyan a dörömbölésekre, de feltáruelni nem akarnak.

Az 1868-iki nemzetiségi törvény Magyarország idegenfajú lakosságára nézve olyan állampolitikai elgondolást tartalmazott, amely kompromisszum volt a régi rendi magyar állam nemzetiségi felfogása és az új demokratikus és parlamentáris kiegyezési ország felfogása között. A régi rendi magyar államnál az idegen népfajokkal szemben tanúsított közigazgatási, kormányzati és politikai célkitűzés nem sértette ezeknek a népfajoknak nemzetiségi érzékenységét. Ha voltak is sérelmeik, azokat sokkal inkább a rendi állam általános politikai szerke-

zetének rovására tudták be, semmint egy következetes magyarosító szellem túlhajtásának. Amikor 1848-ban összeomlottak a rendi kiváltságok és kimondották az állampolgári egyenlőséget, a magyar társadalom csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudta fenntartani és törvényalkotásokká építeni a régi rendi magyar állam nemzetiségi politikáját. Mihelyt azonban az idegen népfajok azt tapasztalták, hogy nem a feudális állam osztályszelleme zsibbad reájuk, többé nem szociális sérelmet láttak a magyar faj uralkodásában, hanem a magyar nemzetnek az idegen nemzetiségek kárára és elnyomására irányuló egyeduralmi törekvését. Igaz, hogy az 1847-es Magyarországnak is már meg volt a maga nemzetiségi problémája. Széchenyi nem győzte kortársait óvni a „magyarizmus túlhajtásaitól”. Ebben a régi államban azonban a nemzetiségi leszármazott is az uralkodó társadalom alkotó részévé vált, mihelyt tagja lett a politikai magyar nemzetnek, azaz a populus Verbőcziánusnak. Azt lehet mondani, hogy, ha elhagyta társadalmi osztályát, jóformán búcsút mondott annak a nemzetiségnek is, amelyből származott és egyenrangú tagja lett a magyar nemesi társadalomnak.

1867 után azonban a helyzet lényegesen megváltozott. Nagyobbszámú és nemzetiségi öntudatában fogékonyabb nemzetiségi intelligencia cseperedett fel. Ez az új értelmiség hiába próbált volna csatlakozni ahhoz a társa-

dalmi osztályhoz, amely már csak nevében létezett s amelynek az állam életében többé semmiféle kiváltsága nem volt. Megmaradt tehát a maga népe körében, amelynek természetesen lelkészei, ügyvédei és orvosai révén, csakhamar szellemi vezetőjévé vált. Az 1868-iki nemzeti törvény fenntartotta továbbra is a politikai magyar nemzet egységének elvét, tehát abban a fogalmi körben gondolkodott, amely a régi rendi magyar nemzetiségi politikát áthajtotta, anélkül persze, hogy ez a koncepció következetesen alkalmazható lett volna az élet lényegesen megváltozott viszonyaiban. A kiegyezés alkotói tehát tágkörű értelmezés alá foglalták az 1868-iki nemzetiségi viszonyokat, amelyeknek a fonákja az volt, hogy mást értettek azok, akikre rendelkezései szóltak és mást azok, akik a törvényt megalkották és megszavazták. Bekövetkezett ugyanaz az állapot, mint az 1867:XII. törvénycikk magyarázatában, amelyre vonatkozólag a nemzeti párt, élén Apponyi Albert gróffal, tudvalevőleg lényegesen más meggyőződést vallott, mint a kiegyezés ortodox kormánypártja, a szabadelvű párt. Különben is egészen érthető emberi törekvés volt, hogy a magyarság, amelynek oly súlyos áldozatok kellett hozni állami szuverenitásának rovására, azzal iparkodott kárpótolni magát, hogy az idegen népfajokkal szemben nem az 1868-as törvény liberális magyarázatát vallotta. E tekintetben semmi különbség

sem volt a függetlenségi párt és a kiegyezési alapon álló csoportok között.

Egyébiránt a század végén minden államban hatalmasan megerősödött a nacionalizmus és az imperializmus. Ez a divatos áramlat magával sodorta a magyar értelmiséget is, amely szentül hitt benne, hogy erőteljes iskola- és közigazgatási politikával sikerül rohamos magyarosodást előidézni az idegen népfajok között. Ha ez a körülmény némileg mérsékelte az akkori idők vezető politikusainak, másrészt nem szabad elhallgatnunk azt a körülményt, hogy főbenjáró hibát követtek el, amikor az egész nemzetiségi politikai rendszert uniformizálták s ugyanazt az eljárást követték a tótokkal szemben, mint a hazai románság iránt. Nem individualizáltak. Meghódoltak az elmélet egységes gondolatkörének. Apponyi tehát, amikor azt látta, hogy a legnagyobb erőfeszítések árán sem lehet katonai engedményeket kicsikarni a dinasztiaától, nemzeti politikájának gyümölcsöztetése érdekében határozottabb kultúrpolitikai irányt követett iskolatörvényeiben, amelyek azonban korántsem voltak olyan veszedelmesek az idegen népfajokra, mint ahogy azokat a radikális és nemzetiségi propaganda feltüntetni igyekszik. Különösen román részről világszerte nagy agitációt fejtenek ki Apponyi Albert gróf iskolatörvényei ellen, maga a hazai románság azonban alig egy esztendő küzdelem után leszerelt és állami tá-

mogatás fejében vállalta ezeket az iskolatörvényeket. A magyarság az idegen megszállás óta mindenesetre biztosabban érezhetné magát a maga kulturális birtokállományában, ha megadnák neki azokat a kedvezéseket, amelyeket a sovínisztának híresztelt Apponyi iskolatörvényei tartalmaztak a románsággal és a tótsággal szemben.

A régi magyar gravaminális politika, különösen akkor, amikor még karddal próbálta orvosolni az alkotmány sérelmeit, mindig gondoskodott róla, hogy a Habsburgokkal szemben megfelelő európai érdektársakkal rendelkezzen. Eleinte a török, utóbb a francia támogatás volt a magyar ellenzéki politika külföldi hídfője. Annyira erős volt ez a törvény a magyar függetlenségi irányzatban, hogy a Habsburg-ellenes ellenzék nagy konfliktusok esetén még akkor is számíthatott a Habsburg-ellenes európai nagyhatalmak érdeklődésére, amikor ez a politika önálló diplomáciával és katonai erővel már nem rendelkezett többé. A Hatvanhét utáni függetlenségi politikában is felcsillant ennek a tradíciónak érce, hiszen a függetlenségi párt különben is egész terjedelmében magáévá tette a régi gravaminális politikát. Legutoljára az Ugron-Pichon-féle tárgyalásokban, amikor az európai helyzettel számoló függetlenségi politika a hármasszövetségben résztvevő kettős monarchiával szemben egy francia orientációban reménykedett. Az idősebb Andrássy német

szövetségi politikájának a magyarság helyzete szempontjából az volt az értelme és a fontossága, hogy Bismarck német birodalma kezekedett az osztrák-magyar dualizmusért. A német külügyi politika érdekéből csupán az volt fontos, hogy a monarchia katonai erő kifejtését és véderejének fejlesztését a magyar ellenzék követelései és obstrukciói meg ne zavarják, hogy tehát a hármasszövetség katonai értéke se süllyedjen az orosz-francia szövetség katonai értéke alá. A függetlenségi pártot a maga önfenntartási érdeke arra sarkalta, hogy lazítsa a német befolyást és Berlin ellen ellensúlyt keressen Parisban és Pétervárott.

Amikor Apponyi a függetlenségi párt vezére lett, ellenmondásba került a párt régi külpolitikai érzelmeivel és hagyományaival is. A hármasszövetség mérvadó tényezőinél pedig viszont az Apponyi-féle függetlenségi gondolat nem futhatott versenyt azokkal a 67-es pártokkal, amelyek azt feltétel nélkül kiszolgálták. Másrészt pedig azzal, hogy a magyar ellenzék nem helyezte szembe a hivatalos hármasszövetségi politikával, meggátolta abban, hogy európai válság esetén olyan világpolitikai támaszra gondolhasson, amely a régi magyar sérelmi politika vezéreinek számításában több-kevesebb realitással mindig szerepelt. Igaz, hogy Apponyi éppen a magyar nemzeti politika szempontjából hivatkozhatott a nagy szláv veszedelemre, amely a század elejétől

fogva délről és északról egyaránt fenyegette a történelmi Magyarországot s amely a függetlenségi politikát is bizonyos reálpolitikai józanságra ösztönözte, arra, hogy szakítson azokkal a nyugati vonatkozásokkal, amelyek akkor már Magyarország területi épségének megbontására spekuláltak és rokonszenveztek azokkal az erőkkel, amelyek titokban és nyíltan Magyarország szétesztésén munkálkodtak. Másrészt vannak a régi függetlenségi politika hívei közt sokan, akik állítják, hogy egy céltudatos és következetes függetlenségi tájékozódás a kellő időben Paris és London felé talán sok mindennek elejét vehette volna, ami később bekövetkezett. Hiszen a régi magyar politikának az volt az egyik főerőssége, hogy hol a német erőt vette igénybe a létét fenyegető szláv és török veszedelmekel szemben, hol a némettel ellentétes tényezők támogatását élvezte, amikor alkotmányának és függetlenségének védelmére kardot kellett rántania.

Bármint fejlődtek is a dolgok, annyi valószínűnek látszik, hogy az a nagy politikai összhang, amely a 67-es Apponyi lelkivilágában a Magyarország sorsát munkáló külső és belső erők mérlegelésében zavartalanul fennállott, 1905 óta olyan kétértelmű, félszeg, ellenmondásokai teli diszharmóniává bomlott, amely sokkal több volt egyéni végzetnél, mert a magyar középpárt fátumának beteljesedéséhez tartozott,

A háború kitörésének közvetlen diplomáciai előzményei váratlanul, a külföldön – Ostendében – érték Apponyit. Az osztrák-magyar ultimátum átnyújtása után érkezett csak haza, amikor „aléa iam iacta fuit”; neki, aki életének javarészét a nemzetek közötti megértés propagálásában töltötte el, különösen mint az interparlamentáris unió kimagasló tagja, keserű lelkitusájába kerülhetett, hogy a háborús megoldás mellett foglaljon állást, bármennyire átlátta is alapjaiban megtámadott helyzetünk veszélyeit. Azonban a döntés a háború irányában már megtörtént, Apponyinak tehát nem lehetett más feladata és szava, mint az ország belső egységét, elhatározó erejét erősíteni, acélozni, fenntartani. Ez az érzés és kötelességtudás vezette Apponyit a háború alatt továbbra is.

Mellőzzük Apponyi pályafutásának azt a harmadik mozzanatát, amikor a jogfolytonossági eszme vezérlő géniusza lett. Egyrészt azért, mert pályájának ez a része még annyira sem tartozik a történelem hatáskörébe, mint amennyire életének azok a fázisai, amelyekről az imént szólottunk. Másrészt azért, mert ennek a fordulatnak pszichológiai okai nem csupán egy jellem emelkedettségére vallanak, hanem azért is, mert óvakodnunk kell attól, hogy ami magasztalás vagy gáncs tárgya lehet ma a kérdésnek vitás és folyékony halmazállapotában, az a legcsekélyebb mértékben befolyásolja azt

az értékelést, amelyben a nemzet szemléli nyolcvanéves fiát. Csupán egyet jegyzünk meg, Azt, hogy a volt függetlenségi vezér legitimizmusában vannak olyan rugók, amelyek emberies voltukban mélyen meghatók. Azt mondta Guillaume de Vaire: „könnyű azoknak, akik megszokták, hogy élvezzék a nagyok kegyeit és ágról-ágra repdeső madarak gyanánt az elomló szerencsétől a virágzóra ugorjanak. Könnyű ezeknek vakmerően viselkedni szorult helyzetbe jutott királyuk iránt. De én előttem királyom sorsa mindig tisztelet tárgya marad, különösen akkor, ha bajban van”. Ezek a szubjektív tekintetek azonban sohasem képviseltek volna akkora lököerőt, hogy Apponyi összekösse sorsát a jogfolytonosság sorsával. Apponyi legitimista egyrészt azért, mert csupán a jogfolytonosság keretei között érzi szilárdnak az ország fejlődését, amely ha megtagadná a történelmi alapokat, visszavonhatatlanul a forradalmi elvek ingoványára taszítaná az egész magyar jövőt. Bizonyos alapelvek feltétlenül szükségesek egy nemzet életének fejlődésében. Az ezeréves királyság annyira értékes és érett alkotása a magyar génusznak, annyi vér és könny harmatozta be a jogfolytonosság bástyáit, hogy nem fitymálhatja azokat értéktelen lim-lom gyanánt, s az az idealizmus, amely az angol hajókötelekbe font veres fonalmódjára töretlenül húzódik át Apponyi egész karrierjén, csak a történelmi jogok fenntartása-

ban találhatja meg a maga céljait és aspirációit. E jogi mérlegeléseken kívül, amelyek integráns részei egy valódi konzervatív világszemléletnek, éppoly súlyos politikai megfontolások is arra hajtották, hogy azonosítsa magát a jogfolytonossággal. A legitimizmus nemcsak jogi, hanem politikai koncepció is. A dunai népek szervezésének változataiban a legitimista megoldás a legelőnyösebb esélyt adja a magyarságnak, amely jövője szempontjából kínálkozhatik.

III.

Mikor életének hetvenötödik évét betöltötte, Andrassy Gyula gróf egy finom kis tanulmányában Apponyit a magyar emberi eszmény tökéletes képviselőjének nevezte. Talán senkiben nem öltött testet oly összhangzatos formában Széchenyi történelmi gondolata a magyar kultúreszményről, mint benne. Senkiben nem talált oly szerencsés és megvesztegető vonásokra a jövő magyarjának kultúrstílusa, az, amit a legnagyobb magyar úgy határozott meg, hogy európaivá kell válnunk törzsökös nemzeti erényeink sérelme nélkül, mint Apponyiban. A magyar közvélemény évtizedek óta úgy tekintette őt, mint a magyar kultúrszellem európai nagykövetét. Kossuth Lajoson kívül történetünk egyetlen nagy alakja se reprezentálta a magyarság politikai és kultúrgondolatát oly

világraszóló sikerrel, mint Apponyi. Képességeinél fogva rendeltetve volt erre a terhes és dicsőséges feladatra. Nyelvismeretei, szónoki tehetségei, amelyeknek retorikai ereje a magyaron kívül még négy világnyelven való művészi kifejezés vitorlát hajtotta, széles skálájú és finom rezdülésű műveltsége: valóban páratlan hangszerévé avatták őt a magyarság kultúreszméjének.

Az interparlamentáris unió különböző tanácskozásain 1895-től fogva állandóan résztvett. Ebbe a nemzetközi Oberparlamentbe nemcsak a művész, a szónok tiszteletreméltó becsvégya vonzotta, hanem az a nemes törekvés, hogy az európai politikának ezen az olimpiáján megszerezze magának az elsőség koszorúját. A nemzetközi békemozgalom munkálásában az a szempont vezérelte, hogy személyes szereplésén át barátokat szerezzen a magyar ügynek, hogy gyarapítsa a magyarság erkölcsi birtokállományát és ellensúlyozza azokat az intrikákat és áskálódásokat, amelyek főleg román és szláv részről szüntelenül folytak a magyarság nemzetiségi politikája ellen. Itt még sokkal inkább elemében érezte magát, mint a belső politikának sokszor sivár és eszményietlen gladiatori viadalaiban. Itt a legcsekélyebb morális engedményt se kellett tennie meggyőződésének rovására és lényre összhangzatos idealizmusának sérelmére. Még az Én-nek az a dicsvágya is, amelynek különben saját valló-

mása szerint nem volt egészen híjján, teljesen elmerült abban a gondolatban, hogy nemzetének becsületére váljék.

Ha a gondolkodás fegyelmezettsége, a tapintatosság, a lélek előkelősége kiváltképpen arisztokratikus tulajdonságok és leginkább alkalmasak arra, hogy nagy, kényes és bonyolult kérdéseket ilyen jellemű férfiak képviseljenek a nemzetek külső vonatkozásaiban: akkor soha megfelelőbb ember nem állott megfelelőbb posztón, mint amikor a származásnak, a gondolkodásnak és az érületnek ez a valódi arisztokratája a magyar ügyet reprezentálta a nagyvilággal és ennek közönyös vagy többnyire ellenséges közvéleményével szemben. Amit Pico della Mirandola az úri ember absztrakciójának képzelt és amely típust a renaissance-korban ő az *uomo piacevole* elnevezéssel jelölt meg: az teljes mértékben megvan Apponyiban. Sokféle nemzetközi szerepléséből mégis néhány mozzanatot kell felemlíteni.

Egyiket ő maga beszéli el emlékirataiban 1876-ból, amikor, mint a Wagner-Liszt-féle társaság belső tagja résztvett a Nibelungok bayreuthi előadásán. A programm szerint egy német közéleti előkelőségnek kellett volna a díszbeszédet tartania a germán zene halhatatlan reformátorának tiszteletére. Az ünnepi szónok száraz, hivatalos jellegű, fantáziátlan beszéde mélyen alatta maradt az ünnepség színvonalának és a közönség emelkedett hangulata-

nak. Ekkor két előkelő dáma addig kérlelte és sürgette a magyar grófot, hogy Wagnerhez méltó beszéddel tolmácsolja a nap főséges jelentőségét, amíg Apponyi ötpercnyi gondolkodás után beugrott, „öt perc lepergése előtt csakugyan eszembe jutott valami, tudniillik Wagner küzdelmes művészi pályájának hőse, a félelmetes Siegfried, aki az égő hegy lángoszlopain és füstfellegein keresztül tör magának utat az első Brunhilda – a tragédia műzsájának fölébresztésére és megváltására. Villámként cikázott agyvelómön át ez az ötlet. És amint megjött, egy árva pillanatnyi további készület nélkül odaintettem hölgyeimnek és rögtön fel is hívtak szólasra. A dolog minden várakozáson felül sikerült... Mikor szavaimat befejeztem, a Mester, aki mozdulatlanul előttem állott és előadásom alatt mereven szemembe nézett, mély meghatottsággal megölelt... A közönségből olyan lelkesedés tört ki, amilyenek ritkán voltam tanúja. Kő esett le mindenki szívéről. Az ünnepi hangulat újból föléledt.”

Apponyi, jóformán mindannyiszor hajlott korban, háromszor járta meg az Egyesült Államokat, elsőízben, mint az interparlamentáris unió magyar csoportjának elnöke. Ez alkalommal méltónak találtatott rá, hogy Lafayette és Kossuth Lajos után ő legyen az a harmadik európai férfiú, akit a szenátus ünnepi ülésén fogadott és aki ünnepi szertartások között az

ülésteremben beszédet tarthatott. Mind a három utazását káprázatos szónoki sikerek kísérték. Az egyéni dicsőségen túl valaki akkor nagyon találó módon úgy jellemezte amerikai kirándulásának jelentőségét, hogy a magyar általa és Kossuth emléke által lett több emberré Amerikában.

1920-ban a magyar társadalom egyhangú akarata reá ruházta a magyar béke delegáció vezetésének embertelenül nehéz feladatát. Cseh megszállásból, eberhardi remeteségének örömtelen magányából valósággal elparancsolta az agg Toldi Miklóst, hogy az ország címeréért megvívjon románnal, frankkal, csehkel, olaszsal, hogy elvégezze életének legfájdalmasabb herakleszi munkáját. A kétségbeesés órájában, mikor már minden elveszett, még a becsület is, a magyarság szinte görcsösen kapaszkodott beléje s azt követelte tőle, hogy ne csak a világ rokonszenvét és részvétét hódítsa vissza, hanem hogy valóságos és reális győzelmet vegyen a sötétség és az elfogultság szellemein. Csodát vártak tőle. A várt csoda persze nem következett be, a magyar igazságoknak legtündöklőbb elméleti kifejtése dacára sem. De az a szó és gondolat, a magyar eszme és az igazság szava, amelyet Apponyi a világ triumvirjei előtt tolmácsolt, nagy történelmi cselekedet volt. A trianoni mütők keze megdermedt egy pillanatra, mielőtt befejezték volna munkájukat és egy percre megszállotta szívüket a rémület,

amely megfagyasztja a legkeményebb és legzordabb szívet is, amikor az elkövetett hibák irgalmatlan logikája szerint, de jobb érzése ellenére kell cselekednie s amikor tudja, hogy hitvány és efemer munkát végez. E fellépésnek még közvetlen hatása is frappáns volt. Francesco Nitti Apponyi fellépésétől számítja azt az időt, amelyben a békerevízió kérdése elindult útjára. Az októberi forradalom és a tanácsköztársaság szörnyű rémuralma után a magyar barbarizmusról világgá terjesztett hazugságok és rágalmak rengeteg tornya mintha egyszerre összedőlt volna, amikor az ezeréves magyar művelődés géniusza megjelent Apponyi képében azoknak a nemzeteknek képviselőivel szemben, akik közt a főhatalmak elbitangolták a történelmi Magyarországot. Soha még kultúrfőlény perdöntőbb bizonyítványt nem állított ki magáról, mint amikor ez az „ázsiai faj” egy Apponyit küldhetett igazságának védelmére azokkal a ravasz kis balkáni Bismarckokkal szemben, akik a kultúra nevében reklamálták el a dunai uralmat a magyaroktól.

A Népszövetségnek 1925. évi őszi ülészekán a nemzeti kisebbségekről elmondott beszéde pedig valóságos magasiskolája volt annak, miként lehet éles és kegyetlen igazságokat ildomos és tapintatos formaruhába öltöztetni és sebezhető érzékenységeket illetni anélkül, hogy bárki is megsértődjék. Ez a beszéd valóságos mesterműve az önértzet diplomatikus megnyi-

latkozásának. A népszövetség areopagitái elé idézte egy pillanatra a magyart „szétszört hajával és véres homlokával”, nem azért, hogy felesleges módon piacra vigye fájdalmát és bárkit is inzultáljon, hanem hogy az erkölcsi fölény arcát mutassa meg véres rongyai mögött.

Itthon a parlamenti viták arénáján is mindig megőrizte méltóságát és talán egyszer se hágtatott át a tárgyilagos bírálat határvonalát, még ha különben a magyar országgyűlési küzdelmek szenvedélyessége indokolta volna is. Amit a római költő a közéleti férfiak gravitásának nevezett, azt a legszemélyesebb vitákban is megőrizte magán, anélkül, hogy egyéniségének nyílt közvetlensége és pose nélküli nyájassága szenvedett volna. Nem szívesen mutogatta izmait. Semmi kedve sem telt abban, hogy ellenfeleit letiporja és megalázza. E nemes tartózkodás meglehetősen idegen jelenség volt a századeleji magyar parlamentarizmusban. Sokszor még barátai és hívei is rossz néven vették tőle, amiért nem vette át az ő stílusuk lüktető iramát. Egyik bizalmas politikai barátja azt mondta róla, hogy ékesszólása az ellenzéken olyan, mint az aranyos díszkard a magyar díszruhán: nagyszerű penge, csak nem lehet vele lekaszabolni az ellenfelet. És talán mert a végletességtől mindig visszarettent, a radikálisabb ellenzékiek sohase tartották a maguk emberének, mint ahogy nem tudta fölme-

legítteni személye iránt a túlsó oldalt se. Mindenesetre nagy kérdés marad, hogy olyan elszánt és megingathatatlan ellenfél, mint a Tiszák rendszere, ilyen nobilis ellenfelet érdemelt-é, aki csak érvekkel hadakozott, szenvedélyek nélkül? Vajjon nem volt-e egy szemernyi igazság az idősebb Ugron Gábor ama vádjában, hogy jó múlt Tisza Kálmán miatt nem tud meghalni és a jövő Apponyi Albert miatt nem tud megszületni? Bizonyos tekintetben Apponyi is magáévá tette azt az elvet, amelyet 1793-ben a konventnek egy tagja így fogalmazott meg: Jól tudom, hogy ez a szó: gazember, tulajdonképpen csak annyit jelent, hogy az illető a politikában másképpen gondolkodik, mint én. És mert az igazság egy hányadát ellenfelének álláspontjában is fölismerni vélte, nem tudott ellene harcolni másképp, csak a maga természete, ízlése és vérmérséklete szerint. Sokszor mondták róla azt is, hogy híveivel és barátaival szemben sohasem tudott olyan delejes viszonyt létesíteni, mint aminő kör övezte a két Tiszát. Azzal a teli természettel szemben, amely a magyar társaságokban megszokott közvetlenséggel, nyájassággal, adomázó nyersséggel és mokánykodással együtt, a magyar középtársadalom tónusát jellemezte: Apponyi bizonyos tekintetben mindig hideg és megértetlen maradt. Tisza István hatásának egyik tényezője az volt, hogy mulatni is magyarul tudott. Ez a vonás Apponyiban csak

úgy elmosódott, mint ahogy hiányzott Széchenyi István egyéniségéből is. De még senki se bizonyította be, hogy csak az előbbi stílusnak van kiváltsága a magyar életmód kisajátítására.

Hiányos volna az a kép, amelyet a köztudat alkotott a politikus Apponyiról, ha kifejezően e portré adalékai közül azt az Apponyi életében lényeges elemet, amelyet a zeneművészet jelentett életének tartalmában, ő maga vallja be emlékirataiban, hogy csupán a muzsika megértése és nem a teremtő művészet volt adománya és gazdagodása lelki életének. A zene volt az, még pedig a legmagasabbrendű klasszikus zene, amely felüdítette szellemét és megacélozta idegeit politikai harcaiban. Egyik erőforrásává vált idealizmusának. Sokan az élet realitásainak változatos vonatkozásaiban olyan erőértéket látnak a muzsikában, amely kifordítja a az emberi természetet sarkaiból, talán egy kissé denaturalizálja és elérőtleníti abban a nagy konfliktusban, amelyben az ember mindig vesztegelni kénytelen, valahányszor a tiszta eszményiség birkózik benne a valóság durva elemeivel. Apponyi életének legzavartalanabb és legnemesebb élményeit köszönhette a muzsikának. Ha az ő idealizmusa és erkölcsi felfogása serkentő erővé vált a magyar politikában, akkor nem szabad teljesen elfeledkeznünk azoknak a finom és intim óráknak gyönyörűségeiről, amelyeket a zene nagy alkotói-

nak és interpretátorainak társaságában töltött. Emlékiratainak e részletei úgy hatnak ránk, mint Guido Barbarelli híres festménye a muzsika hatásáról: egymáshoz méltó, nemes szellemű férfiaknak a művészeti élvezettől felmagasztosult ábrázata fénylik felénk, akiknek elméje egy szebb és fenköltebb régióba kalandozik a melódiák szárnyain.

IV.

A magyar Gironde és Apponyi egyéniségének viszonyára nézve még egy szempont szorul tüzetesebb történeti megvilágításra. Az tudniillik, hogy személyes tulajdonságai mennyire hatottak az általa képviselt irány fejlődésére. Ranke legnehezebb feladatnak mondta megállapítani az összefüggést, amely az individuális viszonyoknak az általánosokkal való találkozásából származik. Azaz, a mi tárgyunknál maradva, mekkora rész illeti az egyént annak a gondolatnak történelmi katasztrófájáért, amely több mint két emberöltőn át el volt jegyezve Apponyi névvel, pályájával és törekvéseivel? Vajjon azok a képességek, amelyek e látszólag tragikus vándor útipodgyászában voltak, lendítő vagy lankasztó tényezők gyanánt avatkoztak-e be abba a nagy küzdelembe, amelyet Apponyi folytatott eszméinek megvalósításáért és a hatalom meghódításáért? Erre a kérdésre

adandó válasz lesz a leghelyesebb kivizsgálása annak a pernek, vajjon csakugyan annyira meddő-e ez a nemes élet valódi politikai értéktermelésben, mint sokan hirdették, vagy, minden látszólagos gyümölcstelensége mellett, Apponyi valóban a Gondviselésnek ama kiválasztott embere-e, akinek megadatott, hogy erkölcsi és szellemi életének kisugárzásával fénysavukat szórjon egy árnyékba borult nemzedékre és egy ország éjszakájára?

Mikor Dante száműzve Veronába ment, lemondott az édes reményről, hogy ősz fűrtjeit, amelyek egykor szökék voltak az Arno partján, ott, annál a forrásnál övezze babérral, ahol a keresztségét kapta. Az altissimo poéta Ravennába temetkezett és még azt se engedte meg, hogy mulandó részeit a hálátlan Firenze ölelje magához, ahol a gyűlölet máglyája lobogott legnagyobb fia felé még a száműzetés keserves nyomorúságában is. És ime, azt látjuk, hogy élete estéjén az egész magyarság forró hódolata kíséri azt a fiát, akit legtöbbször sohasem követett, akit tündöklő emberi tulajdonságai sem mentettek meg attól, hogy négy évtizeden át a legkonokabb és legigaztalanabb mellőzéssel távol ne tartsák a hatalomtól s aki ellen a legbőszebb és leggaládabb támadásokat éppen azok az elemek vitték, akiknek lehangosabb üdviválgása kíséri most, amikor a nemzet feldíszíti őt a legszebb érdemrenddel: a corona civilisszel.

A magyarság területi, politikai, szociális és felekezeti szétdaraboltságában szinte csak abban a hangulatban egységes, amellyel Apponyiban ünnepli egy hanyatló kornak rendkívüli tüneményét. Az elismerés és a hódolat virágait nem egy ereje és virulása teljességében megdicsőült nemzedék szórja Apponyi lábai elé. Egy elesett, erkölcsi és anyagi javaiból kifosztott generáció, amelynek eddig csak véres és könnyes hétköznapijai voltak. Hódolata mindezekfelett szól ama nemes erőfeszítésnek és ama pompázatos emberi tulajdonságoknak, amelyekben ez a nemzet önmagának legküzdelmesebb vergődéseire ismer. Talán ez a valósághoz legközelebb álló magyarázata annak a különös fordulatnak, hogy a magyar közönség, miután szinte magára hagyta legnehezebb küzdelmeiben, most valami penitenciáris lázzal siet nagy fiához, hogy ünnepelje benne egy nagyobbvonalú és fenköltebb kornak reprezentánsát és hogy gyönyörködjék polgári erényeinek ragyogásában. Ez a sajátos vezeklés a maga mély őszinteségében, legalább pályája alkonyán megajánlja Apponyinak mindazt, amit ötven éven át megtagadott tőle s ami a legdurvább reálpolitikai számítás szerint csak annak jár ki, akinek életösvényét termékeny cselekedetek és kézzelfogható eredmények útjelzői kísérik. A nemzet, amikor Apponyit nagy embere gyanánt magasztalja, tulajdonképpen hódolattal adózik a fejedelmi intellektus, a tiszta és nemes elme

és a mocsoktalan erkölcs előtt, aki, mint valamikor Johnson Sámuel, sohase hajtotta meg lobogóját a hazugságok előtt.

Azt a kérdést vetettük fel, vajjon az elmének és a jellemnek az a megalkotottsága, amely semmi mással nem közös és hangsúlyozottan egyéni Apponyiban, minő viszonyban áll az általa képviselt politikai irányzattal. Az osztó igazság mérlegének egyik serpenyőjében ott látjuk azokat a tulajdonságokat, amelyeket ellenfelei se vitattak el tőle, még a legádázabb harcok közepette sem. A gondolkodásnak szárnyaló erejét és meleg lendületét. A fogékony-ságnak egészen ritka és finom adományát. Elméjének pompás és rugalmas egészségét és ép világosságát, amely mindig kész a nagy szintézisekre. Azt a tehetséget, amely a tények és a jelenségek törmelékeiből művészi és történet-bölcsészeti képletek alkotására képesít. Azt a retorikus erőt, amelynek a szívhez és értelemhez egyaránt szóló zenéje csodás hangszere egy gazdag és színes szellem megnyilatkozásának. A hajszálfinom lelkiismeretet, amelynek vegyelemzésében dús árnyalatokra bomlanak mindazok az érzések, amelyek a politikában az erkölcsi felelősség vonalát érintették. A nagy tudás, amelyet főképpen a humaniorák emlői tápláltak, de a természettudományi műveltség-ből is befogadott annyit, amennyi mély vallásos hitének igazolására szükségesnek látszott s amennyi csak mélyebbé tette történethumaniz-

tikus világnézetének alapjait. Nem hiába mondja Verulami Bacon: a felületes tudomány elvezet Istentől, a mély tudomány visszavezet hozzá. Egészben tehát egy remek orchestrumot látunk, amely egy fegyelmezett agy karmesteri intésének engedelmeskedik.

Azok, akik szenvedélyes tüzetességgel kutatják a homályos foltokat a napfény udvarán és könyörtelen türelmességgel vetik kémiai vizsgálat alá az emberi jellemet, a mérleg másik serpenyőjébe teszik Apponyi elhatározó képességének aránytalanságát mérlegelőképességével szemben. A gyakori ingadozásokat, a lélek tétova tépelődéseit, hiányát a szenvedélyes akaraterőnek, amelynek motora pedig sokkal kisebb gépet is előrevitt volna a karrier sínén s amely, ha nem hajtja szakadatlanul, minden kudarcon át a végzet kerekeit, a legszebb és legnagyobbszerű szellemi és erkölcsi rátermettséggel sem tudja ledönteni az útjába gördített torlászokat. A politika apró részletkérdéseinél hány-szor megtevesztette a generalisatio falsa! A döntő helyzetben a helytelen és csaknem flagelláns önbírálat.

Sokszor hallottam retrospektív töprengései közben, hogy életének minden nagy politikai fordulatánál döntőszerepet játszottak olyan külső hatások, amelyeknek igazsága és helyes-sége ellen lelke legmélyén lázadozott. Nem egyszer történt meg az is, hogy mások eszméjének engedett s tulajdon belső érzése és jobb meg-

győződése szenvedett abban a konfliktusban, amelyet emlékirataiban ő maga így határozott meg: a tiszta igazság a politikában olyan, mint a színarany, amely tudvalevőleg, az érmeforgalomra csak bizonyos nemtelen ércvegyülék által válik alkalmassá. Amikor aztán mindig kétséges, hány százalék ilyen vegyülék mellett érdemi meg az arany nevet vagy hány százalék engedmény mellett marad még igazság a forgalomképesé tett igazság? Ilyen kémiai vizsgálódások tették oly nehézé számára az elhatározást, amikor fontolgatnia kellett álláspontját az egyházpolitikában, amikor a nemzeti párt felosztatásán és a szabadelvű pártba való belépésén tündődött, amikor megformálta katonai követeléseit és egyáltalán mindig, ha elvi állásfoglalásának következményeiből éles és súlyos politikai harcok fejlődtek, amelyek a magyar közélet légkörének hőfokában néha a személyi összetűzésekké fajultak el. Ilyenkor rendszerint politikai környezete képviselte az ő állásfoglalásának öntvényében a kevésbé nemes anyagokat, a politikai matéria nemtelen fém-szemecskéit az ő idealizmusának és tudományos vagy inkább elméleti igazságának színaranya mellett. Ezekre a pedáns hibakeresésekre és ellenvetésekre könnyű azt felelni, hogy sokkal egyszerűbb elhatározóképeség kellett ahhoz, ha valaki például Tisza Kálmán felé vagy a függetlenségi irányhoz tájékozódott. Egészen más, ha a szélső komponensek közt valaki az

eredő irányában akarta megszabni a maga céljait és küzdelmeit. Az igazi elvi középút tele van görönggyel, amelyen oly könnyű elcsúszni. A középreszorítás tele van a félreértetés ezer veszedelmével és az elgáncsoltatás folytonos lehetőségével. A középút járása a politika felsőbb mennyiségtanában való jártasságot s a komplikált elemek tökéletes ismeretét feltételezi. Ez pedig mennyire idegen attól a politikai egyszerűtől, amelyben a szélső irányok képviselői gondolkodnak!

A határozatlanság vádjával csak azok párttízázhatnak oly derűs könnyedséggel, akik sohasem érezték a belső tépelődés sorvasztó lázait, akik sohasem rendültek még a nagy problémák arcvonala előtt, akik bizonyos egészséges ledérséggel tették túl magukat lelkiismeretük zsidongásain s akiknek szemhatára csak bizonyos beszegett térségeig ért. Lehet, hogy egy politikusnál nagy hiba, ha el-elesügged olykor a politika durva anyagával való küzdelemben. A politika zajlásaiban talán főbenjáró hiba ez. Mi mégis inkább kívánunk ilyen hibákban felnőtt nemzedéket, mint olyat, amely az aranyborjú imádásában, az érdekhajzában és a hatalom után való tantalusi sóvárgásban éli ki léte célgondolatát. Apponyi a lelki harmónia boldog birtokosa családi és szellemi életének bizalmas intérieur jében. Ő maga mondta, hogy az életben a harmónia nem tűri el a való tényekkel való

küzködést. Szándékainak, céljainak harmonikus tisztasága mellett ezért vált tragikumává, hogy a nemzet akkor sem követte az igazságnak és a mérsékletnek azt a súlyvonalát, amelyet Apponyi képviselt, amikor az ő tekintélye csaknem egyetemessé vált. Az ő delej túje alapjában mindig a helyes irányt mutatta: a nemzeté vagy legalább a nemzet többségé vagy jobbra vagy balra hajlott el tőle. És ebben a nemzet tragikuma is visszatükröződik. Innen van, hogy mint a magyar történet annyi nemes hőse: a babérkoszorút ő is a töviskoronával együtt viseli.

Grünwald Béla

Idegen hangzású neve, amelyet egy különös végzettragédia a párisi Morgue egy hullájának címszalagjára írt, rövid, de annál termékenyebb magyar politikai pálya hőséne és vértanújának árnyékát idézi szemünk elé. E tragikus árnyék szinte napjainkig a félreértés, a pártoskodás és a hagyatéka körül csatázó irodalmi vita tetemrehívottja és üldözöttje gyanánt imbolyog közöttünk. Némelyek olyan irányoknak és olyan történeti szemléletnek úttörőjét látták benne, amely ellen egész politikai karrierjének értelme és tartalma tiltakozik. Mások azzal vádolják, hogy nagy politikai tekintélyével és ritka rekonstruáló tehetségével felforgatta és összetörte a régi történelmi sémákat, hogy bizonyítás nélkül általánosított és egy akkor divatos tudományos módszer rideg-ségével, de felületes absztrakciójával igazságtalanul értékelt át korszakok és nemzedékek munkáját, sőt, a hozzáférhetetlen bálványoknak emberi arányokban való szemléltetése következtében, egyengetője volt nálunk a történelmi

materializmusnak. A polgári radikálisok szívesen adoptáltak és átvállaltak hagyatékából annyit, amennyi célszerűnek és arravalónak látszott, hogy irányukat egy nevezetes történeti egyéniség kezessége alá helyezték. Politikai párttól ki venné rossz néven azt, hogy a nagy férfiak örökségét a maga módja és célja szerint kutatja fel és kiválogatja belőle, ami neki való és félreteszi, amit nem tudott felhasználni a maga irányának politikai gyümölcsöztetésére. Az ortodoxok pedig szemére vetik tudományos kisiklásait és elcsuszamlásait és nem fukarkodnak amaz ellentmondás szándékos kiélezésében és kiszínezésében, amelyet Grünwald Béla politikai szereplése és irodalmi működése között olyan könnyű szerrel felfedezhettek. A szélsőbaloldali kurucok meg éppen nem bocsátották meg neki, hogy a köznemesi társadalmat, a populus Verbőcziánust súlyos hibákban és mulasztásokban marasztotta el, s hogy igazságot próbált szolgáltatni a XVIII. század reformátor Habsburgjainak, szemben a kiváltságos osztályok tagadhatatlan csökönységével és elmaradottságával és osztályérdekeik rideg szolgálatával. Az akadémikus történetírás pedig Széchenyi koráról írt és kétségtelenül gyökerében elhibázott tanulmányáról azt állapította meg, amit ő a legnagyobb magyarról: tudniillik a patológiai terheltséget.

Grünwald Béla a vármegyei életből jutott át az országos politikába, mint a múlt század

második felében szereplő politikusok legnagyobb része. A régi magyar vármegye urambátyámos közigazgatási módszere és kedélyes adminisztrációs berendezése mellett is kitűnő politikai iskola volt mindaddig, ameddig a központi parlamentáris kormányzat ki nem irtotta belőle a helyi és országos szempontok egyensúlyának helyes ösztönét, azt az eleven erőt és önállóságot, amely nem egy vonatkozásában pótolta a szakértelmet és a reszortismeretet, mert minden tisztviselője kijárta ott az élet és tapasztalat nagy iskoláját. De amikor Grünwald Béla zólyomi alispán lett, a vármegyei szerkezet nem volt képes átidomulni a modern kormányzat és közigazgatás bonyolult feladataihoz. Megmerevedett és megrokkant. Alig volt más, mint néhány régi család leszármazottainak karrierbiztosító intézete, amely gyakran szégyenletesen adminisztrált, ámde viszont fölényesen és biztosan szállította az uralkodópárt mandátumait. Ezeket a régi elvénhedt bátyákat nemcsak a korrupció férgé kezdte ki, de alapjait akkor már a nemzetiségi felmozdulások hullámai is csapkodták. A zólyomi alispánt éber és finom érzékei, saját személyes élményei arra a megismerésre indították, hogy a magyar államiság ezen ódon gépezetei nem bírják megemészteni a modern közigazgatás és nemzetiségi kérdés szimultán feladatait. Különben sem hitt a 67-es nemzedék alkotó államférfiéinak fenkölt nemzetiségi liberalizmusában. A politi-

kai empirista egyoldalúságával és fanyar kritikájával tekintett Eötvösök nemzetiségi demokráciájára. A nemzetiségi probléma előtte sose volt egyéb, mint az adott erőviszonyok s a belőlük kifejthető hatalmi lehetőségek képlete. Nem bízott a kölcsönös jóakarásban. Egy pillanatig se áltatta magát azzal, hogy a nemzetiségi egyenjogosítás az a talizmán lesz, amely Magyarországon fenntartja az állami egységet és a magyar nemzet felsőbbségét. Nem kerülték el figyelmét a cseh vezetéseken a tót föld felé áramló pánszláv agitációk, amelyeknek bontó és romboló erejével, ez a vármegye már képtelen szembeszállni. Ebből a megismerésből folyt az az egyetlen elképzelhető következtetés, hogy a közigazgatást nemcsak szociális szempontból kell sürgősen modernizálni, hanem államosítani és a központi hatalom súlyát és befolyását fokozni szükséges azért, hogy sikerrel vegyünk fel a harcot a történeti magyar államot szétfeszítő erőkkel.

De mivé vált az ő elgondolása a gyakorlatban? A függetlenségi pártok a régi vármegyei önkormányzati átalakításába, s a központi kormányhatalom növelésébe semmiképp nem voltak hajlandók belemenni. Az ő szemük nem látott más veszedelmet, csak Bécset, a császárt és az összmonarchiát. Mocsáry Lajos és Irányi Dániel szentül hittek abban, hogy a magyar nemzetiségi politika megfelelő korrektúrák alá vetve, az Eötvös-féle törvény végrehajtásával

kihúzza a kérdés méregfogát, véget vet a nemzetiségi irredentának és egyetlen fronttá kalapálja a császári eszmével szemben Magyarország minden népfaját. A függetlenségi pártnak azonkívül speciális pártérdekei is azt parancsolták, hogy szembeforduljon a Grünwald által képviselt és Magyarország igen kiváló elméi által pártfogolt irányzattal. Ha a vármegyék teljesen a kormány kezére jutnak, akkor a választásokon nincs hatalom, amely az ellenőrzést sikerrel érvényesíthetné, ezért csaknem obstrukciószerű hadjáratot kezdtek a Szapáry-féle javaslatok ellen, amelyeknek értelmi szerzőjét Grünwald Bélában gyanították. De nem akarta komolyan a javaslatok törvényerőre emelését a szabadelvű párt se, amelyben az öreg Tisza Kálmán csillaga már letűnőben volt ugyan, de még mindig roppant tekintélye volt, s ő nem a municipalista elv érdekében nehezmenyezte a patriarchális vármegye szétbontását, hanem azért, mert az állami uniformizálás végső veszedelembé döntötte volna a vidéki potentátoknak és kormánypárti prokonzuloknak az ő személyéhez ragaszkodó hatalmas tényészetét. A vármegye államosításának koncepciója egy soha végre nem hajtható egyszakaszos törvény kodifikálására zsugorodott.

Ez a politikai sikertelenség Grünwaldra nézve valósággal erkölcsi és szellemi létalapjának és idegéletének összeomlásával járt. Kárpótlást kereshetett és találhatott volna irodalmi

sikereiben? Talán igen. „A régi Magyarország” pompás, mozgalmas, korfestő, ragyogó emberábrázolásai, szokatlan történeti megalapozásai, új és merész értékelései, klasszikus megelevenítő ereje és valami fájdalmas líraiságtól zsongó megállapításai, szentenciózus és mégis bőséges képekkel színezett leírásai egyaránt egyikévé avatták a legolvasottabb és leghíresebb magyar könyveknek. A könyv líraisága nemcsak stílusában van, hanem tartalmában és anyagában egyaránt és ennek a finom eolhárjának a muzsikája végigkíséri az olvasót az egész könyvön. Nem bír szabadulni tőle, megtölti nyugtalan és nyomasztó érzésekkel, élmény lesz számára, leveri és a magyar dolgok diszharmóniájának öldöklő öntudatát szűrja beléje. Ez a melankólia még akkor se apad benned, ha tárgyi ellenvetést tudsz tenni érvelése és líraisága ellen és összhatása azokat a komor és vigasztalan képzeteket keltik fel benned, mintha Firenzében a Medici-kápolna vonagló márványai előtt állnak Azok a polémiák, amelyeket kortársai és az utókor írtak a mű tendenciája és tragikus következtetései ellen, semmitse ártottak neki. Ha volt valaha könyv, amely Magyarországon közvéleményt formált és tudományos-iskolát csinált, akkor „A régi Magyarország” bizonyos tekintetben az. E tekintetben a modern magyar történetírás olyan mesterei, mint Beöthy Ákos vagy Andrásy Gyula nem bírják vele a versenyt. A radikális politikai irodalom egyes meg-

állapításait ugyan kisajátította magának, de a nemzeti közvélemény sohasem ismerte el e sajtóságot viszony tudományos és politikai Őszinteségét és helyességét.

„Az új Magyarország” már kevésbé sikerült. Grünwald patológiai tanulmányra torzította a Széchenyi-problémát. Akkor különben is divatját élte a Krafft Ebing pszichopatikus elmélete, a Széchenyi paradox, rapszodikus, látszólag zilált szellemi világa szinte kínálkozva-kínálkozott, hogy a Krafft-Ebing elméletének kaptafájára húzzák. Beöthy Ákos szintén bőven kiaknázta a Széchenyi-napló idegkörtani vonatkozásokra alkalmas helyeit, de mégse merészelt az új Magyarország megteremtőjét a nemzeti Pantheon csarnokából az elmeógyógyintézet cellájába hurcolni. Nem csoda, ha az elgondolásában vakmerő, szerkezetében zavaros és széthulló munka ellen nagyobb és zajosabb eredményű hadjáratot folytatott a céhbéli tudomány éppúgy, mint a megbántott nemzeti kegyelet. És akkor e nagy csalódás közepette érte Grünwaldot politikai célkitűzéseinek összeomlása is. Politikai kiábrándulása után felzaklatott idegei a játék mámorában kerestek narkózist. Az élet- és az érvényesülésvágy szénsava elillant belőle. Mint beteg, szárnyaszegett és letört ember menekült Parisba, hogy a világváros hullaházában örökre elpihenje nemes vágyait, csodálatos erőfeszítéseit és gyönyörű magyar álmait.

Prohászka Ottokár

Favete linguis – mondotta a körülállóknak, miközben dermedt jobbkarját mégegyszer, utoljára, valami emberfeletti hatalom áldástosztó mozdulatra emelte. Csendben legyetek! Krisztus leghűbb és legvakmerőbb katonája itthagyni készül a siralomvölgyét, a boldogtalanság vak csillagát és szemetek előtt a szeráfi elragadtatás önkívületében íme, most száll a földi régiók fölé, hogy átlépje a mennyboltozat kárpitját és megpihenjen Isten szemléletében az üdvözültek boldog seregében. Az imént még hallottatok különös muzsikájú ékesszólását és vele száguldoztatok át a mérhetetlenség uránjait, a látomásban elbűvölteknek extázisában. S íme, most szemtanúi vagytok a csodának: az Ur lelke magához ragadta őt, érte küldvén a próféta tüzes szekerét, hogy imáinak és cselekedeteinek, jeleinek és tanításainak színhelyéről elröpítse abba a szent városba, amelynek lakosai – a Jelenések Könyve szerint – színről-színre látják az Istent.

Hivatásának teljesítése közben, az egyetemi templom barokk szószékén, ahol egy negyedszázad óta szokta nagybőjti konferenciáit tartani, érte a halál szele és elragadta a mulandó létnek térben és időben korlátozott dimenziói közül az ismeretlen, a fönséges és dermesztő magasságokba, amelyeknek azúrjai között e saslélek szárnyalt szakadatlanul. Amikor a küzdő hadsereg tábornokát a csata hullámozása közben éri az ellenséges golyó és a riadt nép tétova kétségbeeséssel látja földre roskadni a vezéri lobogót, úgy hatott a templomi közönségre és úgy hatott az egész keresztény társadalomra a legnagyobb magyar papnak, Krisztus alázatos szolgájának, a tudomány és a fantázia fejedelmének elhanyaglása, az apostoli szószéken, templomi tribünjén a tüzes nyelvek csodájának, onnan, ahonnan ő kalauzolta vissza a magyar értelmiséget az áltudomány és az álfelvilágosodás sivatagából, a hit oázisa felé. Prohászka Ottokár Isten szíve szerint való pap volt, költő volt, nagy szónok és igazi tudós volt. Mielőtt elindult volna missziós útjára, a modern pogányság közé, ez az egyszerű, fekete reverendás lelkipásztor húsz esztendő telt el serény elmélkedésben, termékeny lelki magányban, a tudósi igénytelenségnek és szorgosságnak szerzetesi cellájában, hogy a könyvek városában felszerelje lángeszét a tudás fegyverével, a tiszta lélek bölcsességével, az evangéliumi együgyűek alázatosságával és ártatlanságával. Már eszter-

gomi spirituális korában másnak is látta az egyház feladatát, mint a mennyei üdvösségre vezető tanok és szentségek legfőbb letéteményesének csupán, másnak is, mint intézménybe mentett igazságát a világi hatalom ellen elhangzott ama krisztusi vallomásnak, hogy „az én országom nem e világból való”. Mint kétezer éves életében a kereszténység legszentebb életű és legmélyebb értelmű géniuszai, akképpen ez a fiatal pap is árnyék-talan világosságban látta a küzdő egyház problémáját, abban, hogy az égre emelt tekintet és az imára kulcsolt kéz, az a hit, amely ihletből ered és amelynek delej tüje fölött a legfőbb tanítói tekintély öröklik: nem szabályozza az ember viszonyát azzal a rengeteg nyomorúsággal és szenvedéssel szemben, amely milliók és milliók földi pályafutása körül örvénylik. Az egyenem teljesíti a maga kötelességét hivatását a «Hegyi beszéd» szellemében egyszerűen tudomásul veszi a társadalmi igazságtalanságok mindenkori státusquóját és betűvé kívül benne az „adjátok meg a császárnak, ami a császáré” evangéliumi szózata.

Felrémlt előtte az a borzalmas óceán, amelynek hullámai között embermilliók fuldokolnak és amelynek sötét habjai körülombolják a nagy gazdagságok fénylő szigeteit. Az egyház – igaz – nem avatkozhatik a napi politikába. Rendeltetésének örökkévalóságához képest valóban szappanbuborék minden politikai párt. Nem

érdekelhetik a hatalmi dulakodások, az államformák, a politikai világrendek, nem törődhetik azzal, vajjon császárok uralkodnak-e egy társadalom felett, vagy hogy köztársasági demokráciában egyesülnek-e az emberek? De nem adhatja áldását az égbe üvöltő igazságtalanságokra sem. S nincs az a törvénykönyv, amelynek nevében feloldhatná magát a beavatkozás kötelességétől. Mert „adjuk meg a császárnak ami a császáré” – ez csak az igazság fele, a másik, a leglényegesebb igazság abba foglalatik, hogy adjuk meg Istennek is azt, ami az Istené. Már pedig szörnyűbb istentelenség nincs ezen a világon, mint az, ha egy kényelmes formula kedvéért elfordítjuk szemünket a valóság tragikus ábrázatáról és ha sorsukra hagyjuk azokat, akik segítség és remény nélkül viaskodnak a gond árnyaival és az ínség rémségeivel, miközben a földi lét kiváltságosai társadalmi felelősségérzet nélkül habzsolják a föld javait. Ebben a viszonylatban bontakozik ki annak az evangéliumi figyelmeztetésnek zord értelme és halhatatlan jelentése, hogy könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni az Isten országába.

Ez a lángoló szív és gyermekien tiszta szellem már a század elején prédikálta és írta, hogy a kereszténység a legnagyobb aposztáziával áll szemben a szocializmusban, amit Tcétézer éves életében csak megérhetett. Három évtizeden keresztül hirdette és bizonyította, hogy „a

kapitalizmus által életre hívott, gyalázatunkra hitétől, reménységétől, otthonától, minden emberi méltóságától megrabolt, kiszakított proletártömeg azért nem hisz, mert semmit se remél többé”. A krisztusi tanok letéteményesének roppant felelőssége van megállapítva abban a tényben, hogy a társadalmi igazságtalanság orvoslására vállalkozó szociális mozgalom az antikrisztusi szekták földalatti barlangjaiba menekült. Ez a mozgalom lázadóvá vált és megátalkodottá, mert tömegei elhitték, hogy az egyház szerkezetébe nem lehet beilleszteni ezt a tudományos és szociális forradalmat, mert azt bizonyították neki, hogy a krisztusi hagyaték gondviselője inkább megáldja vagy eltűri azt, ami ellen természetes emberi jogai és ösztönei fellázadtak. Nagy igazság van abban, hogy a keresztény vallás politikai és társadalmi szemlélete konzervatív, de miképp a közéleti konzervativizmus beteges túlhajtása merev és értelmetlen reakcióvá fajulhat, azonképp a keresztény egyház szempontjából is minden emberöltőben újra át kell vizsgálni, hogy a társadalmi és a gazdasági státusquóban való érdektelenség összeegyeztethető-e az isteni hagyományok igazságával és az emberi jogok természetével. Ezt a nagy aposztáziát, amely a munkás proletariátust a vörös lobogó alá kerítette, megérezte a nagy pápa, XIII. Leó, amikor a katolicizmusnak kötelességévé tette, hogy megszűn-

tesse a proletárizmust és megfékezze a kapitalizmus harácsolásait;

Renan a maga hitetlen és racionalista történet szemléletével abban keresi a kereszténység megmaradásának okát, hogy az az Evangélium konventi állapotából a laikus állapotba ment át, hogy a megszállott lelkek és a vizionáriusok kis kápolnája mindenkinek nyitva álló, következőleg sok tökéletlenségnek és gyarlóságnak kitett templommá vált. A forradalmi demokrácia néha kiválóan termékenyítő hatású, de csak azzal a feltétellel – folytatja okoskodását Renan -, hogy a demokráciából konzervatív és arisztokratikus intézmények keljenek ki, amelyek megakadályozzák, hogy a forradalmi láz végeszakadatlan tomboljon. E felfogás szerint a kereszténység akkor konszolidálódott és emelkedett a nagy történetformáló erő rangjára, amikor a tanból intézmény, az elvből dogma és a kisdéd evangéliumi köztársaságból az ókori világ minden részére kiterjedő hierarchikus egyház szervezetté vált. Ha e renani felfogásnak történetfilozófiája érvényesült volna csakugyan a kereszténység fejlődésében, akkor menthetetlenül utóléri a katolicizmust is az intézménnyé tokosodott tanoknak és az elvek mumizálódásának végzete. Ha a teológiai szempontokat, illetve a kinyilatkoztatást mindenáron száműzni is akarjuk a kereszténység fejlődésének oknyomozásából, akkor is azt kell mondanunk, hogy életerejének titkát az a tény

fejezi ki, hogy az állandóság és a változás elemei soha nem álmodott tökéletesség összhangjában találkoztak; ebben a viszonylatban tudniillik, ami a katolikus egyházat, mint valami álmodot, az ég és a föld között lebegtetette és ami megteremtett egy szerzetesi kereszténységet a laikusoknak való kereszténység mellett. Az Evangélium nem követel minden embertől mértéktelen és elviselhetetlen heroizmust, föltétlen lemondást és kiszakíttóságot a társadalmi, az állami vagy a családi élet kötelességeiből és közösségeiből. Az Evangélium a bűnösöknek és tékozló fiaknak is hirdettetett. A lemondásnak és a vezeklésnek az a tombolása, amely az evangéliumi tanácsoknak és némely krisztusi parabolák értelmének követése indította meg, alámerítette volna az egyház hajóját a földi vizekben. Amint a pillanat megérkezett, amelyben az eddigelé kicsiny társaságnak öröme, mintegy mennykőcsapás zúdult le a történelem mezejére, elkerülhetetlen volt, hogy intézményben és szervezetben temporizálja a krisztusi tőkét. Igaz, hogy csak a fanatikusok és a hitvallók alkotnak valamit. A mindenség ünnepélyességét azonban – mondja egy történetbölcse – hiányoznék valami, ha a világot csupa rajongó képmutató és erényes fajankó lakná. Amely percben ez az ősi egyház szeles felületen érintkezésbe jutott a történelmi képződmények sokaságával: kénytelen volt antropomorfizálni magát. Dogma, fegyelem és hierarchia nélkül nem

sikerült volna a világban megtartani a helyét s az isteni hagyaték talán ma se sugárzott volna tovább a Szentföld halmainál és lankáinál. De az isteni csira csodája tovább éli a maga halhatatlan életét a tökéletlenségek és gyarlóságok földi gubójában.

Innen van, hogy azok az eszmék és jelek, amelyek a megszülető egyház alapját tették, időnkint felbukkannak szigorú és komor mivoltukban és mindig akkor, amikor látszólag a konzerváló szellem intézményei megfojtassál, vagy elernyesztéssel fenyegették az Evangélium nagy erkölcsi forradalmát.

Prohászka előtt világos volt, hogy a nagy lázadó lelkek és a szelíd alázatosok akkor szüreteltek legbőségesebben az Ur szőlőjében, amikor az egyházi hierarchián túlságosan erőt vett a politikai divatokhoz való alkalmazkodás szelleme, vagy amikor az emberi gyarlóság személyes, vagy hatalmi érvényesülése számára sajátította ki azt az égi lajtorját, amelyen Jákob angyalai közlekedtek a föld és a menny között. Az egyházban kifejlődött nagy reformtörekvések, vagy szociális mozgalmak mindig az evangéliumi források kimeríthetetlen gazdagságához és tisztaságához való visszatérésnek olthatatlan vágyából buzogtak fel és ezek a forradalmi, vagy újíto lázak többször dús eredményeket érleltek meg az egyház tanítói tekintélyének terebélye alatt. A küzdő egyházat földi pályafutásában csak

akkor sújtották nehéz katasztrófák, amikor ezek a mozgalmak a reformátori gőg kiütközéseivé váltak, s amikor a hivatalos hierarchia a maga eltompult érzéketlenségében ellenzéki szekta gyanánt üldözte és keserítette bele ezeket a mozgalmakat a pártütésbe. Egy humanista író a tanítói tekintélynek és az evangéliumi restauráció jóhiszemű kísérleteinek összeütközéseiből azzal vádolta meg a pápaságot, hogy amíg a galileai Nagy Halász a halacskákat a maga halastavába gyűjtötte, addig a *xámai* Nagy Halász nem egyszer megsütötte őket. Az igazság azonban Prohászka előtt abban a megállapításban volt, amelyet Rosmini tett az egyház öt sebééről írt művében, ahol a subiacoi apát, akiben meg volt a hit szenvedélyessége mellett a hit evangéliumi alázatossága is, ezt mondja: „Tagadhatatlan, hogy vannak bajok. Bizonyára akadni fognak gyógyítószer is, de ezek, ki tudja, mérgek is lehetnek. Ezért hát az szükséges, hogy a legfőbb orvos kezelje a sebeket”.

Bizonyára Prohászka is állott azon a keresztúton, amelynél látszólag szétváltak egymástól a krisztusi szocializmusnak és a feudális, vagy dekoratív katolicizmusnak az útjai és amikor meg kellett vizsgálnia magában azt a kérdést: vajjon melyik vezet az igazsághoz és a Hegyi Beszéd malasztjához. Vajjon levezethető-e ez a jogos és természetes mozgalom az egyház keretei között, vagy a javítást annak az

intézménynek a reformálásánál kezdje, amely nem azonosította magát egy társadalmi osztály érdekével sem, amely nem engedte magára zsibbadni semmiféle korszak politikai vagy szociális divatját sem és amely azt hirdeti, hogy az „Isten országa elsősorban bennetek vagy”. A kétség nem sokáig tarthatott nála. A katolikus léleknek az a rejtett, finom, merengő bánatossága, amelynek megismerése csak a minden érzéki és földi dolgon felülemelkedő, éterszerűen tiszta szellemeknek adatott meg, leginkább pedig a keresztény léleknek mély alázatossága és engedelmessége, ilyen konfliktusokban mindig megtalálta a megoldás helyes módját az egyház végtelen rugalmasságú formái között. Nem kell lázadóvá válnia, hogy a nagy erkölcsi, vagy társadalmi forradalom kovásza legyen. Krisztus a legtökéletesebb társadalmi és gazdasági igazság elve és ténye, s azt is megköveteli, hogy igéinek szociális tartalma ne csak az egyéni karitás jótéteményeiben ömöljék ki, hanem abban is, hogy az egyház igazán a szegények kenyere legyen, azaz, hogy az egyház képviselje azon nagy társadalmi és gazdasági igazságok jóvátételét, amelyek a rabló kapitalizmus és a latifundiumos tespedés korában és éppen a trianoni országban a maguk szédítő anakronizmusával az égbe kiáltanak.

Prohászka előtt tisztán állott az a probléma, hogy a feudális egyháznak szociális egyházzá kell alakulnia. Csak ez a nagy átalakulás teszi

lehetővé, hogy legyőzze a szocialista aposztáziát és a kapitalista satanizmust. Csak ez az átalakulás teszi döntő hitelű fórummá az egyházat a tőke és munka pörében, s emberileg ennek a kérdésnek a megoldása szilárdítja meg a szellemi és erkölcsi elveknek azt az isteni obeliszkjét, amely Péter rendíthetetlen szikláján nyugszik. Csak ha ebben a kérdésben állást foglalt és állásfoglalásának összes konzekvenciáit önmagára nézve is levonta, akkor fejezi be szervező erejének és tömegfegyelmező készségének roppant művészetét. Csak akkor fog a századok és emberi viszontagságok mélyéből felhangzani millió és millió kitagadott lény számára az ősi pasztorálé, amelynél sohasem énekeltek édesebb dalt a szegény emberiség fájdalmainak elaltatására és amelynek szövege abból a kétezeresztendős könyvből vétetett, amelynek lapjai nemzedékek könnyeitől nedvesek és nemzedékek ujjainak nyomát viselik. Csak, ha ebben a kérdésben megszólal annak az ezüstös léleknek tiszta és csengő hangja, amire az Isten országába kalauzolt szegények hozsannája válaszol mind a világ végezetéig, ami felfakasztja a szívekben azokat a virágokat, amelyek az első napokban virultak a földön, a földreszállt Isten áldott lépteinek nyomán, csak akkor teljesítette a küzdő egyház földi feladatainak teljességét és akkor majd jönnek végeláthatatlan sorban az isteni szózatra mindnyájan, hogy az élet nyilaitól megsebzett szívüknek minden könnyét

Krisztus lába elé ontsák, ne pedig Marx pörölyével rombolják le a kultúra és a civilizáció alkotásait, ősi vadonná változtatva, amit eddig az emberi szellem alkotott.

A nagy társadalmi és gazdasági forradalom fejlődését és kibontakozását egy nem kevésbé nagyszerű szellemi forradalom menydörgése és villámlása hirdette, amikor Prohászka megjelent a porondon. Csaknem egyidőben lépett fel azokkal, akik a tudomány nevében Magyarország társadalmi és állami újjászervezésének és a régi Magyarország szétrombolásának szükségességét hirdették. Legjobb esetben ebben az időben fagyasztó közömbösség övezte mindenütt az egyházat. A templomok elnéptelenedtek, az intelligencia óriási tömegei fordítottak hátat a vallásnak. Prohászka valóságos mintaképe volt az új hithirdetőnek, ő maga is ízig-vérig modern szellem, nyugtalan, kíváncsi, tudományra szomjas. Végigjárta a racionális tudományok valamennyi ösvényét. S mindazoknak az utaknak a végén, amelyeket e szellem a sűrűbe vágott, amelyet Shakespeare a lelkek erdejének nevez, a pesszimizmus kísértetét pillantotta meg. E pesszimizmus sötétségében szemei előtt megvillant a nagy titok fénye, mint ahogy Mózes szemei látták az Istent az égő csipkebokorban. Az a metafizikai nagy titok, amelyet a fausti kíváncsiság ösztöne csak óhajtva sejt, az alázatosak és gyermekien ár-

tatlan lelkek örömében azonban homálytalanul megnyilatkozik.

Égni és élni, – mint egykor clairvauxi Bernát, aki a pikárdiai kőrisfák és tölgyek, a kankalinok és az erdei ibolyák között a természet méla silentiumában érezte az Istent és aki úgy hitte és úgy prédikálta, hogy a mindenség nagy misztériuma örökké megfejthetetlen titokzat marad azok számára, akik a tudomány görcsövével keresik és akik kobakjukban a racionalizmus mogyorószemeit csörgetik, lelkük pedig üres és sivár maradt mindétig attól, ami szellemük és fantáziájuk beszegett térségein kívül esik. Prohászka nem azért menekült a misztérium és a metafizika kék végtelenségeibe, mintha sohasem ízlelte volna meg a tudás almáját és mintha valóságos értéke szerint sohasem becsülte volna azt. Senki se volt tájékozottabb a technika vívmányainak realitásában, a természettudományi felfedezések csodáinak értékelésében, a filozófia problémalátásaiban és újabb és újabb tájakat feltáró intuálásaiban, mint ő. A geológia tudományában elsőrangú szakember volt. Mint teológus pontosan ismerte az egyházbölcselet hitvédelmi eredményeit, de a skolasztikus filozófia nehezékei sohasem tudnak erőt venni fantáziájának merész és szabad röptén. Az ő miszticizmusa számára a tudomány mérföld jelző kövei csak újabb és újabb látóhatárokat jeleztek, azaz folyvást tágította azokat a térbeli és időbeli arányokat, amelye-

ket csak az a vallásos áhítat mérhet fel, amely a fű percegésében, a gyökerek földalatti életében, éppúgy imádja az isteni mindenhatóságot, mint az égi testek gravitációjának rejtélyében, a végtelen jégmezők fehér örületében és a sivatagi porszem vándorlásában a passzátok szárnyain. Könyveiben és konferenciáiban ott bolyongott a tudomány és a vallás érintkező pontjain, de a tudomány vaskos felületességei és tévedései sohasem adtak olyan impulzust lángelméje hullámvásolásának a két ellentétes pólus közt, mint természetszeretete, magános sétái az esztergomi Duna méla partján és a . velencei tó nádasai mellett, vagy éppen a pilisi erdők hűs csendjében, ahol mindig megihlette az élet szent titokzatossága. Senkisem tudott annyira örülni a rétek virágainak és a mezők liliomainak, mint ez a szent turista, akinek megadatott az a ritka kegyelem, hogy minden kis virágocska szirmán ott lássa a tavaszi nap-sugárban megdicsőült Krisztusarc villanásait. Ez a férfiú tele volt ihlettel, apostoli tüsszel, jámborsággal, könyörülettel, alázatossággal, amit csali az igazi tudomány adhat meg, amely valóban elvezet az Istenhez, mint ahogy a felületes tudomány eltaszít tőle.

Idegen, szlávós hangsúlyú ékesszólása egy folytonos lelki és szellemi telítettségnek különös fényű vibrációja volt. Nagy egyházi szónok volt, mestere a retorikai művészetnek. Senkisem ismerte nála jobban az oratori ha-

táskeltés titkait és senkisé tudta annyira felbokrétázni a költői szóvirágok eleven és nehéz illatú pompájával szónoki megnyilatkozásait, de mégse ezek a vonások árulták el beszédeinek pazar frázisain a halhatatlanság ujjlenyomatát. Ezek a beszédek izzó hatásúak voltak, az élő hit rengeteg kalóriája forrt bennük, hőfokának kisugárzásától senkise menekülhetett, – nem is akart menekülni -, aki egyszer közelébe jutott. Történelmi jelentőségét talán abban lehetne kifejezni, hogy az ő apostoli tevékenységéhez fűződik a keresztény katolikus hitélet újjászületése Magyarországon. Nemcsak a katolikus értelmiség vezére volt. Példája és hatása serkentőleg hatott valamennyi keresztény egyház papjaira is, mindazokra, akik közvetve, vagy közvetlenül ennek a fejlődési lángésznek napközelségébe jutottak. Aki összehasonlítja a mostani nemzedék világnézeti tartalmát a letűnt generáció fölényes és felületese szabadgondolkodásával és liberalizmusával, az nyomban tudatára ébred ama történelmi munka jelentőségének, amit ez a nagy férfiú végzett. Budapesten a katolikus egyházközségnek tucatjai alakultak. Mindenfelé új templomok épültek. A szerzetesi missziók országszerte hatalmas barázdákat szántottak a magyar földön. Mindenfelé óriási tömegek áradnak az Isten háza felé, sokasodnak és mélyülnek azok a termékeny lelki gyakorlatok, amelyeken a napi gondjaiban és robotjaiban el-

csigázott szívek új erőfeszítésekre üdítik és edzik magukat az evangéliumi forrásoknál és beláthatatlan processziók hömpölyögnek szerteszéjjel a városokon az eucharisztikus Krisztus imádása mellett.

A vallási életnek ezt a csodálatos renaissanceát Prohászka Ottokár vitte véghez. Teológiából és rítusból – mondja egy protestáns tanítványa –, tradícióból és fogalomból felébresztette az élmények erejét és szépségét. Ezt az élményébresztő munkáját úgy végezte el, hogy a külsőről a belsőre, az általánosról a különösre, a következményről az okra ment vissza. „Amint a teológiából vallást csinált, megérkezett oda, ahonnét valaha a teológia elindult: az Evangéliumhoz. Amit ő ezekről a dolgokról mondott, jórészt szól minden keresztény számára, mert az örök, az időfeletti krisztianizmus igazságai hangoznak benne.”

Semmise tévesebb – történelmi és pszichológiai szempontból egyaránt –, mint az a sztereotip párhuzam, amelyet hírlapi cikkek és hitbuzgalmi folyóiratok szoktak megvonni; Prohászka Ottokár és Pázmány Péter között. Pázmány Péter az *ecclesia militans* számára gyűjtött híveket. Az ellenreformáció harci eszközeivel hódította vissza a katolikus egyház hatalmi helyét az országban. Ellenfelei a jogosság némi látszatával mondták róla, hogy néha aranyhoroggal is halászott. Nem a hitélet kimélyítése, nem a krisztusi hagyatéknek a mű-

velődésben átalakult emberiség számára való alkalmazása és nem azoknak a metafizikai távlatoknak a kitágítása volt az ő érdeme, amelyek időnkint új irányokat nyitnak az Istenkeresés gondolatának. Pázmánynak skolasztikus fogalmi definíciókban és szentírási szövegmagyarázatokban, valamint hitvitákban és politikai viadalokban érvényesülő zsenije egészen más lélek és szellemszerkezet tevékenységéből fakadt. Túlságosan sok volt benne a katolikus ellenreformáció harcos és türelmetlen katonájából. Csodálatos szektariusz láz hevítette. Mint hittérítő, tevékenységének minősége szerint, inkább vízszintes, semmint függőleges irányban szerzett híveket Krisztus egyháznak, olyan táborból, amely szintén kereszténynek mondotta magát és amely az egyház tanítói tekintélye helyett, a bibliai szabad magyarázatát tette meg vallási életének sarkpontjává. Pázmány Péter elsősorban egyházpolitikai imperialista volt, holott Prohászka mindenképp spirituális hódító. Pázmány az eretnokség ellen verekedett, Prohászka a közöny és a hitetlenség ellen. Pázmány mindenképp a katolikus egyház hatalmi térfogatát óhajtotta gyarapítani, Prohászka a keresztény lelkek vallásos „gerjedelmének forrásait mélyítette. Pázmány egész lénye szerint nem volt ment a skolasztikus vaskalaposságtól. „A nagy Bellarmín hűséges követője, akiben magyarságának kétségbevonhatatlan mélysége sem zárta ki az

ultramontanizmust. Prohászka misztikus lélek, aki ugyan teleszívta magát a modern természettudományok nedveivel, alapjában véve azonban vajmi csekély fontosságot tulajdonított azoknak a thomisztikus fegyvereknek, amelyek a katolikus egyház tantételei mellett érveltek. Pázmány mindenekfelett egyházpolitikus volt, Prohászka hittérítő és apostol. Mindenestre meglepő, hogy a magyar katholicizmus e két legnagyobb alakjának tevékenysége ugyanazon hatásokban kezd jelentkezni. Pázmányra nézve felesleges bővebben igazolnunk hisz ebben a korban nem is lehetett másképp -, hogy a katolikus ellenreformáció a hatás és a visszahatás törvényeinél fogva a válság fokáig, a polgárháború feszültségéig élesítette ki az érzékenykedést és féltékenykedést a keresztény felekezetek között. Mi tagadás benne: a hitviták óta aligha volt gyarlóbb állapotban a keresztény felekezetek közti viszony, mint most. És bármennyire paradoxonnak látszik is, ezt a helyzetet a fölényes türelmességében utolérhetetlen Prohászka Ottokárnak nagy lelki missziója, illetve annak közvetett hatásai idézték elő.

Prohászka missziós befolyása végigrezgett Magyarországon valamennyi keresztény felekezeten. A protestánsok is rengeteget köszönhetnek a nagy apostolnak, aki majdnem annyi hívőt hódított vissza a kereszténységnek, mint a katholicizmusnak. Ahogy ezek az ihletésből fa-

kadt vallásos érzések valamely egyházhoz való tartozássá öntudatosulnak, rendszerint feledésbe megy, vagy elhomályosodik a nagy összekötő gondolat, lábrakap a kölcsönös féltékenység, a türelmetlenség, az egyházpolitikai érdekek, a hatalmi pozíciók megoszlásának gondolata, különösen olyan társadalomban, mint a magyar, amely a keresztény ellenforradalom után csaknem egy évtized múlva már elfásult, vagy elhalkult a nemzet nagy történelmi gondolatának igényeivel szemben. Egy nemzet nagy célokkal nő, a kicsinyekkel összetöporodik. Nagy heroizmusokra és teljesítményekre kész társadalomban elsimulnak, vagy feloldódnak a vallási és szociális ellentétek. Olyan társadalmakban azonban, amelyek, ha átmeneti időre is, elvesztik ennek a nagy összekötő gondolatnak energiáját, az eltérések megsokasodnak és kiélesednek, amelyeket persze bizonyos politikai tervkovácsok iparkodnak a maguk hasznára kiaknázni. A történelemben szokásos jelenség, hogy a szerves, termékeny vallásos öntudatok idővel klerikálizmusba mennek át. Az apostolok és mártírok nyomában lépkednek az inkvizítorok és a papi fejedelmek.

Semmi sem volna tévesebb, mint azt képzelni, hogy e nagy térítő és reformátor azokhoz a zord és kietlen anakorétákhoz hasonlított, akik elátkozták a világ örömeit, akik életüket valami megfoghatatlan komor bódulatban töltötték és akik néha szörnyű és szánal-

mas maximákat üvöltöttek. Természetes, hogy Prohászka is a földi életet egy nagy előszónak tekintette az örök valóságához. Érzésében, gondolkodásában és stílusában azonban nincs semmi komorság, mindenütt a szabad levegő vidámsága és a napfényen érlelt formák könnyed öröme. „Tisztalelkű, kolosszális gyermek és világbölcs, parányi hőstettek ismeretlen mestere”, – mint Ravasz László mondta róla. „Birétumos Apolló” és bár senkinek a lelke nem volt annyira telítve szeretettel és alázattal, senkinek a gényusa nem szelt át olyan szédítő magasságot és mélységet, senkinek a szíve nem dobogott fel annyira az istenség képének visszatükröződésein a természet világában, senkisémet járt annyit a misztikus elragadtatás kékmadári országában, azért sohasem maradt elvonatkozottan attól a talajtól, melyen szorgosan ültette a hit palántáit, amelyet hazájának ismert és amelyet senkisémet szeretett nálánál önzetlenebbül és hűségesebbül.

Prohászka egyéniségét jártában-keltében az élet szentségének nimbusza övezte, de homlokán fénylett a honszerelem bélyege, szerényen, áhítatosan, mint az örökmécs a tabernákulum előtt. A modern ember kétségbeesett tétováiban nemcsak a vallás válságát látta, hanem, mint fentebb vázoltuk, a szociális igazságtalanságok örvénylő tragikumát is. Szíve csordultig tele volt könnyörületességgel, ami

anonim és csendes jótékonyságban érvényesült. Fel-felsikolt benne az Evangélium szava a szívtelen gazdagról és a nyomorult Lázárról, de lángeszével azt is tudta, hogy a mai társadalmi rendszer gazdasági szövevényességében semmit sem segít az egyéni jóakarát, a törvények és az intézmények leginkább azonban: a lelkek átformálódása nélkül, ő volt a viharadara a társadalmi és gazdasági anarchiából prófétált forradalomnak. A prófétai szózat azonban 1917-ben elhangzott a pusztában, akárcsak utolsó, legfönségesebb és legkétségbeesettebb szociális mementó ja 1926-ban a katolikus nagygyűlésen. Annyira egynek érezte magát nemzetével, hogy a háború alatt a legelső közt vette észre annak a lelki és szellemi rombolásnak iszonyú eredményeit, amelyet az idegen mótely gazdasági és kulturális hódítása idézett elő. Ő vetette fel a magyar faj védelem kérdését, a „Hungarizmus”-ban. Ha véresejtjeiben nem is, de szíve végső porcikájáig magyar volt és a hazát se szolgálta kisebb hittel és lelkesedéssel, mint ahogy munkálkodott az Ur szőlőjében. Alba Regia fejedelmi hattyúja elnémult. A magyar szellemi élet legfényesebb, legnyugtalanabb és legcsodálatosabb tűzszlopa Hunyt el. Egyszerűségében és alázatosságában is szuverén. Kidőlt közülünk. Vajjon mikor jó hozzá hasonló?

Tisza István gróf

Tisza István egyénisége halálának már első évfordulóján mély és valódi országos gyásznak és kegyeletnek gócpontja. Szokatlan és páratlan fordulata ez a közgondolkozásnak, bármennyire hozzászoktunk is Magyarországon a közvélemény szertelen apályához és dagályához. Még volt ellenfelei és ellenségei is megilletődve állanak meg a geszti kriptá hatalmas lakója előtt, akinek elvesztését az összeomlott nemzet szinte személyes veszteségének érzi és értékeli. 1918 október 31-én oly sokat veszített a magyarság, hogy Tisza István egyidejű eltűntében mintegy hangsúlyát, vagy inkább szimbólumát látta a faj halálos zuhanásának. A tömegérzés finom delejtűje egy esztendő múltán csodás érzékenységgel mutatta már ennek a különleges viszonynak természetét és igazságát, de bizonyára ugyanilyen elevenséggel vallotta ezt a forradalom is, amely diadala tetőpontján se érezte magát biztosnak, míg – bár félretaszítva és összetörve is – maga ellen tudta azt a hallgatásában is vesze-

delmes, csaknem egyetlen akaratot, aki Tisza István volt. íme a közös alap, amelyen a Tisza István véres holttetemén birkózó szélsőségek találkoztak: a forradalom, amely nem mert szabadon lélekzeni, míg őt fizikailag el nem taszította útjából és a szabadságnélküli rend pártja, amely utolsó pillanatig bízott a vezér csillagában és vakon hitte, hogy a tisztaistváni akarat egyetlenegy erélyes mozdulata lebírja a felfordulás gonosz angyalait.

Ám a fogadalom megbukott. Végérvényesen es tökéletesen, mint talán még soha fomidalom a világtörténelemben, jóllehet Tisza István véres hulláját láncolta diadalszekerének kerekéhez. Az ellenforradalmi, illetőleg a történelmi Magyarország annyi válság tűz- és vérkeresztjén át mégis csak feltűzte a trikolórt és a keresztet címerének hármaskörére. Tisza István kemény, szikár figurája halad az ellenforradalmi vértanuk élén. Ha az előbb azt állapítottuk meg, hogy Tisza István tragikus halálában a faj önmaga hirtelen hullásának szimbólumát látta, akkor azt hisszük, hogy sokkal inkább szépirodalmi igazságot állapítunk meg, mint politikai és történelmi valóságot. Ha nem így fognánk fel azt a mély kegyeletet és igazán csak a leghűbb magyaroknak kijáró egyetemes részvétet, amellyel a magyarság az ő halálát ünnepelte, már az első évfordulón, akkor azt kellene kívánnunk és azon kellene munkálkodnunk, hogy fokozottabb tempóban

térjünk vissza a tisztaistváni politikához, vagyis más szóval: az egyén történelmi értéke nem azonos a nevével eljegyzett politikával, valamint pártos elemektől még mindig ki nem tisztult kultuszának mértékével. Csak ez az éles megkülönböztetés teszi lehetővé, hogy Tisza István bronzveretű, férfias, sötétzománcú egyénisége előtt az osztatlan fájdalom érzetével hódoljon minden magyar.

Élete, mint egy regényhőse, halála, mint egy Caesaré. Politikája – úgylátszik – eléggé súlyos tehertétel azon a mérlegen, amelyen a történetírás szokta összesűriteni a maga mondanivalóját emberekről és dolgokról.

Tisza István lélektani leszármazásának nemzetségrendjében találkozni fogunk a zord bihari adminisztrátorral, a „kőszívű ember”-rel, azután az öreg szabadelvű generálissal, akinek politikájában volt valami sivár erő, mint a római szenátusban, a meg nem romlott időkben. A magyar kálvinizmus biblikus komorsága plasztikus tökélyvel testesült meg mindahárom egyéniségében, egy különös világszemlélet vonzó puritánságával. Olyan családból származott, amely évszázadokon keresztül vezérekedett a magyar közélet nagy nevelőiskolájában, a vármegyében és amely a közügyekkel való önzetlen foglalkozást társadalmi kiváltsága természetes kötelességének tartotta. Csak a római és az angol társadalom fejlesztett ki magából olyan konzervatív osztályt, amely a történelmi

hivatásnak ezt a terhét és dicsőségét apáról - fiúra gondozta és tudatosan ojtotta át a család új hajtásaiba is. Scipio ezt így határozza meg: „*Mihi est mutin opus hoc a parentibus niauribusqué reiictum: procuratio atque administratio rei publicae*”. Tisza István gróf ennek az országos ügyekben főrangú szerepet vivő családnak harmadik olyan tagja volt, amelynek élete mély nyomokat hagy a magyar történelemben és akiben mintha ennek az erélyes, nagytehetségű és hatalmas becsvágyú nemzetségnek legbüszkébb és legszebb ága sarjadt volna ki az ősi törzsön. A bihari adminisztrátor, az öreg generális és a nemzet mártírja a lelki és erkölcsi genealógia egyenes leszármazásának viszonyában állanak előttünk. Közöttük a rokonság több mint vérségi, amellet, hogy mindahárman sajátos színeződésű egyéniségek voltak és alapjában véve egyazon politikai uniformist viselték.

Tisza István gróf ellenállhatatlanul férfias jelenség volt, mindenestre egyike a legelszántabb akaratoknak és ambícióknak, amelyek valaha magyar porondon a pálmáért viadalra szálltak. Emellet lehetetlen volt nem érezni a nyers, őszinte, kíméletlen, szinte durva erő egy darabját, amely felszabadította magát műveltségünk zsibbasztó és idegfinomító formái alól. Ez az erő, amely – sajnos – egy szívós politikai zsarnokságban őrlődött fel, nem volt híján az erkölcsi nagyságnak, ami „a történelem

legtöbb nagy reakcionáriusának erőszakát oly visszataszítóvá és gyűlöletessé tette minden időkre. Nem. Tisza István legdurvább tettei néha nevetségesek voltak, sokszor feleslegesek, olykor bizonyos lelki kicsinyességet elárulok, de mindegyik rajta volt a küldetéses ember öntudatának impozáns ecsetkezelése. Hogy ez az erő nem pusztán a hatalom kezelésének időszakában és módszereiben nyilatkozott meg nála csupán, annak drámai ellenpróbáját szolgálhatta halálában. Mert soha nem volt természetesebb és igazibb ez az erő, mint amikor kitárt kebelével és emelt fővel fogadta végzetét orgyilkosainak kezéből. Ez a férfias erő csak politikai jobbagyokat tűrt meg maga mellett. Minden jellem és minden természet, amely ennek az erőnek súlyos és átható érintése alatt állott, elemeire és színeire bomlott, és vagy gyűlölettel, vagy szeretettel kellett közeledésére reagálnia. A Tisza-karakter vastartalma vonz, vagy taszít, de sohasem közömbös. A történelemnek és a pszichológiának nem lesz könnyű dolga vele. Nehéz lesz megállnia és lélekjelenlétét megőriznie az általa felkeltett érzelmek fürgetegében. Mi is elmondhatjuk róla, amit Schiller Wallensteinről: *„Von der Parteien Gunst und Hass verwirrt schwankt sein Charakterbild in der Geschichte.“*

Görgey Artúrhoz való hasonlatossága szinte megdöbbentő. Ugyanazon nagy szellemi és erkölcsi pozitívumok mellett, ugyanazon

lelki formátlanságok és egyoldalúságok, s nagy-szerű tulajdonságaikat keskeny méretekre szorító és morális szervezetük egységét gyakran megbomlasztó kicsinyességek. Aki Görgey fiatalkori leveleit, e zárt léleknek első önleplezéseit olvassa, könnyen azt hiheti, hogy sohasem élvezte az ember kora tavaszának gondtalan örömeit. Aki Tisza István politikai pályafutását áttekinti, az első lépésein felismeri a politikai csodagyereket, akinek mintha sohasem lett volna fiatalsága és aki kiábrándult és koravén férfi szemgolyójával és fanyar logikájával figyelni és elemzi a jelenségeket. Akár 1889-ből, akár 1918-ból forogtad Tisza István beszédeit, azon veszed észre magadat, hogy az olvasás alatt egy csapat árnykép rohan meg és forgószél gyanánt vonul át idegeiden. Ezt a fiatal magyar politikust egy percre sem tudta megszédíteni a nemzeti aspirációk bódulata, amelyet „mérges illúziók okozta részegségének nevezett. Akárcsak Görgey, aki száraz józan-ságával úgy állt a debreceni politikusok között, mint a higgadt nyárspolgár a duhaj csárdában. Az olyan elme, mint a Görgey Artúré, amelyet Bacon nagyon találóan száraz világosságnak nevezett, még lehetett elzárkózó, bizalmatlan és visszahúzódó, Kossuth Lajosnak vérmes és gyakran szertelen terveivel szemben. A Szepesség e fia már származásánál, leginkább azonban hivatásánál fogva vajmi csekély szolidaritást érezhetett nemzedékének természetével. Nem

csoda, hiszen gyermekkorától fogva az új és idegen környezet hatása segítette elhomályosítani azt a bélyeget, amelyet nemzetségének törzsökös magyarsága vésett jellemén, ami ha kopás nélkül maradt volna meg rajta, még akkor is jóval kevesebbét jelent, mint Szabolcs és Bihar, ahol nincs más igazság, csak a magyarság hatalmas faji igazságának kevély és rendíthetetlen érzése. Hogy ez a környezet egy konzervatív magyarságot, majdnem rendi szellemet sarjasztott ki Geszt urában, azt bizonyítja, hogy sohasem volt meg egyéniségében az elmének ama nagy térfogata, amiért sok fogyatkozást hajlandók vagyunk elnézni. A magyar ember sokat megbocsát a délceg fellépésnek, Tisza István pedig néha mély hangokat tudott megütni. A világ – mint Goethe mondja – inkább eltűri a szabálytalanságot, mint a jelentéktelenséget.

Tiszában ritka mértékben volt meg; személyes fontosságának érzete, amelyet a küldetési ember belső tüzével árasztott maga körül. A jellem és tehetség ilyen masszív oszlopain olyan politika boltozata nyugodott, amelyet egy Atlas sem bírt volna, többé tartani, vállain.. Kétségkívül nagy személyes képességet állított politikai harcainak szolgálatába. Ékesszólásának zuhataga férfias és rohamos volt, minden hullámán érezte a belső *meggyőződés* ropant erejét és tiszta kékjét, ámde kopár partok, kemény sziklafalak között robog át. Túl-

ságos mértékben is kedvelte a parlamenti aréna örömeit. Gyakran erőt vett rajta a küzdelem büszke dicsősége, a *gaudium certaminis*, amely sokszor, látszólag komoly szükségesség nélkül is, kereste a csatát. Ellenfelei a jogosság némi látszatával vetették szemére, hogy abban a betegségben szenvedett, amit a fiatal sebészeknél *furor operativus*-nak, a mindenáron való vágás szenvedélyének neveztek. Ha úgy látta, hogy száz százalékos győzelmet nem arathat, inkább elhárította magától az átmeneti is ideiglenes békének kényelmét, semhogy céljainak lemeréséklésével paktáljon ellenfeleivel. Áll ez különösen a belső politikai kérdésekben, amelyek területén otthon érezte magát, ahol sohasem látott árnyékot a valóság és a maga igazsága között, következésképp minden küzdelmét vagy a végső győzelem, vagy a teljes bukás feszültségének következményeivel vívta meg.

Talán mindenkinél hamarabb érezte meg, hogy a század, elején megreccsent az a közjogi alap, amelyen a magyar államiság pillérei nyugodtak, és amelyet elválaszthatatlannak tartott a magyar nemzet vezető szerepétől és politikai túlsúlyától, Szent István koronájának országai között éppúgy, mint a dualisztikus monarchiában. A nemzetiségi kérdésben mérsékelt nézeteket vallott. Nem volt sovíniszta. Ugyanaz az óvatosság tartotta vissza a „magyarizmus” úgynevezett túlhajtásaitól az idegen népfajokkal szemben, mint az uralkodóházzal való össze-

ütközéstől, ahová a kiegyezés tágításának vagy átértékelésének gondolata menthetetlenül vezetett. A nemzetiségi kérdés megfontolásában volt nála valami a régi patriarchális világ fel-fogásából, mint maradványa a rendi korszak fölényes és kényelmes liberalizmusának. A magyar felsőbbiséget akarta kizárólag, nem pedig az erőszakos és utópisztikus magyarosítást. A tyúkszemrehágás, amely felesleges fájdalmakat okoz igazi eredmények nélkül, idegen volt az ő türelmességétől és okosságától.

A magyar túlsúly biztosítékait elsősorban az erős magyar parlamentben kereste és bizonyos mértékben ő is beleesett kora magyar társadalmának abba a tökéletlenségébe és felületességébe, amely fontosságánál csekélyebbre ítélte a nemzetiségek egy részének passzivitását, valamint azt a tényt, hogy a törvényhozási küzdelem mellőzésével saját fajuk öntevékenységének kifejlesztésére és egyházi és közművelődési önkormányzatuk fenntartására helyezték az ellenállás súlypontját, ami által valósággal idegén testté lettek az államban. Az 1913-iki tárgyalások a román comit ve vezereivel – amire a monarchia súlyosodó kulpolitikai helyzete készítette –, meggy zt k arról, hogy az   szabadelvű elgondolását se lehet beszorítani a román aspirációk m reteibe. Kénytelen volt megállni a félúton, a román irredenta és a magyar k zvelem ny vérmes nemzetiségi illúziói között. Be kellett l t-

nia, hogy a magyar államiság egységének leg-türelemesebb koncepciója se elégíti ki a román vezéreket és hogy a legelső komoly válság esetén ezek is jelentkezni fognak a magyar állam csődtömegénél, mint jogos örökösök, vagy hittelezők. Meggyőződött arról, hogy képtelenség minden kompromisszum a nemzetiségi irredenta és a magyar állameszme között, következésképp nem tehetett mást, mint még szorosabbra fogni az uralkodóházhoz való viszonyt és megerősíteni azt a hatalmi rendszert, amely gyakran aggályos eszközökkel erősítette a központi kormányt, a nemzetiségek széthúzásai-val szemben. Odáig igazán nem mehetett az engedmények lejtőjén, mint ahogy Jásziék követelték tőle. Tradíciója és erő-öntudata kizárta és mélytűző magyarsága nem járhatta a polgári radikalizmus homályos célú útjait.

Az erős parlamentben kifejezésre jutott magyar állameszmét féltette a választójognak oly reformjától is, amelynek fejleményei és hatásai nemcsak a kiegyezési kereteket repesztették volna széjjel, hanem megváltoztatták, vagy legalább is erősen kétségessé és homályossá tették volna a törvényhozás magyarságát. Egy általános és titkos szavazáson nyugvó választási rendszer szerinte megpecsételte volna a 67-es rendszer konzervatív elemeinek sorsát, felriasztotta volna a tömegek rossz szenvedélyeire és ösztöneire spekuláló bujtogatást és ezzel együtt szabadjára eresztette volna

azokat az erőket, amelyek egyszerre támadták a fennálló rendszer társadalmi alapjait és államjogi kereteit. Nagy volt a veszély, következésképp nagyra kellett lenni annak az elszántságnak, amely a veszély leküzdésére indult. Ha valaki számonkérte volna tőle e küzdelem erkölcsi és politikai eszközeinek viszonylagosságát, nyugodt lélekkel mondhatta volna azt, amit Didó mondott Dardanus viharvert gyermekeinek: „*Res dura et regni novitas me talia compunt moliri*”. Nem lehet mondani, mintha túlozta volna a veszély nagyságát és a vele árnyos erőfeszítéseinek mértékét.

A történelmi Magyarországot valóban egyszerre fenyegette a parlamenti krízis, amelynek egyik jele volt az ellenzék fakciózus és terrorista harcmodora, a véget nem érő obstrukciók sorozata, ami viszont abból származott, hogy ez az ellenzék méltán vonhatta kétségbe a parlamenti többség hatalmának erkölcsi jogosítványait. Ezenkívül a század elején indult rohamra a magyar nemességnek, vagy mint ahogy a radikalizmus mondotta, a magyar oligarchiának uralma ellen a marxi szocializmusba fegyelmezett ipari proletárság, a-j óformán zsidó értelmiség által irányított polgári baloldal. A magyar állameszme számára a függetlenségi párt szűknek érezte a kiegyezési rendszer Macedóniáját és egyidejűleg Ausztriában is egyre komolyabb és veszedelmesebb szerephez jutottak azok a szociális és nemzetiségi

szolidaritások, amelyek tagadták a kiegyezési rendszert és amelyek Ferenc Ferdinánd politikai pártfogását élvezték. Valóban emberfeletti feladatnak látszott megmenteni azt a kiegyezési művet és benne a magyar állameszme hatalmát azokkal a támadó és bontó erőkkel szemben, amelyek vízszintes és függélyes irányban egyaránt roncsolták és örölték azokat a tényezőket, amelyeken Magyarországon a kiegyezési politika alapult, Tisza meg se kísérelte azt, hogy a szociáldemokráciával, illetőleg a társadalmi forradalommal megegyezzék oly módon, amely ennek a pártnak a számára lehetővé tette volna a törvényhozásba való elhelyezkedést és amely a történelmi pártok között valamennyire mégis csak legyalulta volna azokat az utópisztikus szertelenségeket, amelyek csodálatos virulenciával tenyészték az izgatás földalatti odvaiban. Arra se tett kísérletet Tisza István, hogy a függetlenségi párt katonai Programjának azt a minimumát, amelyet Andrassy Gyula gróf képviselt, magáévá tegye és ekképpen megteremtsék együttesen egy új 67-es parlamenti többség politikai feltételeit. Andrassy katonai kívánságai a trónörökösnél buktak el, miután előzőleg már elfogadta azokat a katonai copf is, sőt az öreg Ferenc József merev előítéletei is mintha meghajoltak volna Andrassy érvei előtt. Nyilvánvaló, hogy egy becsületes kompromisszum a katonai kérdésben megerősítette és népszerűsítette volna a

kiegyezést, és megsemmisítette volna azokat a félreértéseket és nézeteltéréseket, amelyek éppen a történelmi pártok legkiválóbb vezetői között uralkodtak. Tisza István inkább hatalmi eszközökkel zúzta össze a függetlenségi pártokat, semhogy élesítse a katonai kérdések napi-rendtartásával az uralkodóházzal való feszültséget és ilyen módon éppen a válság órájában, mélyítse azt a diszharmóniát, amelyet az obstrukció és a katonai küzdelmek idéztek elő a nemzet és a korona között. Ezt a célt emberileg el is érte, de milyen áron! Amikor csakugyan elérkezett a nagy próbatétel időpontja, Tisza István egy hatalmas parlamenti diktatúrában exponálta a maga hatalmát egy levert és megalázott, lelkiileg széjjelmarcangolt ellenzék romjain, amelynek egyik vezérét sem avatta bele kártyáiba és amelytől a vész perceiben csak azt követelte, hogy feltétel nélkül álljon helyt azért a külső és belső politikáért, amely a küzdelemnek forrponyján kialakult.

Különben is személyes fontosságának érzete, küldetésének és pótolhatatlanságának tudata túlságos mértékben is kifejlesztette benne azt az önhittséget, amely megkímélte hibái megismerésének fájdalmától. Az ellenzéknek még legjava embereivel szemben se titkolta el a fitymálást és a lekicsinylést. Az ellenzéknek nem egy vezérével szemben éreztette azt a magatartást, amelyet Suetonius jegyez fel Pompeiusnak Caesar iránti viszonyáról: „Ve-

hementer contemnebat hunc hominem”. A lenézés pedig a politikában nagyon veszedelmes fényűzés: kényes emberi érzékenységeket horzsol és olyan felületre terjeszti ki a küzdelmet, amelyen a józan belátás helyett, gyakran a férfiszexuális tómbolásában elvész a megfontolásnak és higgadtságnak szava. Különben is a legkevesebb érzéke volt ahhoz, amit az idő visz bele a dolgokba, vagy amit a franciák a mértéktartás misztériumának neveznek. Az embert mindazonáltal gondolkozóba ejti, hogy egy államférfiúnak nem kell-e bizonyos tulajdonságokat nélkülöznie. Olykor nem bizonyos sajátságok korlátoltságában vagy kizárásában jelentkezik-e a politikai tehetség? A tett emberét – mint Gaston Boissier mondja -, kinek gyorsan kell elhatároznia magát, zavarba ejtheti a dolgoknak igen finom és igen átható látása az ellentétes okok tömege által, amely szeme előtt felbukkan. A képzelet túlságos élénksége, amely egyszerre sok tervet teremt agyában, megakadályozza, hogy egyre szögezze tekintetét. A benyomások iránt való fogékony-ság, az a kényes és ingerlékeny érzelmesség, a gyors és termékeny fantázia, amikor ugyanazon pillanatban szétszóródik mindenfelé, esetleg képtelené teszi azt egy következetes terv munkálására. Tisza árnyalattalan lélek volt és lángeszű vaskalapos. Gyorsan és lázasan dolgozott, bármi áron sürgős eredményeket akart felmutatni. II. Józsefről jegyezte fel a história

azt az igen jellemző adatot, hogy egyetlen kertjében sem engedte meg fiatal fáknak vagy csemetéknek az ültetését, mert nem győzte megvárni a fák növést. Rögtön terebélyes fákat ültetett, hogy azoknak az árnyékában megpihenhessen. Ezt a hasonlatot egy nagy politikai ellenfele alkalmazta Tisza Istvánnal szemben és aki az ugrai levélre gondol, vagy arra, hogy gyakran egyenlő esélyek közepette sokkal szívesebben választotta az ellenzék teljes lesújtásával járó harcot, mint a békét, bizonyos ideiglenes és nem fontos engedmények árán is, annak azt kell mondania, hogy a történelem nagyban és egészben szentesíteni fogja ennek a politikai ellenfelének szentenciáját. „*Wie kleine Schritte, geht so ein grosser Mann*” – mondja Schiller. Aki keményfejűséggel dicsekszik a jellemek és viszonyok megítélésében, gyakran korlátolt és felületes módszerre szokhatik és többnyire szokik is. Mindegy. Tisza mint a merészség sziklája emelkedett ki, akit mindenfelől megláthattak, az általános helyzet mély és pusztaságjáról. Lényének egységes voltában való szemléletünk zavartalan. Nincs egyetlen ténye, olyan lépése, nincs szereplésének olyan fázisa, vagy mozzanata, amely a legtávolabbról is megzavarná a drámai költészetnek azt az egységét, amelyet jellemének és politikájának viszonya képvisel.

Tevékenységének külpolitikai szemlélete viszont azt bizonyítja, hogy az államférfiban

képtelenség erőltetni a drámai költészetnek azt az egységét, a fénynek és az árnyak azt az egyenlő csoportosítását, az erényeknek és hibáknak azt az egy töből való harmonikus kinövését, amelynek benyomása uralkodóvá vált azon a történelmi absztrakción, amelyet részben saját nemzedéke, részben a közel utókor kultusza alkotott Tisza István egyénisége felől. Tisza fenntartás nélkül híve volt a német szövetségnek. Amíg a magyar faj létét mindenekfelett az északi és déli szlávok szolidaritásai fenyegették, számunkra a német szövetség, főképp a kiegyezési rendszerben életszükségletnek mutatkozott. Tisza István gróf külpolitikai alapszemlélete tehát tökéletesen helyes volt. E szemlélet reálpolitikai következményeinek levonásában azonban nála volt egy bizonyos adag epigonizmus, az alkalmazkodásnak és a kész helyzet elfogadásának valami sajátos mechanizmusa, vagy szolgáltsága, amely meggátolta abban, hogy a helyes politikai elv helytelen vagy tökéletlen alkalmazásának, vagy végrehajtásának eseteiben saját állásfoglalására nézve a konzekvenciákat levonhassa. Úgy lehet, hogy a külpolitikai fejlődés részletesebb, vagy anyagszerűbb mozzanatai kevésbé érdekelték. Feltétlenül alávetette magát a ballhausplatzi vezetésnek, holott a közös külügyminisztériumból rég kisorvadtak már az öncélúságnak azon eleven erői, amelyeket az idősebb Andrássy ojtott beléje.

1871-től 1913-ig a magyar miniszterelnökök általában a külpolitikai helyzet mérlegelésében a közös külügyminiszter oldalán konzultatív szerepet játszottak. Annyira elfoglalta őket a magyar közélet irányítása, és talán idővel annyira belezsugorodtak a kiegyezési rendszer sajátos dualisztikus provinciálizmusába, hogy teljesen átengedték a gyepelőket az idősebb Andrássy utódainak, akik a monarchia természetéhez képest is túlzottan passzív külpolitikát folytattak.

A magyar politikai társadalom, ha nem is lelkesedett a német szövetségért, de teljes mértékben felfogta e szövetség nélkülözhetetlenségét és maradéktalanul igézete alatt állott a németek katonai túlsúlyának. A magyar miniszterelnökök, mintha tudomást se vettek volna arról, hogy Angliának a francia-orosz szövetséghez való csatlakozása által a közép-európai szövetség és benne Magyarország, fenyegetett helyzetbe jutott, senkinek se jutott eszébe a Ballhausplatzot arra szorítani, hogy a monarchia életérdekéhez és öncélúságához képest, megakadályozni próbáljon egy angol-német konfliktust s közvetítsen a két germán testvérhatalom között. A monarchia külpolitikai vezetése nagymértékben felelős, hogy idejében nem vette elejét az angol-német viszonyok végzetes elfajulásának, illetőleg felelős azért, hogy a monarchia külpolitikájának rosz-

dás mozdonyát az új helyzetben is a régi vágányokon döcögtette tovább.

Ferenc Ferdinánd halálával megnyílt az örvény. A balkáni háború után a kettős monarchia tekintélye fagypontra szállt. Nyilvánvaló volt, hogy a monarchia hivatalos vezetőinek választaniuk kellett az ősi monarchia méltóságának, vagy a béke fenntartásának alternatívája között. A háborús válság azonban külpolitikailag a legmélyebb depresszióban találta a kettős monarchiát.

Olaszországra ismételt extratourjai után gondolni sem lehetett, a szövetségi hűség helytállásában. A balkáni háború után Románia kibontott zászlóval siklott át a hármas entente érdekkörének vizeire. Alakilag mindketten szövetségesei maradtak a középeurópai hatalmaknak, de facto azonban mindkettővel, mint ellenféllel kellett számolni egy háború esetében. A Németbirodalom és Ausztria-Magyarország balkáni barátai, vagy szövetségesei meg voltak nyomorítva, vagy lealázva: az új rendszer körvonalai még csak bontakozni kezdtek Bulgária és Törökország közeledésével, amikor a szerajevói revolverlövés eldőrdült. Bereh-told gróf és a monarchia katonai vezetősége a német szövetség biztosítása után a végső leszámolásra gondoltak. Tisza István a Szerbiához intézendő ultimátum tanácskozásaiban határozottan háborúellenes magatartást tanúsított, éppen azért, mert a középeurópai szövetség

ség a Balkánon levegőben lógott és mert nem remélte Oroszország semlegességének biztosítását Szerbia megrohanása esetén. A vérszegény osztrák bürokrata és a bosszúszomjas katonák közepette Tisza István gróf erélyes józansága képviselte Magyarországnak és a monarchia érdekeinek megfelelő álláspontot. Július 1-én beadvánnyal fordult a királyhoz s felhívta figyelmét Berchtold terveire, amelyekről egy nappal előbb értesült és amelyeket ellenezett. Kifejtette, hogy nincs elég támaszpont Szerbia katonai megfenyítésére, a megfelelő indokok hiánya viszont békebontónak tüntetné fel a monarchiát az egész világ előtt. Vilmos császár eleinte hajlamos volt kardcsörtetéssel kísért fellépéssel támogatni az osztrák terveket, s július 6-án Bethmann-Hollweg úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a monarchia dolga tisztázni viszonyát déli szomszédjával. Arról szó se lehetett, hogy Németország bujto-gassa vagy beugrassa a monarchiát. Július 7-én a közös minisztertanácsban Berchtold előterjesztéseivel szemben Tisza szóbelileg is kifejtette háborúellenes állásfoglalásának érveit s arra kérte a külügyminisztert, hogy a többi közös miniszter felfogásától eltérő nézeteit terjessze az uralkodó elé. Július 8-án még egy felségfelterjesztéssel fordult az agg király elé, amelyben még egyszer leszögezi magát a békepolitikához s az adott helyzetben egy Szerbián veendő hatalmas diplomáciai győzelemhez.

Hasztalan! Berchtold – mint Wedel gróf, a későbbi bécsi német nagykövet írja – még a saját referensét se akarta meghallgatni, mikor ez előadta a mérsékletre intő berlini figyelmeztetéseket. A Szerbia ellen fogatosítandó lépések tárgyában csak július 14-én szűnik meg a bizonytalanság, amikor Tisza szakított eddig képviselt irányzatával és magáévá tette Berchtold felfogását. Tschirschky azt mondja jelentésében július 14-én, hogy Tisza fölkereste és közölte vele, hogy most már elviselhetetlennek tartja a szerb lapok és diplomaták határtalan arroganciáját, nehezen adja szavazatát a háborúhoz, de már meggyőződött annak elkerülhetetlen szükségességéről. Ezzel végződött a nagy párbaj közte és az osztrák mérvadó tényezők között.

Csodálatosképpen, ezidőszerint megállapíthatatlan okok miatt, július 14-én feladta mezei mérséklését és ellenkezését a berchtoldi politikával szemben. A dolog nem csupán politikailag rejtélyes. Lélektanilag is indokolatlannak látszik. Tisza, aki sokkal jelentéktelenebb esetekben sokszor beteges csökönységgel tartott ki megrögzített álláspontjának eredeti hibái mellett is, és aki gyakran nagy parlamenti vagy politikai helyzeteket dobott kockára azért, hogy engednie vagy visszavonulnia ne kelljen: most fájáért, hazájáért és az egész kettős monarchiáért olyan végzetes elhatározásnál ellenébe jutott korábbi magatartásával. A házsza-

bály erőszakos revíziójában megkötötte magát és sem 1904 november 18-án, sem nyolc esztendővel később nem riadt meg az ellenzék rimánkodásától és harcias fenyegetéseinek bőszipragjától, jóllehet – kivált az első alkalommal – ellenfelei egy részében meg volt a készség, hogy kölcsönös megegyezéssel véget vessenek az obstrukciós forradalmaknak és a törvényhozási anarchiának. De ő nem akart „rothadt bókét”: neki a teljes győzelem kellett minden áron, még pártjának existenciáját is a szelek és habok játékául dobta. Nem paktált és egyezkedett. A szerb jegyzék kérdésében két héten belül viszont revideálta korábbi megfontolásait s látszólag alapos vagy megnyugtató érvek nélkül képviselt olyan politikát, amely ellen oly fényesen hadakozott. Pedig fontosság tekintetében ennek a külpolitikai elhatározásnak mérlegelése legalább igényelt akkora lelkiismeretvizsgálást, mint az a gondolat, hogy végrehajtsa-e a november 18-iki házszabálycsínyt vagy megelégedve egy szerényebb sikerrel s az ellenzék mérsékelt csoportjával egyetértésben rendezze, illetve reformálja a magyar törvényhozási gépezet technikáját. Most a legnehezebb időkben helytállt egy olyan politikáit, amelyet nem helyeselt, amelynek veszélyeit megismerte és amelynek következményei beláthatatlanok voltak. Nem tüntetett félreállításával, vagy lemondásával, hogy megálljt mondjon annak a rohanásnak, amelybe a nagy-

zási hóbort, a megtorlás vágya, a külpolitikai ignorancia és valami megfoghatatlan léhaság futott egymással halálgaloppot. Magyarország a vesztes háborúban mindent elveszíthetett, győzelem esetén semmit se nyerhetett. A hódítás veszélye csaknem akkorának látszott, mint a veresége. Egy katonai győzelem az édig növesztette volna meg az osztrák tábornokok gögjét és a német birodalom ellensúlyozhatatlan fölényét. A vereség pedig menthetetlen prédájává dobja Magyarországot a nemzetiségi irredentának.

Szétoszlottak már mindazok a legendák, amelyek e változás indokolását szolgáltatták volna a história előtt. Nem valószínű, hogy a bécsi német nagykövet/Tschirschky beszélt volna lelkére és mintegy Németország szövetségestársi viszonyának fentartását fűzte ahhoz a feltételhez, hogy most a monarchia megemberelje magát. Teljesen valószínűtlen az a magyarázat is, amellyel Tisza változásának egyik kommentátora próbálkozik, az, hogy tudniillik július 14-én Tisza István az orosz mozgósítás miatt adta fel békés magatartását. Ez a dátum szomorú összetévesztése a július 30-31-iki krízissel, amikor tudvalevőleg Oroszország mozgósítása szétzilálta a német-angol közvetítés lehetőségeit. Egyelőre le kell mondanunk tehát arról a gondolatról, hogy Tisza állásfoglalásának megváltoztatására alkalmas logikai és politikai értelmezést kapjunk. Hogy még se mon-

dott le, vagy hogy még se osztotta meg a felelősséget e végzetten teljes elhatározásért azokkal az ellenzéki vezérekkel, akik a külpolitikai alapelvek tekintetében teljesen osztották Tisza István felfogását: azon még sokáig törhetik fejüket a historikusok anélkül, hogy többel, mint pszichológiai találgatásokkal szolgálhatnának e rejtély megoldásához. Mégis tartsunk inkább De Maitre-vel, aki azt mondja, hogy akiket valamely háború közvetlen előidézőinek tartanak, azokat sokszor a kényszerítő körülmények vezették. Csak az ilyen válságokban látja tisztán az ember, mekkora erejűek azok a titokzatos törvények, amelyek a világot kormányozzák.

Tisza István a háború két és egy fél esztendejében a kettős monarchia politikai diktátora volt. Idősb Andrássy óta egyetlenegy magyar államférfi elhatározása és cselekedetei se hagytak oly mély nyomokat a világpolitikai fejlődésen, mint Tisza Istvánnak, aki a dolgok természetes kialakulása szerint magához kellett, hogy ragadja a gyepelőket. Olyan figurák mellett, mint Stürgkh, mint Berchtold és mint Burián, egy percig sem volt elvitatható személyének és szereplésének abszolút túlsúlya, amely messze túllépte a magyar miniszterelnöki befolyás hagyományos kereteit. Egyéni képességeinek fensőbbisége mellett e helyzetben számottevő erőtényező volt hatalmas többsége a magyar törvényhozásban, valamint az a

tény, hogy a katonai reformok erőszakos végrehajtása által a konszolidáció feltételeit az ő fölényes energiája teremtette meg legalább látszólag a kettős monarchiában. Vajon sikerült-e ezt az óriási hatalmat Tiszának a magyar érdek szempontjából helyesen felhasználni? E kérdés felfejtésénél, vagy taglalásánál nagyon jellemző, mintegy iránytszabó lehet Tisza magatartása Olaszországgal szemben a háborús semlegesség, majd később a kárpótlásoknak kérdésében.

Nem sokkal a szövetséges Olaszország semlegességi nyilatkozata után előbb nem hivatalos, utóbb diplomáciai formában is felhangzott az a kívánság, hogy a hármasszövetség 7-ik cikkelye értelmében Itáliának joga van területi kárpótlást igényelni a kettős monarchiától. Csakhamar kiderült az is, hogy az olasz ambíciók nem elégszenek meg az albán érdekköröknek rájuk nézve előnyös módosításával, hanem Ausztria húsából akarnak néhány becses és jelentős szeletet kihalászni, még pedig nemcsak az olasz nyelvterületekhez tartozó részekből. A német diplomácia álláspontja a következő volt: megelőzni a háborús feszültség kiélesedését és a népszenvédélyek fellobbbanását. Bülow herceget, a volt kancellárt azért küldték Rómába, hogy személyes befolyásával és tekintélyével a központi hatalmakra nézve előnyös politikai légkört idézzon elő. A herceg kissé fecsegő és könnyelmű nyelvű diplomata volt.

Túlságos hevesen indult vállalkozására és minden áron eredményt akart felmutatni. Ígéretet tett, hogy kieszközli azokat a területi engedményeket, amelyekkel megjavítani vélte a közép-európai hatalmak pozícióját Rómában. Könnyen tehetette: nem a magáéból ígért. Itáliában akkor még hatalmas békepárt volt. Giolitti többsége látszólag híven állotta a semlegességi nyilatkozatot. A szocialisták pedig elvi alapon tiltakoztak minden háborús vállalkozás ellen. Világos, hogy az olasz békepárt alá alapot kellett teremteni és népszerűségét emelni olymódon, hogy Ausztria-Magyarország önkéntes engedményekre szánja el magát a hármas szövetség hetedik artikulusa alapján.

A Ballhausplatzon még mindig egy főúri dilettáns töltötte be a külügyi vezetés nehéz és felelősséggel teljes posztját. Hajlékony, ingadozó, könnyen befolyásolható, programmtalan politikus, egyike a régi Ausztria auf Kündigung kabinet-embereinek. Annyi baklövés és csalódás után, amely diplomatizálásában érte 1914 júliusában, különben sem erős önbizalma végleg összeomlott. Az a Berchtold, akit 1915 januárjában látunk a monarchia kormány rúdja mellett, már teljesen idegeinek zsákmánya. Minden szélrezenésre betegesen összerázkódik. Amilyen snájdig, fölényes és biztos volt dolgában 1914 júliusában, épp annyira csüggedt és letargikus most. Hatalmába kerítette a peszsimizmus, amely a régi osztrák rendszer vezető

minisztereiben mindannyiszor fölülkerekedett, ha egy-egy nagy történelmi válságban felvetve látták a monarchia létkérdését. Ez a lelkiállapot hajlamossá tette arra, hogy Bülow ígéreteit beváltsa – *kost was kost*. A változó szerencsével folytatott háborúviselés is engedésre ösztönözte. És amellet Tschirschky, a bécsi német nagykövet is alaposan megdolgozta. Azzal, hogy az Erbfeinddal, a Katzenmacherral szemben ez a lojális alattvaló túltette magát az öreg Ferenc József történelmi előítéletein és nem respektálta a nagyúr hajthatatlan merevségét a déltiroli határok érintetlenségében, természetesen elvesztette az uralkodó bizalmát. Az embernek mindazonáltal az az érzése támad, hogy most az egyszer ez a fáradt és ideges arisztokrata véletlenül helyes útra bukkant. Jobb előbb engedni, amíg látszólag nem a kényszerhelyzet préseli ki az engedékenységet, mint később, amikor az esetleges koncesszióknak értéke és hatása már csökkenni fog. Az volt a felfogása, hogy az olasz hadüzenet tökéletesen esélytelenné teszi a központi hatalmak ügyét. Tisza István gróf is ebből a megismerésből indult ki. Az olasz háború, kivált, ha Romániával szövetségben indítják meg, felfogása szerint, menthetetlenül katasztrófába sodor. De sokáig nem hitt abban, hogy a végsőkre kerül a sor. Tisza erkölcsi érzéke visszaborzadt az olasz zsarolástól. Logikai és morális ellenvetései az

olasz kívánságokkal szemben megdönthetetlenek voltak.

Abba a hibába esett, hogy nem a tények, hanem a maga józan fantáziája szerint konstruálta meg az olasz háborús érdekeknek súlyvonalát. Természetének hajthatatlansága nem birta bevenni az olasz machiavellizmus finom kis tördőféseit, kiszámíthatatlan és rejtélyes asszóit, a hallatlan olasz cinizmus leplezetlen brutalitásait. Éppen az a tulajdonsága, amelynek a belső politikában nagy sikereit köszönhetette, alkalmatlanná tette arra, hogy megértse egy olyan politikai lélektant, amely tele van árnyalatokkal és amelyben a mérés és a halogatás, a vad önzés és a félelem, az elragadó modor és a kegyetlenség módszerei kiszámíthatatlan változatosságban és sokféleségben játszották színeiket.

Alig ült még egymással szemben két anyyira ellentétes egyéniségű sakkjátékos, mint Sonnino és Tisza. Az olasznál nincs se abszolút igen, se abszolút nem. Nyitva az ajtó a visszavonulásra, éppúgy, mint a kitörésre és a támadásra. Tisza azt hiszi, hogy sarokba szorítja olasz ellenfelét, ha egy diplomáciai replikában pozdorjává zúzza azokat a nyomorult argumentumokat, amelyek már régen nem voltak egyebek, mint hiú ürügyek. Tisza jegyzék-győzelme elvitathatatlan, de mit ér mindez, ha a veszedelem felhői közül egyet se lehetett velük elérvelni a monarchia látóhatáráról? Berchtold

hitt, Tisza – legalább 1915 március derekáig – nem hitt az olasz háború lehetőségében. Ezért buktatta meg Berchtoldot, aki az ő felfogása szerint megfontolatlan, német szuggesztiókra rögtönzött engedékenységevel rontja a monarchia nagyhatalmi méltóságát és mesterségesen is növeszti az olasz szarvakat.

Jellemző, ahogyan Berchtold félretolását végrehajtotta. A király előszobájában megmondta a külügyminiszternek, hogy minden személyes rokonszenve és becsülése dacára kénytelen a királynak megmondani, hogy a mai időkben határozottabb, „politikáját következetesen és erélyesen képviselő ember kell a külügyi székbe”. „Ha azonban – teszi hozzá – őfelsége nem akarna változást, készséggel szolgálok veled együtt tovább”. Berchtold tehát megbukott, mert hajlott az olasz igények elfogadására és Bülow herceg római váltóinak leszámítolására. Az emberben önkénytelenül feltolakszik az a kérdés, nem lett volna-e helyesebb” ezt az előterjesztést Berchtold ellen már 1914 július első felében végrehajtani, mikor még Tisza a béke mellett volt, Berchtold pedig a gyökeres és végleges megoldás mellett dolgozott a szerb konfliktusban? Ha akkor Berchtoldot megbuktatja, valószínű, hogy eredeti békeirányát sikerrel képviselhette volna még az esetleges német nyomással szemben is. A Berchtold mellett való állásfoglalás akkor a háborús politika diadalát, az ellene való fellépés

most szintén az intranzigens álláspontot jelentette. Ezt a látszólagos ellentmondást feloldja Tisza lényének az a vonása, amely kiütözik abban a mondatában: „Ha azonban öfelsége nem akarna változást, készséggel szolgálok veled együtt tovább”.

Igazi parlamenti ember léte sokra tartotta a dialektikai rábeszélés gyakorlati értékét. Azt hiszi, biztosítja az eredményt, ha lelkükre beszél az olaszoknak. 1915 január 18-án azt mondja az öreg királynak, hogy a parti nehéz, biztos sikert (hogy tudniillik megúszhatjuk a dolgot Trentino föladása nélkül is) nem ígérhet, de meg lehet nyerni. Csak jól kell megjátszani. Vagyis: az olaszok és a németek meglehetősen elrontották már a helyzetet, de ha Berchtold helyébe más játékost ültetnek az asztalhoz, az eredmény bizonytalannal nem fog elmaradni. Az olasz semlegesség biztosításáért indított nagy külföldi kampányban Tisza elkövette most az első taktikai hibát, a másodikat pedig el fogja követni akkor, amikor Burián István báró személyében nyeregbe segíti a maga alteregóját. Amikor azt hitte, hogy Buriánban alkalmas segítő társat kap, valójában csak egy bábot nyert vele, akit ugyan ő legalább kezdetben saját tervei és számításai szerint mozgathatott, utóbb azonban azt kellett látnia, hogy ez a nehézkes és módszeres diplomata még csak arra se alkalmas egészen, hogy az ő intencióit megfelelő módon és kellő idő-

pontban képviselje és végrehajtsa. Január derekán Burián azt hitte, hogy az olasz kérdésben hajszálnyira megegyezik Tiszával: nem szabad a diplomácia küzdőterén „anticipáltatni elhamarkodott engedményekkel sem teljes, sem részleges balsikert”, „az akciót teljes önbizalommal tovább kell vezetnünk, nem Bülow receptje szerint”. „Ha mi ma pánikszerűen odadobunk Olaszországnak akármit, biztosra vehetjük, hogy ez a jóbarátunk március elsejéig azt megemészti, keveselli és hadserege élén újabb adományokat fog követelni”.

Tisza január 5-én a németeknek kereken megüzenteti, hogy „saját területünk átengedése indiskutábilis”. Blöffnek tartja az olasz trentinói követelést. Január 24-én azt írja Beöthy Pálnak, hogy „függőben levő diplomáciai bridge-játszmánkat Burián személyében sokkal jobb játékos fogja megjátszani”. Február 7-én már aggódik, mert Sonnino az olasz parlament előtt bizonytalan kijelentést akart tenni újabb szerződészerű megállapodásokról. Március 3-án keserű csalódással állapítja meg a helyzet tetemes rosszabbodását és azt írja Buriánnak, hogy „hacsak Olaszországot és csak Trentinóval kell kielégítenünk: csapás, ha többet kell adnunk és pláne Romániának is koncot dobunk: katasztrófa”. A diplomáciai feszültség fokozódásáért állandóan okolja Bülow herceget is, aki nem szűnt meg előszobázni, intrikálni és alkalmatlankodni a mérvadó olasz köröknél,

hogy fogadják el a nehezen kicsavart osztrák területi engedményeket, amelyeknél mindig tetemesen nagyobb darabokat helyezett kilátásba. Bülow Rómában érvel és kunyerál, Bécsben fenyeget és terrorizál. Tisza gyakran inkább fel van bősZülve a németek, mintsem az olaszok ellen. Március 28-án belátja, hogy alapfeltevésében, abban tudniillik, hogy az olaszok nem nyúlnak fegyverhez, csalódott. Most már jöjjön a német diplomácia és mutassa meg, mit tud. Most már Bülowot kell sürgetni: beszéljen Salandrával, Giolittivel, a királlyal, be kell vonni a német császárt is és talpra kell állítani az olasz ghibellinizmust. Még április 11-én azt hiszi, hogyha személyesen találkozna Sonninoval, meg tudná értetni vele: „csak akkor szánjuk el magunkat áldozatra, ha cserébe a jó viszony tartós előnyeit kapjuk”. Az az érzése, hogy esetleg egy magánlevél által is csökkenthetné „Sonninonak saját rossz lelkiismeretéből merített bizalmatlanságát”. Április 17-én arra a meggyőződésre jut, hogy még többet kell tennünk az olaszok ellenséges érzületének enyhítéséért. Ámde bízik abban, hogy fel lehet ébreszteni az olasz államférfiakban azt a hitet, miszerint kellő mérséklet által sokkal inkább biztosíthatják a velünk való barátságot, mintsem a szakítás által értékes hasznot szerezhetnének. Május 3-án sürgeti Buriánt, hogy használja fel az időt és legyen készen nagy áldozatokra, s az imént vett gorlicei győzelem pillana-

tában elérkezettnek látja azt a *moment psychologique*-ot, amelyet az igazi államférfinak üstökön kell ragadnia. Egy nappal később azon tűnődik, hogy nem a bosszúntól való félelem hajtja-e az olaszokat háborúba?

A játszma elveszett. Elveszett azért, mert az a feltevés, amiből a parti vezetésének gondolatmenete kiindult, teljességgel alaptalan volt. Bismarck írja emlékirataiban, hogy a külpolitikai siker titka annak a fantáziának mértéke és valóságérzéke, amellyel a különböző eshetőségek között el tudjuk találni vagy megközelíteni azt a legnagyobb valószínűséget, amelynek irányában ellenségeink döntése történik. Sajnos, ez a misztikus tulajdonság teljes mértékben hiányzott Tisza fényes szellemi adományainak sorában. Az olasz kudarc elsősorban ennek a diplomáciai fogyatéknak fanyar gyümölcse. Tisza nem érezte meg az olasz helyzet rohamos kifejlődésében azt a lélektani igazságot, hogy ha az olaszok a háborúban nem masíroznak velünk, szükségképp ellenünk fognak indulni. Lehetetlenség volt a semlegesség különösen olyan tárgyalások után, amelyeket a területi kárpótlások ügyében hónapok óta folytattak. Az olasz semlegesség olasz elszigeteltséget jelentett volna a két nagyhatalmi csoport között. Tisza nem vette tudomásul az olasz politikának azt a közhelyét, amelyet a nagy Guicciardini úgy fejezett ki, hogy: „imádkozatok, hogy mindig az erősebb féllel tarthassatok”.

Hogy ki az erősebb: eleinte bizonytalan volt. Amikor nagy galíciai sikereinket arattuk, Olaszország már lekötötte magát az entente-hoz és annyira felingerelte maga ellen a központi hatalmakat, hogy be kellett szállnia most már akarva-akaratlan a háborút viselő felek soraiba.

Ugyanez az elasticitás és bizonytalanság mutatkozik meg Tiszánál a tengeralattjáró háború mérlegelésében. Tisza korántsem állott egyedül, amikor a tengerészeti szakértők szuverén bizalmában kétségeskedett. A tengeralattjáró hadviseléstől borzadt az ifjú király és nem akarta azt a királyné sem. Von Holzen-dorff személyesen járt Bécsben, hogy a király és Tiszák kétségeit eloszlassa, vagy lecsillapítsa. A tét most is nagy volt: egy desperátus fegyver kétes eredményű alkalmazásával szemben Amerika beavatkozásának, illetőleg hadüzenésének kihívása és éppen akkor, amikor az Unió elnöke, Wilson, a legkomolyabb békítő közvetítésre szánta el magát. A háborús feleken szemláthatóan érezhető volt az ernyedtség és a kiábrándulás a végső győzelem kivívása szempontjából. Amerika belépése egyszerre felhúrozta az entente-hatalmak idegeit és olyan ellenféllel sokszorozta meg a középeurópai hatalmak ellen tömörült óriási koalíciót, amelynek anyagi ereje friss volt és kimeríthetetlen. A katonai szakértők mindig hajlamosak bizonyos felfuvalkodottságra és szakbabonáik kultu-

szára. A német admirálisok s tábornokok vakon bíztak a tengeralattjáró fegyver ellenállhatatlan sikerében s egyszersmind vakon kételkedtek annak lehetőségében, hogy Amerika új hadosztályokkal népesítheti be az entente frontjain támadt réseket. Tisza aggodalmai a céhbeli szakértelem által el nem homályosított józanságból és valóságérzetből fakadtak. Kár, hogy álláspontját nem képviselte azzal a merev és hajthatatlan energiával, ami kisebb jelentőségű és csekélyebb feszültségű válságokban maradéktalanul érvényesült. Igaz, hogy a monarchia, mint hadviselő fél nagy szövetségesével szemben csaknem vazallátusi viszonyba jutott, következésképp megszűnt fontos kérdésekben politikai önállósága is. Holott nyilvánvaló, hogy a tengeralattjáró hadviselés következeiben a monarchia mindent elveszíthetett és csaknem semmit sem nyerhetett. A wilsonizmus hírhedt tizennégy pontja akkor ítélte halálra a dunai monarchiát, amikor ez, a szövetségi hűség, illetőleg a katonai alárendeltség tragikus kényszerűségének feláldozta állami szerkezetének törekenségét és kihívta maga ellen a nemzeti-eszmének a jövő béke alapjául szolgáló alkalmazását.

Egy nagy államférfi számára, akinek szemhatára messzebb ér az adott viszonyok és szokványok rendes méreteinél, még egy hatalmas »eshetőség bukkant fel a végzet kifürkészhetetlen mélyéből, hogy nemzete sorsát idejében el-

válassza a hatra-vakra játszó pángermán tébolytól. Hat héttel Amerika beavatkozása után kitört az orosz forradalom, ami évtizedekre megbénította a szláv kolosszust és jóidőre véget vetett annak a veszedelemnek, amelynek elhárítása érdekében a magyarság élethalál küzdelembe bocsátkozott és ami a magyar nemzet és a dunai monarchia részéről a német szövetség indokoltságát, sőt szükségességét jelentette. A nyugati hatalmak akkor még nem voltak elkötelezve a monarchia szétbontására spekuláló irredentákkal. Néhány hónappal az orosz felfordulás után Románia különbékét kötött a középeurópai hatalmakkal, ami által ő maga hagyta cserben azt a szövetséget, amely az erdélyi zsákmányt ígerte neki. A monarchia és Magyarország katonai téren sikerrel védte meg statusquoját és nagyhatalmi pozícióját. Az egészséges önzés azt parancsolta, hogy határt szabjanak a monarchia és Magyarország szempontjából céltalan és esztelen vérontásnak, még azon az áron is, ha ez a német szövetség felmondásával jár. Se a becsületbeli, se a szövetségi szerződés írott kötelezettsége nem kényszeríthet arra, hogy idegen célokért öngyilkosságot kövessünk el. A lengyel kérdés rendezésében amúgy is túlságos brutalitással jelentkezett a germán önérzet, ami a világtörténelemben páratlan katonai teljesítményeinek üllőjén kalapálódott. A százszázalékos német győzelem természetsszerű gazdasági és politikai rabszolga-

ságba döntötte volna a dunai monarchiát. Egy előítéletelen, merész röptű, lendületes és gazdag politikai géniusz számára olyan helyzet konstruálódott, ami talán szokatlan lehetett a kiegyezési formulák és a német szövetség tradícióiban felnevelkedett államférfiak számára, ami azonban alapos próbakövévé vált annak a problémának: vajjon Tisza István csakugyan az az egyedül illetékes, az a kivételesen hatalmas és gondviselésszerű politikai szellem, aki a *dura necessitas* kényszerűségei és lehetőségei között megtalálja a maga lélekjelenlétét és egyúttal azt az új utat, amely a magyarság létének és európai pozíciójának megmentése felé irányul?

Sajnos, nyoma sincs annak, hogy az orosz forradalom konzekvenciái érvényesültek volna Tisza István politikájában. Rendületlenül mentelt tovább a *Schulter an Schulter* jelszavainak pszichózisában és annak az európai kapcsolatnak a mechanizmusában, amely a változott helyzetet nem fogadta el olyan törvénynek, amelyből a magyar állásfoglalásra bizonyos következtetéseket lett volna tanácsos levonni. A nyugati államok, talán az egy Olaszország kivételével, nem fogadták volna rokonérzés nélkül a monarchia különbeké-geztusát. Az angol és francia társadalomban óriási tradíciók és még mindig eleven érdekek szavatoltak a kettős monarchia fenntartása mellett. Németországnak is nagy szolgálatot tehettünk volna, ha a különbéke

fenyegetésével nyomást gyakorolunk a hurráhhazafiak idétlenkedéseire és ha idejében rászorítjuk Németországot saját erői józan megfontolásának ösvényére. Az orosz forradalom következményeinek levonása nem kellett, hogy okvetlenül szakítást vagy árulást jelentsen a német szövetséggel szemben. Az a nagy nemzet, amelynek külpolitikáját tehetetlen bürokraták és szüklátó körű hivatásos diplomaták irányították, nagyon is rászorult, hogy a politikai józanság és mértéktartás kisegítse abból a zsákutcából, amelybe közvéleményének csodálatos szertelenségei és államférfiainak szomorú meddőségei juttatták. Ha Tisza valójában az a vakító nagy történelmi jelenség, amivé egy tízesztendős kultusz mitologizálta, akkor az új helyzetben csak felserkent és megkétszereződött volna tettereje, az igazi nagy szellemnek a munka közben való könnyű, növekvő, bensőséges felgerjedése, amely lépést fokozza testi és lelki erejét, a gondolatok világosságát és gyorsaságát, a képzelet könnyűséget és termékenységet, a vállára súlyosodó munka nagyobbodásával. Az események kihasználásában és a cselekedetekben való az az isteni sietség, amely annál jobban nekitüzesedik, mennél mámorosabbá válik az alkotó államférfi annak gyönyörűségétől, hogy tulajdon erejét a gondolatok és cselekedetek áradásává mélyíti ki, egyszerre elakadt Tiszában. Nem találta fel magát az új helyzetben: régi dogmái és előítéletei sok-

kai inkább körülszegélyezték az ő látóhatárát, semhogy a valóság arányaiban észrevehette és mérleghelhetne volna azt az új lehetőséget, amely államunk és fajunk sorsára még egyszer kecsegtető kilátásokat nyitott.

Meglepő, hogy munkaereje mennyire bámulatos volt. Figyelme mindenre kiterjedt, egyenlő odaadással követte a kisemberek ügyesbajos dolgait, megvizsgálta a folyamodók panaszait, levelezett és perlekedett az osztrák tábornok-copffal, Béccsel; utasít, szuggerál, parancsol. A belső politikában egy pillanatig se érzett tétovát semmiféle kérdésnek arcvonala előtt. Ez a mélyforrású ösztön azonban a külpolitikában szárnyaszegetten bukácsolt.

Lelkileg és idegileg összetört ember volt, amikor a háborús összeomlás és a forradalom beláthatatlan következményei rázuhantak. Lenyomta az a rettenetes fáradtság, amit először csak az izmokban érez az ember, de aztán leszívárog a csontokba és a velőkbe. Mintha elméjében teljesen elhalkult volna a gondolatok csendülő találkozása. Megtört benne a hit egyszerre, hivatásában éppúgy, mint politikájának helyességében és kimerült az a lelkiességnek forrása, amely mentesít a dúlt szellemek bénító kétségeitől, amellyel megszerezünk teljes önuralmunkat és rendületlen alapot teremtünk önünk, vagy cselekedeteink és gondolkodásunk számára. Laroche-foucauld azt mondja: „ha a nagy emberek balsorsuk csapásai alatt elvesztik

tetterejüket, ezzel csak azt bizonyítják, hogy csupán csak nagyravágyásuk, nem pedig lelkük, erejével tartották magukat felszínen és hogy a nagyobbfokú hiúság leszámításával ők is csak olyanok voltak, mint más emberek".

De ki merné ezt a lehangoló és csaknem lebecsmérlő megállapítást tenni arról a zord energiáról, amely sohasem volt nagyobb, mint amikor megnyílt előtte az árnyak birodalma? Csak az imént lépett le a színpadról a hős. Csak az emlékezés és az emberi öntudat ítélőszéke előtt áll. Pöre most van az első bíróság *előtt*. Valóban: nem lett volna más hátra az ő számára, mint Caesarnak, amikor szeme előtt először villant meg Brutus töre és amikor tógáját arcára rántva megadta magát végzetének, *ut honeste caderet*. Azt hitte talán, hogy halálával kell megpecsételnie azt a politikát, amelyet képviselt és hogy neki is fenékgig ki kell üríteni a csalódásnak és az iszonyatnak kelyhét, amelyet nemzete megízlelt. Mondják, hogy férfias, szép magyar ábrázatán az utolsó napokban szinte rajta ült már az a *faciès Hippocratica*, amelynek torzulata ott van minden vonagló élet arcvonásán. Talán a halálba készülő férfi csodálatos tisztalátásával felrémlett előtte, hogy meg kell halnia, hogy örök életet nyerjen. Talán erőt vett elméjén az a tragikus sejtelem, hogy nemzetének váltságdíja az ő vérének is kívánja? Ki tudná megmondani ezeknek az utolsó napoknak és végső perceknek kísérteties

szorongásait és gyötrő tépelődéseit? Olyan sokan voltak körülötte, amikor hatalmon volt és olyan sok barátja maradt akkor is, amikor elvei integritásáért feláldozta ezt a hatalmat. És az utolsó percekben mégis egyedül állott. Nem nyúlt feléje egy segítő kéz, nem látott maga körül egy baráti arcot, senkit azok közül, akik mindenüket neki köszönhették. És nem akadt egy lélek, aki fájdalomtól feldúlt, gondoktól és kétségektől vérverejtékes ábrázatát letörülte volna a vigasztalásnak Veronika-kendőjével. Nem állott mellette más, mint a kálvinista predesztináció fekete angyala, aki azt súgta neki: beteljesedett, ennek így kellett lennie. Én ama végzetes október 31-én a páratlan drámai hős bukásakor oly embert láttam forró könnyeket ontani érte, aki a politikai porondon való leveretéséig mindig lovagiasan bár, de inaszkadtan küzdött ellene. Mert érezte, hogy István grófban a fajnak egy remek példánya tűnt el és mert kétségbeesve látta azt a sötét zugból feltántorgó társaságot, amely örökébe ült. Hős volt, nagy kormányzó volt, tüneményes pártvezér, problematikus államférfi és gyarló diplomata. Ezért van, hogy élete és történelmi hagyatéka körül talán sohase fog kialakulni az a nemzeti eposz, amely hőst a fény kódében lebegtetni s akihez többé fel nem érhet a kétségnek és homálynak földi párája. Valószínű, hogy történelmi nagyságának sosem lesz egységes és

harmonikus mértéke. Mert mi visszatérhetünk és bizonyos mértékben vissza is kell térnünk Széchenyi, Kossuth Lajos, vagy akár a költő Zrínyi Miklós politikájához, de sohasem térhetünk vissza Tisza Istvánéhoz. Ez a különbség az ő legigazibb történelmi megítélése.

Ugron Gábor

A régi függetlenségi pártban voltak művelt emberek, szellemes és előkelő doktrinerek, ellenállhatatlan népszónokok, nagyszerű Peturbánok. Akik az emigrációból tértek haza s csizmájuk talpán magukkal hoztak valamit az emigrációs külpolitika tüzes és valószínűtlen révedéseiből, mint Irányi Dániel, ha tulajdonképpen negyvennyolcat mondtak is, valójában negyvenkilencet értettek. Voltak aztán nyájjas táblabíró típusok, a Széchenyi által gúnyolt pipaszárrágók fajtájából, ősbugaci figurák, akiknek romantikus politikai szemléletében még mindig létezett a bécsi kamarilla csontkamarája, ahonnan időnkint a rontásnak és az ármánynak gonosz szellemei fújdogáltak a magyar földre. Voltak kedélyes és remek adomázok, vagy olyanok, akik a honfibú keserű édességébe mártották mennydörgő filippikáikat az uralkodó hatvanhetes rendszer ellen. Voltak amolyan debizonyisten negyvennyolcasok, akik valami csodálatos tökéletességgel tudtak játszani az alföldi magyarság politikai

tájszótárának hangszerein. Voltak ragyogó jogakrobaták, leleményes és furfangos prókátorok. Voltak keserű és ellenállhatatlan gravaminalisták, akik egy háromszáz esztendő frazeológia bokrétaival ékesítették fel elnyűhetetlen és kifáradhatatlan ellenzékiességük megnyilatkozásait. Akadtak olyanok, akiknek a számára a függetlenségi politikai merev negációja volt a fennálló rendszernek s akik ennek a politikának egész népiességét és radikalizmusát a francia forradalom jakobinus szótárából kölcsönözték ki, tekintet nélkül arra, hogy a magyar függetlenségi párt célkitűzései és küzdelmei érintették-e és mekkora területen a nagy forradalomnak eszmekincsét, hagyományát, formanyelvét és időben korlátozott politikai tartalmát és jelentőségét. Államférfi igazában csak egy volt a régi magyar függetlenségi párt inszurgens soraiban: Ugron Gábor, a rabonbán. A kiegyezési korszak függetlenségi pártjának a helyzete nem egy vonásban azonosnak látszik a régi kurucvilág malcontenseinek állapotával. Más tekintetben azonban az alkotmányos világ oly változást idézett elő ennek a régi magyar oppozíciónak hadállásában, amely szükségessé tette, hogy revízió alá vegyék annak a politikai irányzatnak stílusát, ütemét és taktikáját, amely a magyar állami gondolat attribútumainak teljességét akarta s a magyar nemzet maradéktalan szuverenitását. Maga a Hatvanhét magyar diadala volt a magyarság lét-

formájáért és európai elhelyezkedésének biztosításáért egymás ellen küzdő irányzatok fölött, úgymint az Ausztriával, sőt az uralkodóházzal minden kapcsolatot feloldó negyvenkilences gondolat és az ókonzervatívák ama töredékes, megalkuvásokra kényszerített, a tartományi önkormányzat méreteire zsugorított programja fölött. Mindakét irányzat a magyarság valóságos erőkészletei aránytalan értékeléséből származott: az egyik a szabadságharc katonai sikereinek végsőkig való felhúrozásából olyan hatalmat tulajdonított a magyarságnak, amellyel az valójában sohasem rendelkezett, a másik pedig olyan pesszimizmusból fakadt, amelynek valóságérzéke talán még jobban elrugaszkodott a tények talajáról, mint a debreceni trónfosztás hitvallóié. Az egyik nem látott más igazságot, mint a magyar tömegeknek olthatatlan és forró nosztalgiáját a nemzeti öncélúság kiteljesedése felé, a másik túlságosan hajlamos volt arra, hogy lefitymálja a magyarságban szunnyadó anyagi és erkölcsi erőknek azt a roppant sokaságát, amely véghezvitte a negyvennyolc és negyvenkilenc nagy csodáit. Amaz csak Debrecent látta, amelynek nagytemploma tornyáról csupán a magyarság kevély és rendíthetetlen faji és nemzeti igazságainak horizontjai nyíltak, ez viszont azt hitte, hogy a magyarság európai elhelyezkedését nála hatalmasabb törvények szabályozzák csupán.

Ott, ahol a magyar faj zöme él, az Alföld rónáin, végtelen messzeségbe hat el a tekintet, de időről-időre felszáll a délibáb és csodálatos tüneményeket varázsol elénk, olyan élethíven, hogy gyakran igaznak véljük a csalóka képet és megfélemlünk a közeli valóságokról. A természet elfogulatlan, messzelátó tekintettel áldotta meg a magyart, de olykor elveszti a realitások iránt való érzékét és elmereng a látszat képein. A hazafias aulikusok a bécsi Szent István-templom tornyáról szemlélték és vizsgálták a magyarság európai létének esélyeit. Meg voltak győződve arról, hogy a magyart is előbb-utóbb elkerülhetetlenül utóléri a kis népek végzete, amelyek csak annyiban bírnak némi jelentőséggel, amennyiben a hatalmasabb nemzetek, vagy birodalmak versenyében, mint függvények, vagy ballasztok szerepelnek, ők az uralkodóházhoz és az osztrák rendszerhez való kapcsolat fenntartásában látták a magyarság létének feltételeit. Csak egy nagy középeurópai birodalomban való részvétel formájában tudták elképzelni a helyi és vármegyei, vagy legfeljebb diétái önkormányzatra utasított magyarság fennmaradását, egy olyan keretben, amelynek akusztikája nem tűri el a Kossuth-féle kalandok vaklarmáját. A Deák- és Andrássy-féle kiegyezés alapjában véve kompromisszum volt, amihez eleinte Deák jupiteri tekintélye és Andrássy Gyula diplomáciai zsenije szerzett közvéleményt a magyar társadalomban, amely azonban nem

kellett senkinek, mert az osztrák rendszer hívei sokalták, a debreceni nagytemplom közönsége pedig megalkuvást és labanckodást látott benne. A kettős monarchiában, Ferenc Józsefen kívül, ez a dualisztikus rendszer alig támaszkodott komoly erőcsoportokra, akár a Lajtán innen, akár a Lajtán túl.

Tisza Kálmán már meglehetősen aggálytalan hatalmi eszközökkel ravaszkodta össze azt a parlamenti többséget, amelyre a kiegyezési rendszernek szüksége volt. Ausztriában pedig az uralkodó jóakarátú erélye biztosította a *Fortwurschteln-kormányzatnak* azt a rendszerét, amely a Magyarországgal való együttműködést időről-időre lehetővé tette, és ha az osztrák alkotmányos gépezet felmondta is néha a szolgálatot, a kormányt a keze ügyében levő 14-ik paragrafus mindig átsegítette a legnehezebb és legveszedelmesebb zátonyokon. A kiegyezési gondolat Magyarországon évtizedeken keresztül a Tisza Kálmán által megszerzett pártabszolutizmuson alapult, amelynek kerekeit, csavarjait és gépszíjait néha túlságos adagolásban is meg kellett öntözni a korrupció olajával. A dualizmus külpolitikai hátvédje a császári Németország volt, illetőleg az a védelmi szövetség, amelyet Andrássy és Bismarck alkottak az európai státusquo fenntartására, főként a dunai monarchia létének és nagyhatalmi állásának oltalmára, Oroszországgal és a pánszláv eszmével szemben.

Felmerül az a kérdés: ilyen körülmények között volt-e némi létjogosultsága a függetlenségi politikának és hogy ez az irányzat rendelkezett-e olyan mély gyökerekkel, amelyeket a talajból kiszakítani a magyar faj életének és jövőjének kockáztatásával járt volna s vajjon ez a függetlenségi politika bírt-e azzal az európai háttérrel, illetve a hatalmi érdekeknek olyan találkozásával, amely alkalmas időben a függetlenségi gondolatot reálpolitikai erővé avathatta volna? Valljuk be: az osztrák-magyar viszonyban sok természetellenes elem volt. A kiegyezés stagnációja nagyon leverte, vagy elbátortalanította azt a magyar középosztályt, amely nem tudott, vagy nem akart elhelyezkedést vagy egzisztenciát találni Tisza Kálmán rendszerében. „Mi Keletről jöttünk ide, Kelet gondolkozásával, Kelet vérmérsékletével, Kelet fantáziájával, Kelet nyelvével, Kelet erejével és Kelet indolenciájával – mondotta Ugron Gábor. Ausztria mindig Nyugathoz tartozott. A Nyugat gondolkörében él, a nyugati államok keretében foglal helyet. A mi múltunk sohasem volt jegy Ausztriáéval, jelenünk csak pillanatra fűz össze vele, jövőnk pedig sohasem lehet egy Ausztriáéval.” Anglia is uniót csinált Skóciával: a skót és az angol nemzet egyesült, de a skótok nemzeti érzületéből „csak annyi maradt meg, amennyi szükséges a költőknek és a katonáknak, hogy külön lelkesüljenek”. Túlságosan is feltűnő volt az osztrák-magyar gazdasági

kapcsolatban Magyarországra nézve a gyarmati inferioritás, pedig a gazdasági elnyomás és kiszákmányolás egy idegen hatalom által, a leg-tűrhetetlenebb sors, amely egy nemzetet érhet, a függésnek legvégzetesebb fajtája, amely a nemzetet nem öli ugyan meg, de szükségképp nyomorékká teszik. A hármasszövetség politikájának csak az az arculata volt rokonszenves Magyarországon, amely a cári birodalommal szemben azt az öntudatot juttatta kifejezésre, hogy a német hatalom kezeskedik a monarchia és Magyarország területi integritása mellett, s hogy reményt nyújt a megtorlásra Világosért. Egyébként azonban Andrássy letűnése óta az osztrák-magyar külpolitikában nem volt többé se kezdeményező, se teremtő fantázia.

Ugron szerint a külügyi politikának a magyar politikai eszmére kell vetnie a cselekvés és a konstrukció súlypontját. A hagyományos osztrák politika nem tudott egyebet, mint leigázni a népeket és anorganikus módszerrel is gyarapítani és nagyobbítani a birodalmat. „A hagyományos osztrák politika mindig az igazságtalan zsarnokok szövetségében jelent meg az európai történelemben, a magyar politika pedig a népek szabadságát védelmezte. A Hunyadiak politikáját kell követnünk, hogy Szerbia, Románia, Bulgária és a többi balkáni államok ne féljenek attól, hogy őket megszálljuk és elfoglaljuk. Azt a politikát kell követnünk, hogy minden apró állam körülöttünk részesüljön a magyar nemzet

védelmében, hogy egy olyan gondossággal, mint a magunkéra, ügyeljünk arra, hogy a balkáni országok önálló államot alkossanak és hogy szabadságuk kifejtésében ne akadályoztassanak. Ha mink védelmet nyújtunk a Balkán-félszigeten levő népeknek és biztosítjuk őket, hogy Magyarország az ő önállóságuknak a legelső protektora és oltalmazója, és hogy e politikához Magyarország elegendő erővel, befolyással és önállással is rendelkezik, akkor legyenek meggyőződve, hogy megszűnnek azok a bujtogatások és agitációk, amelyeket Szerbiából, Bulgáriából és a Balkán-félszigetről a magyar államiság ellen üznek és folytatnak.”

Mindenkinél világosabban látta, hogy Ausztria-Magyarország a nemzetiségi eszme bomlasztó hatása alatt áll, „egyfelől a germán faj egyesülési processzusában, másfelől a szláv fajok egyesülése készül. Ausztria és Magyarország ezáltal állandó erjedésben van. Érti, hogy minden tagja recseg-ropog, amikor a fajok egyesülésének eszméje érdekében valami lépés történik előre. A mi államférfiaink azonban nem gondoskodnak más eszméről, amelyet ezzel az eszmével szembeállíthatnának, olyan eszméről, amely e fajok egyesülése közepette a kis fajok szövetségét hozná létre.” „Nem értek én dunai konföderációt. Egyelőre katonai konvenciót kívánok a Balkán-félsziget népei és Ausztria-Magyarország között – mondotta 1886 február 22-én – katonai és kereskedelmi

konvenciót Ausztria-Magyarország és a Balkán népei között, hogy a balkáni tartományok népei lássák azt, miszerint az ő nemzeti létük kifejlődésének, nemzeti egyéniségük kidomborodásának, nemzeti szervezetük megalkotásának Ausztria-Magyarország barátja, nem pedig ellensége, következésképpen nem folytathatjuk tovább azt az osztrák politikát, amely számtalan népfajokból álló birodalmához újabb népfajokat akar csatolni, amely a balkáni tartományok népeiben új alattvalókat keres, hanem követnünk kell az Árpádok és a Hunyadiak magyar politikáját, amely szövetséges társakat keres. Nem követhetjük az osztrák politikát, amely saját hódító hatalmát akarja a Balkán egyik részére kiterjeszteni, másfelől pedig az orosz lobogót engedi kitűzteni, hanem követnünk kell azt a magyar politikát, amely visszaadja a Balkán-félsziget népeit önmaguknak és szabadságuknak. A Hunyadiak korában a mohamedán hatalom tört elő, s e kis népek alkották védpajzsukat a törökökkel szemben. Sajnos, államférfiaink idejekorán nem ismerték fel annak a szövetségnek az értékét, amellyel talán képesek lettünk volna a mohamedán hatalmat előnyomulásában meggátolni. Most megváltozott a helyzet. Északról fenyeget a veszedelem, és mi állunk útjában Oroszországnak, amely azt hirdeti, hogy rajtunk keresztül lehet eljutni a pánszlávizmusnak a Haggia Szófia birtokába. Nem ezek a kis népek azok, akik betöltik ro-

hamsáncainkat. Minekünk kell védelmül szolgálnunk e kis népfajoknak, mert Ausztria-Magyarország meggyöngítve, megveretve Oroszország feltétlen uralmát jelenti és azután csak idő kérdése, hogy Ausztria-Magyarország bomlik fel különböző nemzetiségekből álló részeire.” Ugron Gábor személyileg erősen telítve, volt rokonérzéssel a francia nemzet iránt. Temperamentuma, szabadságszeretete, műveltségének latinos és franciás elemei, s a magyar függetlenségi hagyományok egyaránt arra hangolták, hogy csodálja a civilizáció vezető nemzetét. 1870-ben Garibaldi légiójában küzdött a franciák oldalán a poroszok ellen. Később Parisban élte a communardok uralmát. Mindazonáltal az Andrássy és Bismarck által alkotott művet reálpolitikai szempontból kifogástalan alkotásnak tartotta. Csupán akkor kezdett aggódni, amikor Bismarck eltávolítása után a német birodalom külpolitikáján valami szertelenségnek, vagy hetykeségnek, s egész Európa nemzeti társadalmát sértő pökhendi brutalitásnak kiütközései először erkölcsileg, azután politikailag Németország és a kettős monarchia izolálásának veszélyeit kockáztatták. A német külpolitika tétova rögtönzései és a rajta uralkodó szellem dilettáns kapkodásai annyival lettek ránk nézve hátrányosabbakká, mert a kettős monarchia külügyi vezetésében az ötlettelenség, a tervtelenség és a fantáziátlanság, a sablonokhoz való szolgai alkalmazkodás meddősége érvényesült.

Ugron Gábor érezte, hogy a magyar öncélúság érdekei nem összevágók többé hajszálnyira a hármasszövetség politikai irányával, hogy a legsúlyosabb politikai vakság volna a német vazallátust vállalni életre-halálra akkor, amikor nincs módunkban ellenőrizni, vagy befolyást gyakorolni a német *Weltpolitik* hullámveréseire. Különösen félt attól, hogy a magyarság olyan nemzetekkel juthat érdekellentétbe, vagy éppen háborús konfliktusba, amelyek nem ellenségei sem a kettős monarchiának, sem a magyar nemzetnek, s amelyeket a német törtetés esetleg arra kényszeríthet, hogy segítőkészet nyújtsanak ellenünk a magyar államiság vesztére törő nemzetiségi irredentáknak és pánszláv rezgődéseknek. Arra törekedett, hogy a magyarság bizonyos ellensúlyt találjon a német világbirodalmi ábrándok veszélyeivel szemben a nyugati államokban, különösen a francia közvéleményben. Erősíteni akarta a társadalmi és gazdasági kapcsolatokat a harmadik köztársasággal, hogy idővel azokból a politikai érdekközösség frontja kifomálódhasson. Ez volt az értelme ama tárgyalásainak, amelyeket nem kisebb emberrel, mint a későbbi francia külügyminiszterrel, Pichonnal folytatott és amellyel lábra akarta állítani a történelmi magyar ellenzéki pártoknak azt a külpolitikai hátvédjét, amely a germán világgal szemben az európai egyensúlyi politika érdekében rendelkezésére állott és amelyet következetesen alkalmazott a XVI. és XVII.

század ellenállásaiban éppúgy, mint ahogy ez a hagyomány hatotta át a szabadságharc diplomáciájának tevékenységét 1849-ben.

Ha más úton járt is, mint a kiegyezési rendszer hivatalos külpolitikája, ez az irányzat nem volt dinasztiaellenes, sőt bizonyos tekintetben megfelelt a régi osztrák politika poroszellenes gondolkörének, amellyel a kettős monarchia csak Andrássy Gyula gróf külügyminisztersége idejében szakított véglegesen. Tisza Kálmán rendszerét pótolhatatlanná tette Bécsben az a feltevés, hogy a nagy guvernementális párt pusztulása után csak a vízözön jöhet, s Tisza Kálmán nem is késett bevádolni ezt a függetlenségi mozgalmat és állandó mumus gyanánt használta fel kisebb-nagyobb engedmények kicsikarására és a maga pártabszolutizmusának és annak a meggyőződésének megerősítésére, hogy az ő rendszere semmi más kísérlettel nem helyettesíthető. Ugron Gábor reálpolitikai függetlenségi irányzata talán közelebb állott az Apponyi-féle nemzeti párthoz, mint ahhoz a negyvennyolcas intranszigienciához, amely nemcsak a Hatvanhétben látott jogfeladást és lemondást, hanem a függetlenségi eszméssel és hagyományokkal való szakítást abban is, hogy Ugron Gábor az ellenőrző és bíráló ellenzéki szerepét a delegációban is folytatta és ezzel bizonyos tekintetben hallgatólagosan magáévá tette a közösügyes rendszernek egyik legfontosabb intézményét. Az ő függetlenségi politikája

teljesen összefért a korona és a trón iránt való lojalitással, azzal a jobbágyi hűséggel, amely a legnyakasabb és a legmakacsabb kurucok lelkében sem szunnyadt el. „A király iránt való hűség” – mondotta – nem abban áll, hogy azt mi előnyünkre használjuk fel, hanem abban, hogy a szent korona gondolatát megvédelmezzük. Az a nemzedék – fordult Tisza Kálmán pártja felé -, amely az önök politikai iskolájából kerül ki, ha egyszer a népek áradata megtámadná a királyt és ostromolná a trónt, nem védelmezné meg: akkor a királyi palotát lépcsőről-lépcsőre és nem fedné a bejárat küszöbét saját holttestével és vérének patakzásával, hanem a veszély első pillanatában kiszolgáltatná a királyt, mert akkor az volna a hasznos.”

Jól mondja Broglie herceg a francia királyságról írt munkájában, hogy a monarchista eszmét rendesen nem ellenségei veszélyeztetik, azok, akik feldönteni akarják, hanem ügyetlen barátai, akik azt védeni hiszik, midőn személyüket feltolják, midőn a király vállára felkapaszkodva mindent lenéznek, követelésekkel kimerítik a korona népszerűségét és nevetséges voltukkal elpusztítják annak tekintélyét. Tiltakozott az ellen, hogy a kormányzópárt kisajátítsa magának a dinasztiahoz való hűség egyed-áruságát. „Tudok a magyar történelemben esetet arra – mondotta -, hogy magyar vitéz felöltötte királyának öltönyét, hogy a király helyett meghaljon, de arra nem tudok esetet,

hogy a magyar hősök magának a királynak életét kockáztatták volna, hogy a maguk bőrét megmentésük. Más államokban a nemzet fiai azért jutnak a magasba, hogy nemzetüket szintén magukkal emeljék, nálunk – mennydörögte a kormánypárt felé -, ha egyszer a magasba jutnak, mindig a nemzet ellen használják fel hatalmukat. Gyönyörűen érzékeltették meg ezt Athénben a Pánathéné ünnepén, midőn a hegyen fekvő oltárhoz a nép körmenetben vonult ki. Az, aki legelőbb jutott fel a hegytetőre az oltár mellé, meggyújtotta fáklyáját a szent tűzzel. Azután fáklyájával meggyújtotta azét, aki a háta mögött állt, és az tovább adta szövétnekről-szövétnekre a szent tüzet. Lent a völgyben a legutolsó ember kezében is fellobogott a haza oltárán égő tűz lángja. Nálunk pedig az ír költővel, Mooreral elpanaszolhatjuk, hogy a fáklya fénye vezet a méltósághoz, amely a nemzetet hamvasztó máglyán gyújtatik meg.” Érezte, hogy az az irány, amelyet képvisel, sose fog összetalálkozni azokkal a császári-királyi intenciókkal, amelyek szerint a monarchiát és Magyarországot kormányozták. De azt is tudta, hogy vannak olyan hajótörések, amelyek nagyobb magasztalást érdemelnek, mintha valaki mindig a kedvező szelek irányában tudja feszíteni a vitorlát. „A haza és a birodalom közt volt választásom – mondotta egyik legszebb beszédében -, a birodalom és a haza között pedig édes és könnyű a válasz, mert a biroda-

lom szó az ajkon, a haza vallomás a szívben. A birodalom elvont fogalom, a haza élő valóság. A birodalom hatalmat jelent, a haza szeretetet. A birodalom félelmet, a haza vonzalmat képez. A birodalom mindig életet és vért követel, hogy feleméssze és soha vissza ne adja többé, a haza előbb ad földet, életet, aztán kér és azt is tízszeresen visszaadja. A birodalom lehet egy emberé, császáré, királyé, a haza édes mindannyiunké. Birodalmat alkothat fortély, erőszak, csendőrség, a hazát jog, élet és történelem. A birodalomnak vannak alattvalói, szolgálói és bakói, a hazának vannak hősei, fiai és vértanúi. A birodalmat el lehet foglalni, el lehet rabolni, a hazát csak szívünkben veszíthetjük el. Ha őt elveszítjük, századok után se találjuk meg, s ha a bátrak szívében megmarad, századok múlva is vissza lehet azt szerezni. Az angolok habeas corpus-aktája csaták és vérpadok közül bontakozott ki. A vallás szabadsága máglyák tüzéből emelkedett fel. A gondolat szabadsága pellengérről lépett diadalra. Kelet apró népei újjászületésének bölcsője vértanúinak koporsója volt. Mi, magyarok negyedfélszázados szenvedésünk alatt, negyedfélszázad óta patakzó vérünkkel, negyedfélszázad óta szakadó könnyünkben, a negyedfélszázad óta tartó vértanúságban megfizettük azt a bért, amellyel nemzeti létünk önállóságáért és szabadságáért tartoztunk.”

Előre megjósolta, hogy az aggálytalan párt-abszolutizmus korrumpál és szolgatársadalmat tenyészt ki. Egy hatalmas szultánnak volt egy eunuch nagyvezére, aki a maga férfiatlanságának tudatában sértve érezte magát annak a keleti népnek büszkesége és férfiassága által és elhatározta, hogy ezt a népet megalázza és szolgává teszi örök időkre. Minden erőszakos támadás hiábavaló volt – folytatta ezt a gyilkos keleti regét a nagy szónok -. Egyszer aztán rávette urát, rendelje el, hogy ennek a keleti népnek sátrait csak törpére szabad építeni. És a keleti nép tagjainak, midőn a sátraikba léptek, meghajlott fejjel és meggörbült derékkai kellett a sátor nyílásához alkalmazkodniuk. Egyszer aztán, talán egy jubileumi korszak után, kikerültek onnan az Isten szabad ege alá, akkor is meghajlott fővel és meggörbült hátgerinccel jártak-keltek és ez a régi, büszke, szabad keleti nemzet szolganéppé süllyedt. Mi lesz a bizton elkövetkezendő eredménye ennek a szörnyű, sorvasztó opportunizmusnak? Felelet: gyenge nép és romlott értelmiség. „A szobában ég a tűz, de azért, hogy melegítsen, nem azért, hogy széngőzzel töltse meg a levegőt, hogy elbutítsa az agyat és el-lanyhítsa az izmokat. Élet a szabadság és az életnek zaja, küzdelme, veszélye és győzelme van. Csendben a némaság, pihent levegőben a tétlenség, négy fal között a türelem: ez a börtön.” „Károsnak, sőt veszélyesnek tartjuk –

mondotta Deák Ferenc 1839-ben a szólásszabadság vitájában -, ha a kormány önmaga is párttá alakulva hatalmának szellemi és anyagi erejét arra használja, hogy a vélemények szabad és független nyilvánulása helyett mindent előre helyeslő és majdnem feltétlenül hódoló többséget szerezzen. Alkotmányellenesnek nyilvánítjuk azt a törekvést is, hogy a kormánynak csak azon esetben szolgáljon irányul a többség, ha az egy bizonyos párt nézeteinek és érdekeinek megfelel.”

Gyakran forgatta és olvasta Tacitust, a nagy halottak római evangéliumát, s egy alkalommal a Tisza Kálmán rendszerére ráolvasta ezt a halhatatlan szentenciát: „*Dedimus magnum patientiae documentum, sicut aetas vetus vidit quid ultimum in libertate esset ita nos, quid in Servitute*”. Valóban a baloldalról sokat dörmögtek a pártabszolutizmus és a korrupció ellen. Szüksége volt talán rá a hatvanhetes rendszernek? Vajjon a társadalmi függetlenségnek az a következetes irtása, amely a Tiszák-rendszerét jellemezte, mentséget találhat a nagy célok gondolatában, vagy az elkerülhetetlen szükségesség magyarázatában? Való volna-e, hogy Magyarországon lehetetlen olyan kormányzási eszközökkel érvényesülni és szilárd hatalmat fenntartani, amely az angol parlamentarizmusban olyan csodálatos pontossággal fejezi ki a nemzeti többség akaratát? Azt kell mondanunk, hogy a politikai erkölcsök nem

lehetnek azonos mérlegelés tárgyai Keleten és Nyugaton. A délköröknek valóban kell, hogy szerepük legyen a politikai morál sokféleségében. A korrupció és a pártabszolútizmus épkezláb és művelt társadalmakban valóban roncsoló erő: minél keletebbre megyünk, az embernek óhatatlanul az az érzése támad, hogy a korrupció és az erőszak úgyszólván államfenntartó hatalmak. Magyarország középeurópai állam intézményeiben, törvényeiben, műveltségében. A Tiszák talán kelletténél több keleti elemet vegyítettek a kormányzati eszközök összetételébe. Igazságtalan volna azt állítani, hogy mindezt csupán személyes hatalmuk érdekében cselekedték. Ferenc József merevsége és makacssága nem tűrte a 67-es rendszer revízióját, vagy népszerűsítését a magyar társadalomban oly módon, hogy a magyar állami szuverenitás elhomályosítsa a középdunai monarchia egységét. Mikor Ugron Gábor azt kérdezte a kormánypárttól, hogy micsoda elveket vallanak, mindig egy nevet hallott. Midőn azt kiáltották a szélsőbalról a kormánypárt tömör hadsorai felé, hogy meggyőződés, jog, igazság, szabadság, dicsőség, reménység és jövő: mindig azt felelték Tisza Kálmán. „Ne csodálkozzanak – harsogták a vatesi szavak -, hogy egykor minden csalódás keserősége, minden elnyomatás haragja, minden szenvedés fájdalma, minden visszaélés utálata, minden veszedelem félelme, minden megaláztatás szégyene, a jövő min-

den aggodalma viharrá tornyosulva, egy nevet fog zúgni és egy áldozatot követel: Tisza Kálmán.” Valóban ez az üresség az elvekben és eszmékben, ez a meddőség az irányzatban, ez a tétovázás és ingadozás a haladásban, amit a Tisza Kálmán uralmának történelmi mérlege mutat, nem egyéb, mint „egy tiszta politikai nihilizmus, amely csak a nihilistáknak válik előnyére és csak azoknak a támogatására méltó és csak azokra is számíthat”. „Mert nemcsak az a nihilista – mondotta Ugron Gábor -, akinek nincs semmije s azért mindent semmivé akar tenni, hanem nihilista az is, akinek az állam és a társadalom mindent a kezébe adott és akinek a kezébe ez a minden semmivé vált.”

A nagy rétorokkal gyakran megtörténik, hogy megittasulnak saját szavaiktól s olyan optikai csalódásokba esnek, amelyek automatikusan kifejlődnek a bombasztok forró mámorában és a frázisok szikrázó színzuhatagában. Már pedig Ugron Gábor agysejtjei állandó fortissimoban rezegtek. Ritka tanultsága és művészi formakészsége dacára érezzük benne a kavargó és szertelen öserő háborgását. Egyéniségének forradalmi érdekessége és pártkereteket szétzúzó heve egy ököljog korabeli jelenségre mutat. Dantoni természet, melynek kifejlésére csak az alkalom rendkívülisége hiányzott. Tudta, hogy amikor a szív bizonyos húrjait érinti, az összes többi húrok rezegnek és tompán vele együtt hangzanak. Beszédei mintha

apró villamos láncszemekből állanának, amelyeknek vezetékén az események által gerjesztett hatások továbbhullámzanak. Sűrűn alkalmazott oly képeket, amelyeket Cicero a kifejezés villámainak mondott. Valósággal dantoni volt abban is, hogy képes volt a lelkeknek általa felidézett delíriumában égre törni és földre zuhanni egyszerre. Szelleme kimeríthetetlen tűzhányó volt, amelyből bőségesen áradt ki a romboló hév, a szenvedély tüzes lávája, a pátosz zűgő változatossága. Érett gyümölcse a magyargentry kifogyhatatlan termékenységének, mint ha e társadalmi osztály hosszas történetének semmi fáradtságát sem érezné. Persze, hogy volt benne valami a jelszavas doktrinérizmusból.

A nemzetiségi kérdésben nézetei csaknem megegyeztek annak a 48-as generációnak a felfogásával, amelyik Kossuthban is olyan vérmes illúziókat táplált a nemzetiségek hűségével szemben: áthatotta az a hit, hogy a közéleti tisztaság, a jogrend és a demokrácia olyan légkört teremtenek Szent István koronájának országaiban, amelyben idegen honfitársaink is jól érzik magukat. „Amíg Magyarországon a politikai élet nem nyugszik a szabadságon és a politikai moralitáson – mondotta 1893 április 25-én –, addig lehetetlenség, hogy a nemzetiségek szemében a magyar állameszme és a magyar intézmények megfelelő tekintélyben részülhessenek. Tisztítsuk meg a politikai kufárokk-

tól az egész közéletet és amint megtisztítottuk, annak tisztasága már a szomszéd államokkal való összehasonlítás keretében is a magyarság számára olyan előnyököt fog nyújtani, hogy a nemzeti izgatás minden szava vagy hasztalan lesz, vagy önmagától fog megsemmisülni. Nem elég nekünk azonban egyedül ez a tisztelet. Szükségünk van az apróbb népfajok vonzalmára is. Miként érhetjük ezt el? – veti fel a kérdést. – Akképpen, ha külügyi politikánk a magyar politikai eszmére van építve, nem pedig a hagyományos osztrák politikának folytatására. Lám, a Deák-párti kormányok alatt a nemzetiségi kérdéssel alig volt baj. A magyar nemzetnek alkotmányos élete kezdetén akkora tekintélye volt, s a nemzetiségek annyira természetesnek találták a Bach-korszak és a Schmerling-éra alatt tapasztalt csalogódásaik után a magyar nemzet hegemoniáját, hogy az ehhez való jogát és igényét senki sem vonta kétségbe. A nemzetiségi reakció akkor kezdődött, amikor Tisza Kálmán jutott a miniszterelnöki székbe, aki nagyhangú kijelentéseket tett, szónokolt, tönkretette az állami integritást fenyegető törekvéseket, de azért az agitátorok a legnagyobb szabadságban folytathatták működésüket. Ráillett az, amit Nestroyról mondtak: „*Die Witze, die Er machte, die Hasen, die Er jagte, sie leben alle noch*”.

Egy nemzet csak akkor képes a többi népek és nemzetiségek között a maga helyét el-

foglalni, hogyha saját méltóságát érzi. Egy nemzet csak akkor képes a maga méltóságát bebizonyítani, hogyha a maga erőit érvényesíti és az egész világot annak elismerésére és tiszteletére kényszeríti. Az a nemzet, amely magas célt lát maga előtt és lelke mindig magasabb eszmények után tör, soha el nem aljasodhatik, mert a nagy célnak magassága, az eszmének szeplőtlen szentsége megtisztítja a küzdők lelkét és mindenkit felemel magához. Nagy célokért, magasztos eszményekért küzdenie a férfinak a maga teljes erejével olyan nemes és hősi feladat, amelyet senki magától el nem utasíthat. De a nagy eszmének szeme előtt kell hogy lebegjen, szeme előtt kell hogy álljon a kormánynak is, amely egy egész ország kormányát vezeti és mindig fülébe kell hogy csengjen, amit Vergilius mondott a római nemzet hivatásáról: „*Tu regere imperio populus Romane memento*”, azaz:

*Mások szebb műveket remekelnek az ömletég ércből,
Elhiszem, vésőjük életet ad a pároszi kőnek,
Jobban védnek ügyet s rajzokkal jegyzik az égkört,
S pontra kiszámítják a kelő csillagzatok útját.
Ám Róma, te kormányozd hatalompálcáddal a földet,
Ez lesz műlemed: fékezd fegyelemmel a békét,
Ám légy kegyes a letiporthoz.*

Ezt a római hivatást szánta ő Közép-Európa földjén az apró népmozaikok és diasz-

pórák között és felett a magyar nemzetnek. Lehet, sőt valószínű, hogy a magyar állami hatalom tényezőinek megerősödése, a jogrend, a demokrácia és a közéleti tisztesség uralma csökkentette volna a nemzetiségi kérdés feszítő erejét. A nemzetiségi gondolat azonban eleven erő volt, amely éppoly kevésbé ismert a maga végső céljában megalkuvást, vagy kompromisszumot, mint ahogy nem ismert a magyar állameszmének a függetlenségi párt által áhított teljessége sem. Volt a függetlenségi pártnak olyan szárnya, amely az osztrák rendszer ellen való küzdelem sikere érdekében hajlandó volt a nemzetiségi egyenjogosítás terhét és kockázatát vállalni, hogy Szent István országainak valamennyi népét egyesíthesse a császárikirályi abszolutizmus ellen. Mocsáry Lajos e tekintetben sokkal haladottabb, vagy mondjuk: fejlődésképesebb nézeteket táplált, mint Ugron Gábor, aki mintha nem vette volna tudomásul azt a tényt, hogy a két front elleni harc állandósága meghaladja a magyar nemzet valóságos erőkészletét. Ugron Gábor azonban inkább hajlandó volt az uralkodóház felé reálpolitikává mérsékelni a függetlenségi programot, mint a nemzetiségek felé. Amit a nemzetiségek felé képviselt, az túlságosan kevés volt; amit a dinasztától követelt, túlságosan sok, majdnem kivihetetlen. Következésképp ő se kerülhetett el a középreszorítottságnak tragikumát.

A függetlenségi pártnak egy másik csoportjával jutott konfliktusba akkor, amikor kitört az egyházpolitikai harc. Sokan, talán a jogosság némi látszatával, azzal vádolták meg a szabadelvű pártot, hogy az egyházpolitikai radikalizmust annak a nemzeti áramlatnak leszerelésére vagy meggyöngítésére találta ki, amely Apponyi és Ugron Gábor vezetése alatt éppen a magyar értelmiségi társadalom részéről ostromolta a kiegyezés közjogi alapjait. A kilencvenes évek elején az erősen zsidó és szabadkőműves befolyás alatt álló közvélemény két csoportra osztotta a politikusokat: akik a zsidó emancipációt és a polgári házasságot akarták, felvilágosodott és szabadelvű férfiak voltak, akik bármely szempontból aggodalmakat tápláltak a történelmi egyházak előjogainak és hagyományainak megnyirbálása iránt és az etatista eszme túlnyomósága ellen hadakoztak, azok frigyre léptek a sötétség hatalmaival, reakciósook voltak s elveszítették népszerűségüket ama közvélemény előtt, amely bálványokat emelt és döntött. Ugron Gábor és csoportja attól tartott, hogy az egyházpolitikai törvények olyan felekezeti villongásokat okoznak, amelyek bénítólag fognak hatni a magyar államhatalom kifejlődésére s felesleges és ártalmas feszültséget idéznek elő a történelmi egyházak között is, mint ahogy a francia forradalom polgári alkotmánya szakadást idézett elő a francia katolikus társadalomban és a klérusban egy-

aránt. E tekintetben azonban az ő gondolkodás-
módja messze eltávolodott a francia jakobiniz-
mus hagyományaitól, amelyek a múlt század
kilencvenes éveiben éppúgy hozzátartoztak a
magyar függetlenségi párt jelszavainak leltára-
hoz, mint a közjogi harcok fegyverei. Ugron
Gábor semmitől se félt jobban, mint attól az
erőszakolt egyházpolitikai radikalizmustól,
amely nemcsak a harcos klerikalizmus erőit
szabadítja fel, hanem megzavarja a nép vallá-
sos érzületét és meghasonlásba kergeti azt a
magyar államhatalommal. Azt mondta, hogy
a szegény népnek, a sok milliónak nincs filozó-
fiai meggyőződése. „A nép alsóbb rétegeinél a
filozófiát a vallás pótolja és ennek a rétegnek a
lelkében elvész az egyensúly, ha a vallás tör-
vényeiből kicsorbítunk és kitörünk valamit,
akármely felekezethez tartozzék is. Akinek filo-
zófiai meggyőződése van, lebocsáthatja élete
hajójának horgonyát a meggyőzések mély-
ségébe, de a szegény ember hajójának horgonya
odafönn van a kéklő magasságban, ahol a földi
létben ért szenvedésekért és viszontagságokért
egy más életben kér vigaszt, kárpótlást és ju-
talmat.” De nemcsak a nép számára tartotta
veszélyesnek a vallási eszmény csorbítását és
az egyházi hatalom befolyását, hanem a maga
szempontjából is. „Nem egyszer – úgymond
-, ha a kétely órái elérkeztek; az én elmémre,
amikor a kételkedés kínzott és gyötört s na-
gyon szerencsétlennek éreztem magam és üres-

nek keblemet, minden tevékenységemben és munkásságomban elcsüggedtnek és lehangoltnak találtam magamat. Ha elmúltak a kétely órái, visszatért a hit és vallás elveinek világossága az én elmémre. Úgy éreztem magam, mintha egy betegségből lábadozás nélkül felgyógyultam volna, hirtelen, pedig nekem lett volna még némi filozófiám, amelyet a vallás helyébe tehettem, de önök – fordult a kormánypárt sorai felé – megrendítik a nép vallásos érzületét anélkül, hogy filozófiát tudnának adni a népnek. A nép vallásos élete igen keskeny alapra van építve. Ha ezen a keskeny alapon azt az épületet megérintik, az nagyon könnyen összeomolhat.” A magyar önkormányzati élet nemcsak tradícióival való szakítást látott abban, ha az állami beavatkozás kiterjed a vallásos élet zárt területére is, annak a szabadelvűségnek nevében, amelyet türelmetlenebb szektárius lázok hevítenek, mint talán valamikor az eretnek-ségek üldözésére induló inkvizíciók. „Nem akarok az állami mindenhatóság isteneinek áldozni – mondotta nagy beszédében -, mert Magyarország egész története azt bizonyítja, hogy a fejedelmi és állami mindenhatóság ellen küzdve és vérezve védelmezte meg szabadságát és önkormányzatát. Nem fogok az állami mindenhatóság isteneinek áldozni, mert őseink az ellen küzdve tartották meg szabadságban ezt a hazát. Bethlennek, Bocskaynak, Rákóczinak és 48-nak zászlóira ez a szó volt írva: szabadság, nem pe-

dig szabadelvűség. „Szabadság, itten hordozák véres zászlóidat”, – mondja a költő, nem pedig azt, hogy szabadelvűség. Mert más a szabadság és más a szabadelvűség. A szabadságban benne van a szabadelvűség, de a szabadelvűségben nincs benne a szabadság. II. József kora szabadelvű volt és Magyarország alkotmányát, törvényes rendjét, közsabadságát romokba akarta dönteni és e romokra kitűzni azt a lobogót, amelyre e szó volt írva: szabadelvűség. Robespierre és a konvent szabadelvű volt: nem a szabadság uralkodott Franciaországban akkor, hanem a rémület és a guillotine. I. Napoleon kora szabadelvű volt, de nem volt szabadság akkor Franciaországban, mert nem a polgárok akarata, hanem a császár parancsolata volt a törvény és a császár dicsőségének vérszomjában egész Európa területét behintette nagy nemzetének csontjaival. A második császárság, III. Napóleon kora szabadelvű volt, de a szédelgések, a korrupció a francia népet katasztrófába kergették és ezáltal jutott csak el a szabadsághoz. Mi a kormány törvényjavaslatának természete? Az állam mindenható hatalmát be akarja vinni a társadalom alapjába: a családba, a polgári házasság által, hogy onnan aztán bevigye az állam mindenhatóságát a községekbe, a városokba és a törvényhatóságokba a közigazgatás által. Én azt tanultam hazám történetében, hogy az okos nemzet minden kincsét, minden fegyverét nem rakja le egy

várban, hanem szétszítja kincseit és fegyvereit minden erődítményben, hogyha az a vár, az államiságnak csonka vára idegen kézre kerül is, a többi erősségekben felhalmozott kincseinek és fegyvereinek segítségével visszahódíthassa azt. Az állami mindenhatóság az emberiségnek sok fájdalmat, a nemzetnek sok szenvedést okozott.” Igaza van Buckle-nek, aki az emberi művelődés történetében bizonyítja, hogy az utóbbi századokban azok a törvények voltak az emberiségre és a nemzetre a legáldásosabbak, amelyek az állami mindenhatóság befolyását megszüntették vagy korlátozták. „Mi a vallásszabadság? Nem egyéb, mint megsemmisítése az állam ama beavatkozásának, amellyel az egyént istene, vallása és szertartásai körül korlátozni akarta. Hiszen állami mindenhatóság volt az is, amire a tisztelt miniszterelnök úr hivatkozott, midőn Galileit a pápa tanainak visszavonására szólította fel. Nem egyházfő volt ez, hanem államfő, aki az állami mindenhatóságnak elvéneél fogva még a tudás látókörének is határt akart szabni és a tudománynak is megálljt parancsolni. Az állami mindenhatóság nevében kellett Sokratesnek, midőn az erkölcs és ész istenségéről beszélt, a bürök poharat kiürítenie, mert megsértette állítólag az állam istenét és midőn Pontius azt kérdezte, hogy mi az igazság és a nép azt kiáltotta: Feszítsd meg, ha barátja vagy a császárnak, nem az állami mindenhatóság nevében küldte-e Golgotára a

Názáretit?” Hasztalan. A szabadelvű párt opportunistái és a függetlenségi tábor jakobinus mohikánjai összefogtak az egyházpolitikai törvényjavaslatok megszavazásában. Maga a torinói szent öreg is még az egyházpolitikai küzdelmek nyitányánál hallatta szavát ebben a kérdésben és a magyar közvélemény óriási tömegeinél nagy erkölcsi befolyását az egyházpolitikai radikalizmus mérlegének serpenyőjébe dobta. Ugron, akit hatalmas, eruptív képességei eddig is meglehetősen izoláltak, a szikladt elméleti gyökereken rágódó függetlenségi pártban s akinek haladóbb szellemű függetlenségi koncepciója a párt nagy részének nagyipipájú, kevésdohányú kurucainál viharos ellenkezést váltott ki, most egyházpolitikája által még zártabbá tette azt a gyűrűt, amelyet vetélytársai és ellenfelei öveztek személye körül. Nem sok idő múlva a balsors is éreztette hatását e ragyogó politikai ív megpattanásánál. Ugron Gábor áldozata lett szerencsétlen közgazdasági spekulációinak egy székelyföldi takarékpénztárnál, azonkívül erkölcsi hírnevének szeplőtlenségét is beárnyékolta az a különben nem kifogásolható üzleti viszony, amelybe a közös hadügyminisztériummal jutott. Lehet, hogy vétkezett, nem ugyan a közéleti morál, hanem csupán az illendőség ellen. Világnézleti és politikai ellenfelei azonban könyörtelenül kihasználták az ő erkölcsi vértjén azokat a látszólagos hézagokat és réseket, amelyeket ez az

eset ütött rajta. Erdélyi honfitársa, Bánffy Dezső báró, mint miniszterelnök hírhedt választási hadjáratában a szó szoros értelmében kiirtotta az Ugron-féle frakciót és ezzel együtt, ha ideiglenesen is, magát a vezért is. A tekintély és a népszerűség ormáról egyszerre a mélybe zuhant. Az előbb említett közgazdasági spekulációi anyagi romlásba taszították. Erkölcsi, politikai és gazdasági hatalmának súlyyodése akkor érte el mélypontját, amikor az a politika, amelyet egy nemzedéken át képviselt és amelyben az ő tündöklő képességei leővezték és kimerítették magukat, a magyar közélet uralkodó planétájává lett.

Ugron Gábor ezután is részt vett a nagy parlamenti fergetegben és néhányszor még hallottuk a haragos hullámok felett vijjogni ezt a fejedelmi sirályt, csodálatosképpen azonban a második sorba került Kossuth Ferenc ünnepi közepszerűsége és dekoratív jelentéktelensége mögött, valamint Apponyi Albert gróf nagy nimbuszának árnyékában. A gubernementális függetlenségi párt elindult azon az úton, amelyen csaknem két évtizeddel azelőtt Ugron Gábor különös zsenije, a természetnek e bővérűsége, a cselekvő és gondolkodó erőnek ilyen teljessége jelölt ki előtte. Amikor az új prozeliták és a nálánál élelmesebb élettaktikával rendelkező törpébb szellemek megrohanták a kormányzati hatalom gócpontjait, Ugron Gábornak meg kellett elégednie azzal, hogy mint egy

félhivatalos újság publicistája vegye ki részét a koalíció érvényesülésében és diadalában.

A csodálatos tűzhányó mintha kialudt volna. A sűrűvérű székely szinte egyedül maradt lelke néma háborgásában. Anyagi helyzete nem engedte meg neki, hogy legalább a némaság vétőjét emelje a függetlenségi párt lejtőrejutása ellen. Nem követhette Cicerónak azt a mondását, amellyel a maga módja szerint megvetette a Pharsalus utáni római társadalom lomha és hallgatag engedelmességét és amikor azt mondta, hogy őrizzük meg legalább szabadságunkat félig azáltal, hogy elrejtőzünk és csendben maradunk. Nagy küzdelmei emléke mozdulatlanul nyugodott a személyes becsvágyak és hatalmi érvényesülések vad dulakodásában, mint ahogy egy királyi múmia nyugszik a földalatti boltozat mélységében. Az élet íztelen unalma vette körül mindenfelől. Azok közé az emberek közé tartozott, akiknek levegője az események forgószele volt és akik csak hullámozó atmoszférában bírnak lélegzeni. Nem, nem tudom elítélni azt a kényszerűséget, amellyel mint politikai író a koalíció kormányát kiszolgálta. Nagy magányosságában bizonyára megismerte a gondolkodás finom örömeit és elbájoló szomorúságait. Nemhogy elítélném őt, inkább megvallom, hogy nem tudom megindulás nélkül szemlélni ezt a remek férfit, midőn így megalázta magát nálánál kisebbek előtt, akik lefitymálták, gúnyt űztek belőle, s

akik most – mint Livius írta – urak lettek a köztársaság életén és halálán. Élete alkonyán megérte annak a rendszernek maradéktalan restaurációját, amely ellen vívott küzdelmei felőrölték hatalmas szellemi, erkölcsi és anyagi tőkéit. Brandes állítja, hogy a nagyság napjából való látományok az elbukás után is derűssé tehetik a legsötétebb börtönt is, de a természet feletti energia tudatában arra gondolni, hogy meghalhatunk anélkül, hogy véghezvittük volna műveinket: vajjon mérkőzhetik-e a kerék vagy a kőpad egy ilyen félelem mártíriumával? A nagy székely egyszerre tűnt el, palinódia nélkül, hirtelen, zordonan, magányosan, mint a sudár az erdő szélén, ha rátör a vihar. Ha rá-gondolunk, pedig sokszor rá kell gondolnunk, jusson eszünkbe, hogy vannak bányák, amelyeket olyan szerencsétlenül ástak meg, hogy java munka közben beomlanak, csak egy pár kiásott ércdarab mutatja, milyen gazdag és roppant erek vesztek el ott mindörökre.

Vázsonyi Vilmos

Ha valaki Vázsonyi Vilmos helyzetét, szerepét és jelentőségét akarja meghatározni a magyar közélet történetében, akkor néhány vonással vázolni tartozik azt a környezetet és azt a korszakot, amelyből származott és amely életének és pályájának irányát mintegy determinálta. Vázsonyi Vilmos a magyar politikai közéletben szereplő zsidó értelmiségnek második nemzedékrendjéhez tartozott: Falk Miksa és Jászi Oszkár korosztálya között állt. Akinek bizonyos idő óta alkalma volt eltűnődni a magyar politika nagy kérdésein és apró-cseprő jelenségein – mint e sorok írójának -, megfigyelhette és láthatta mindahárom mintáját és változatát a magyar zsidóság politikai genealógiájának. Messzebből, inkább irodalmi hagyatékából, publicisztikai munkásságából és olvasmányaiból ismertem Falk Miksát, valamivel közelebből, a személyes érintkezés elmosódhatatlan ráhatásaiban alkottam meg magamnak Kónyi Manónak, az előbbi kortársának, Deák Ferenc és idősebb Andrássy Gyula gróf

tollvivőjének jellemfiguráját. Vázsonyi közéleti szereplése a mai és tegnapi nemzedék mintegy harminc esztendőös érdeklődésének gyúpontjában áll, végül Jászi Oszkár és köre politikai tevékenységének felidézése sokkal elevenebb sebeket érint, hogysesem külön kellene hangsúlyozni az ő kortörténeti jelentőségét. Ebben a három névben, úgymint: Falk Miksa, Vázsonyi Vilmos és Jászi Oszkár, ebben a három irányzatban és lelkiiségben minden elvont elmélkedésnél pregnánsabban és világosabban rámutattunk a zsidókérdés jelentésváltozására és arra a politikai, gazdasági, szellemi és erkölcsi átformálódásra, amelyen a magyar zsidóság 1867 óta keresztülment.

Az a zsidó generáció, amely kortársa volt 1848 és 1867 halhatatlan vezéreinek és amely a maga bőrén érezte az emancipáció áldásait, háládatos és alázatos híve volt az átalakulás és kiegyezés vezérkarának. A zsidóság nagyban és egészben elismerésreméltó magatartást tanúsított a magyar szabadságharcban, miként élén járt 1848-ban a bécsi polgárság demokratikus forradalmának is. Természetes ösztönei és érdekei sodorták őt abba a táborba és ahhoz a rendszerhez, amely jogot, szabadságot és emberhez méltó életet ígért neki. Ezeket az átalakulásokat és forradalmakat nem csupán a nemzetiségi gondolat gerjesztette fel, hanem felbuzogtak azoknak a szabadelvű és demokratikus eszméknek kútfőjéből is, amelyeket a nagy

francia földrengés dobott fel a XVIII. század végén. A zsidóságnak a magyar függetlenségi harchoz való csatlakozását könnyűvé, természetyszerűvé és érdekből fakadóvá tette az életösztön, amely kitörni készült a ghettó piszkos sikátoraiból és a méltatlan emberi elnyomás mélységéből. Ez a megismerés indította meg az asszimilációnak és a magyarság törekvéseivel való összeforrásnak folyamatát, a zsidóságnak a magyar hagyományok átvételében és szolgálatában való serény közreműködését. Ennek a zsidó nemzedéknek érdemei nem kicsinyelhetők. Reprezentánsait mindenütt ott találjuk az első sorban (Falk Miksa, Warmann Mór, Vámbéry Ármin, Kónyi Manó, Dóczi Lajos, stb.), ama férfiak mögött, akiknek gazdasági, pénzügyi vagy zszurnalisztikai fegyverhordozói voltak, akiknek jobbagyhúséggel és a házi zsidó szolgálatkészségével állottak rendelkezésükre. Ez a bizalomteljes viszony, valamint a magyar középosztály gazdasági fogékonytalanságának, a zsidóság gazdasági készségének, energiájának találkozása idézte elő azt a rohamos terfoglalást, amelyet a zsidóság a múlt század hetvenes éveiben a század alkonyáig úgyszólván verseny és ellenőrzés nélkül elért, azt a gazdasági hatalmat, amelynek alapvetését a hetvenes években végezte el. E nemzedék epigónjaival (Helfy Ignáctól Sümegi Vilmosig, Tenczer Páltól Vadász Lipótig) mindenütt ott lehetett találkozni a történelmi magyar pár-

tokban, amelyek között megoszlott érdeke, vérmérséklete és műveltsége szerint.

Ez a helyzet lényegesen megváltozott a XIX. század utolsó két évtizedében és a XX. század elején. Míg a történelmi magyar pártok a magyar vizek felületén tovább vívták a maguk nagy csatáját az egyházpolitikáért és a véderőreformért, régi, avultas gályájukon és rozoga naszádjaikon, lent a vizek mélyében lassú és csodálatraméltó munkával a magyarországi zsidóság, amelyet Verecke és Uzsok felől újabb, szaporább és éhesebb rajok gyarapították, kiépítette gazdasági hatalmának egész bonyolult korall- és zátony rendszerét, amely érintetlenül állott a magyar vizeknek még oly vad tajtékozásában is. Egy új ivadék cseperedett fel, amely példátlan irammal rohanta meg a fővárost és a vidék gócait, amely néhány év alatt túlversenyezte a céhrendszer nehézkességeihez és formaságaihoz idegzett régi magyar ipart, s teljesen kisajátította a maga aszfaltos, villanyvilágításos, kávéházas és városi kultúráját Budapesten és a vidéki városok nádviskóinak környezetében is. Ez a zsidó nemzedék már nem ismerte a ghettó erkölcsi és anyagi nyomorát. Az öregebbekkel szemben világosan érezte gazdasági és szellemi erejének Öntudatát és ezt néha a maga parvenü modorában, türhetetlenül éreztette is.

Ebből a zsidóságból nőtt fel Vázsonyi politikai egyénisége, akit hívei a magyar Labo-

rinak neveztek és aki először Budapest községi életében dokumentálta, hogy az új elemek nem elégszenek meg többé a régi szereppel. Vázsonyi már nem akart elhelyezkedni a régi történelmi pártok egyikében sem. Egy új, polgári, de teljességgel hagyomány talán és mély alapok nélküli pártot teremtett, ennek az új zsidó generációnak képére és hasonlatosságára. Utána, de még az ő életében tolakodott fel az a zsidó ivadék, amelynél a radikális jelszó csak leplezése volt annak a heves, felforgató és antinacionalista irányzatnak, amelynek célját Jászi Oszkár a Dunamedence nemzetiségi és szociális erőcsoportjainak átszervezésében s a történelmi Magyarország lerombolásában határozta meg. Ennek az irányzatnak, amely ösztönösen gyűlölt mindent, ami magyar, leglelkesebb hittvallói és legbuzgóbb harcosai azzal kezdték, hogy porbadöntöttek minden élő és holt magyar nagyságot, bálványt és tekintélyt. Valami szektárius lázzal, szinte őrjöngő dühhel küzdöttek a nemzeti hagyományok ellen és egész életük szívós és céltudatos feladatát látták abban, hogy az ismételten felújuló összeütkezésben, amely egyrészt a magyarság, másrészt az uralkodóház és a nemzetiségek között folyt életre-halálra, erkölcsi és szellemi tőkéjük teljességét a magyarság történelmi eszményei ellen vessék nyomatékba. Internacionalizmusuk valójában zsidó nacionalizmus volt. Munkájukat megkönnyítette a magyar vezetősztá-

lyok maradisága, csökönyössége és elvakultsága, amellyel minden modern fejlődési erőt átutaltak hozzájuk. (Ady, Szinyei-Merse, Lechner Ödön.) A történelmi magyar zsidóságra való hatásuk végzetesen nyilatkozott meg abban, hogy valóságos zsidó irredentát csináltak, még abból a félig-meddig asszimilált zsidó értelmiségből is, amelynek megbízhatóságában és hűségében idáig senkinek sem jutott eszébe kételkedni. A szovjet-arisztokrácia egész értelmisége ebből a csoportból került ki és közöttük oly példányok is akadtak, akik – mint Lukács György esete bizonyítja -, oly családból származtak, amelynél az apa a zsidóság első nemzetségrendjéhez tartozott és a fiúban ime, kiütközött az ősi, nomád törzsi vér. Ez a harmadik fajta zsidóság teremtette meg a zsidókérdés lázas, viharhangulatos állapotát. A keresztény közönségnek annál könnyebb volt általánosítani, mert a sajtót teljesen átgyúrták és átítták a maguk törekvéseinek szellemével.

Vázsonyi Vilmos e fejlődés keresztmetszetének mintegy a középpontjában állt, nem egészen egyenlő távolságban az első és a harmadik zsidó ivadéktól. Fellépésében, modorában és habitusában sok rokonvonást tüntet fel az utóbbival, holott nevelése, műveltsége, szellemi alkata és bizonyos történelmi érzéke szerint inkább az első típus bélyegét hordozta magán. De talán senkinek a vérmérsékletében, egyéniségében és közéleti irányzatában nem tanulmá-

nyozhatjuk annyira a zsidó politikai psziché ellentéteinek kiütkezéseit mint benne.

Kétségtelenül a zsidó inkább társadalmi és gazdasági szemlélettel bír, semmint politikaival és nemzetivel. Hiszen a régi bibliai zsidó államiság is abba ment tönkre, hogy fejlődésében nem tudott továbbhaladni, mint a törzsi közösség bizonyos primitív politikai szolidaritásainak fokánál. „Izrael története az, amelyben minden nemzet között legtovább fenntartotta magát a népies elem. A próféták valódi néptribunok voltak és pedig bizonyos értelemben legbátrabb tribünök, szünet nélkül mennydörögtek a nagyok és a gazdagok ellen, s egyfelől „a gazdag, istentelen és gonosz”, másfelől a „szegény, szelíd, alázatos és kegyes” fogalmakat szoros kapcsolatba hozták egymással.” A zsidó nép minden történetírója felfedezte azt a sajátságos tünetet, hogy azon mértékben, amint a fölötté lebegő állami hatalom elvilágiasodott, mondjuk civilizálódott és kisiklik a demokrácia kezéből, a zsidó nép annál kevésbé élt a földjének és mindinkább elmerült azon nevezetes műbe, amely dicsőségévé vált a történelemben, abba a komor, vagy jámbor szociális bódulatba, amely lelkét eltöltötte és megtermékenyítette. „Kívül állva a görög-római és a román-germán civilizáció finom vétkei”, a véralkatukban gyökeredző rajongás kiszolgáltatta ezeket az erőteljes zsidó lelkeket a profetizmusnak, a vallási és társadalmi utópizmusnak.

Mennél asszimilánsabb, annál inkább magára ölti a keretállamhoz való alkalmazkodás külsőségeit, s mennél kevésbé az, annál inkább jut megszállása alá a társadalmi és gazdasági egyenlőség rögeszméjének, a világ nagy erkölcsi megreformálása ábrándjának, amely a gazdasági igazság és az emberi egyenlőség mechanikus gondolatának légvárait emeli a történelmi és nemzeti hierarchiák romjaira. A zsidó ebionizmus nagy erjesztő csiráit ott leljük minden nagy zsidó politikus, vagy állambölesész irányzatában, kietlenül, komoran, valami csökönyös messzianizmusban, vagy véres fantomokkal, máskor az evangéliumi közösség tiszta és gyermekded ártatlanságával, naivságával, jóságával és passzivitásával. A jó zsidó kiváló ember, a világ legjobb embere – mondja Renan -, a rossz zsidó utálatos démon. Nagy próféta és csodálatraméltó szentek éppúgy kerültek ki e szemlélet termékenységből, mint átkozódó, nyers és keserű néptribunok, vagy szörnyű despoták, azért, mert a zsidónak legkevesebb érzéke van aziránt, amit egyensúly érzéknek, vagy harmónia ösztönének neveznek. Ha a nacionalista irányhoz csatlakozik, akkor esetleg túlzó sovinszta, ha szocialista, akkor szinte nem lát maga előtt más kiteljesedési pontot, mint a kommunizmus barbárságát.

Ha nemzeti társadalmak közösségébe jut, sokáig gyökértelesen érzi magát. E gyökértelesség azonban csupán látszólagos, mivel min-

en új talajba égy ötezeréves törzsi szolidaritásnak és a mozaizmusnak elnyűhetetlen és eltéphetetlen gyökereit hozza magában. Az indogermán fajták általános antiszemitizmusa elsősorban ennek a mélységes zsidó elzárkózásnak következménye, de nem utolsó sorban származik a zsidó psziché megnyilatkozásának bizonyos tapintatlanságaiból, parvenü mohóságából és arroganciájából. Hogy újból Renant idézzük, nem igazság családtagi jogot követelni olyan házban, amelynek építésében nem vett részt az ember, ahogy azok a madarak teszik, amelyek idegen fészekbe telepednek, vagy azok a crustaceák, amelyek egy más faj kagylójába költöznek. Innen van az, hogy a befogadó társadalmak és nemzetek gyakran úgy érzik, mintha a zsidóság vámpír módjára szívna erőiket és időnként előidézük azt az ernyedést, amely ellen nem egyszer hiába küzdöttek a leghazafiasabb irányzatok.

Vázsonyi első fellépésében kétségtelenül volt valami ebből az ötezeréves zsidó ebionizusból. A kiváltságosak és kitagadottak, a gazlagok és szegények nagy és végeszakadatlan történelmi konfliktusában az utóbbiak pártján állott. Első képviselőházi megnyilatkozásában különbséget tesz egy hivatalos Magyarország, amely örül a jogoknak és a napsugárnak, egy földalatti Magyarország, a jogokból kitagadottak és a szörnyű kenyérmezei harcokban elerlyedtek Magyarországa, között. Azt hirdeti,

hogy a jobbágyok felszabadítását koronkint újra és újra meg kell ismételni, mert minden kornak megvannak a maga jobbágyai, elnyomottai és letaposottjai. A közjogi politikát Magyarországon annak a családapának a sorsához hasonlította, aki unos-untalan becsületbeli ügyeivel van elfoglalva, és nem kereshet kenyeret a családjának. 1900-ban, amikor kifejtette a demokratapárt országos programját, a magyar nemességet azzal vádolta meg, hogy ismét elővette a padlásról a kutyabőrt, amelyről azt hitte, hogy ennek már soha többé semmi hasznát venni nem fogja és ismét elkezdte annak kamatoztatását. Vaserővel összeállott klikkek kormányzatának nevezte a szabadelvűpárti rendszert, amely elsajátította a régi banderiális hadiszervezetet. A hitbizomány szerinte nem egyéb, mint lumpolási szabadalom. Ha a közönséges ember fia dorbézol és tékozol, akkor menthetetlenül elmerül, de az az arisztokrata nem pusztulhat el, mert megvédi a hitbizomány, amely árverés alá sohasem kerülhet és örökké kitartja birtokosát.

A kartell összeesküvés a nép ellen. A kartellek a lét és levegő megdrágítására szemérmetlenül szövik terveiket, hogyan drágítsák meg a petróleumot, a cukrot, a szeszt és a kőszenet. 1901 december 4-én úgynevezett szűzbeszédében a következőket mondotta: „Nem a történelmi nemességet támadom. Én tisztelettel állok meg minden rom előtt, ami a középkorból szár-

mazik. Bizonyos pietást kelt bennem a múltnak látása, de amikor elmegyek egy parvenü parkjába és ott látok egy mesterséges romot, ami százezer forintba került, akkor kacagnom kell. Az új nemesség nem egyéb, mint a parvenü által szabott áron megcsinált rom bemutatása a vendégeknek, hogy önekik is vannak őseik, vagy hogy ők is kezdenek már ősök lenni”. Amikor azután első alkalommal kerül az úgynevezett reakció ostromtüzébe, azaz a múltjukban és Önérzetükben megsértett történelmi pártok szenvedélyes felhördüléseinek viharába, akkor a nyilvánosság oltalma alá menekül és a fórumon teregette ki a sárga folt által jelképezett származás bélyegét.” Azt mondják – úgymond -, felszabadításunkért hálával tartozunk. Hálával? Miért? Mert őseinket sanyargatták és kihasználták? Nekünk is vannak őseink. Szemünk megtelik könnyel, ha rájuk gondolunk. Ne emlegessétek a hálát, mert kezünk ökölbe szorul. Hallgassatok a múlttól. Ami nektek dicsőség, nekünk szégyen. Nem kell többé meghajolva, szemet lesütve a nagy urak előtt sompolyogni. Az évszázados szenvedések emléke és a végzett polgári munka tisztességének önérzete polgárokká avatott bennünket.” A városi nép fellázadt önérzetének egy hatalmas hulláma vitte a parlamentbe, ahol valóban úgy hatott – Disraeli egyik szellemes életírója írta hőséről -, mint valami ibisz vagy fla-

mingó, amely valami angol baromfiudvarra téved.

Méltatóinak és csodálóinak egy része is szereti őt összemérni a brit imperializmus vezérszemével, a zsidó származású Beaconsfield lorddal. Mind a ketten irodalmi szellempolitikusok voltak, megáldva gazdag, színes és fogékony fantáziával, amelybe némi érzelmesség vegyült, börnei vagy heinei iróniától mérsekelt göggel. Furcsa, keleties fűszerű génzők. Körülbelül annyira angol az egyik, mint a másik magyar. D'Israeli dandy volt, arisztokratikus lélek, excentrikus eredetének váltáságra kényes, csaknem dölyfös. Bús volt arra, hogy abból a fajtából származik, amik évszázadokon, vagy évezredekken át „egyiptomi faraóktól, asszír királyoktól, római császártól, skandináv keresztesektől, gót fejedelirtől és szent inkvizitoroktól szerteszórva, fenyegetve, kínozva, kirabolva és lealacsonyítva, mégis fenntartotta magát, keveredés nélkül még mindig létezett, kiirthatatlanul, kifáradhatatlanul, nélkülözhetetlenül, energikus zseniálisan.

Fellépésükben, illetve szereplésük kezében is van valami hasonlatosság. D'Israeli első parlamenti nyilatkozatának céltáblájává az ír titánt, O'Connelt szemelte ki. Soha még olyan egyetemes ellenszenv, olyan harsány gúnycakaj, akkora düh és fitymálás nem fogadott tal politikust az angol alsóházban, mint Dis-

raelit. Brandes azt írja, hogy oly hangos, oly erőszakos és folytonos volt a lárma és a kacagás köröskörül, ami lehetlenné tette mondatinak folytatását, végül elvesztette az addig oly csodálatosan megőrzött lélekjelenlétét, feleremelte kezét és ezeket mondotta, csaknem ijesztő hangon: „Egy cseppet sem lepett meg a fogadtatás, amelyben részesültem, most leülök: de eljön az idő, amikor önök majd meghallgatnak engem.” És ebből a D'Israeliből vált az a Beaconsfield lord, aki a brit királynő fejére helyezte India császári koronáját és aki legmagasabbra húrozta Keleten az angol világhuralmi törekvések íját.

A mi D'Israelink nem rendelkezett azzal a gyújtó és pazar fantáziával, mint a berlini kongresszus öreg oroszánja. Mindennek lehetett volna gondolni, csak éppen dandynek, vagy piperkőcnek nem. Külső megjelenése valóban polgári volt, keresetlenségig egyszerű, igénytelen, sőt csaknem pongyola és Ízléstelen. Hiába, a Terézváros mégis csak a Duna partján fekszik, nem a Thames mellett. El kell ismerni azonban, hogy politikai készültségében és műveltségében fenntartotta és haláláig megőrizte a történelmi elemek tradícióját és tiszteletét. Mindenesetre új stílust és új formát vitt be a magyar törvényhozás szólás- és vitakozási módorába. Nem hagyta el egészen a régi klasszikus parlamenti ékesszólás formaruháját, de módorában, szókészletében, gondolatainak kifejtésé-

ben, a támadás és védelem retorikai, fegyvereiben részben vadonat új frazeológiát használt. A régi birtokos nemességnek és a régi jó tábla-
\ bírának agrárillatú szónoklatai után az ő ékesszólása városi és merkantilizú volt. A vérmérsékletnek valami olyan szertelensége és romboló heve áradt ki beszédeiből, a szellemességnek oly rakétatüzei közepette, amelyben sokszor azok is elgyönyörködtek, akiket különben egy világ választott el tőle. Benne találta meg igen gyakran szerencsés és vakító kifejezési formáját az az új városi elem, amely nem ismerte a humort, csak a viccet. Ezt a fegyvert kérelhetetlenül megforgatta ellenfeivel szemben, sőt gyakran szövetségestársait se kímélte meg egy hanyagul elejtett megjegyzésének gyilkos tördőfésétől. Azt mondták róla, hogy egy jó éle kedvéért meg tudta volna ölni a legjobb barátját is. Éppen azért, mert származásának handicapje dacára fényes sikereket ért el és zsidó létére egészen kivételes pályát futott meg a történelmi Magyarországon, önérzete gyakran a neveletlenséggel volt határos és hiúsága majdnem elviselhetetlennek látszott.

Pályája kezdetén ott keresi a küzdőtársakat, ahol találja. Miután a közjogi szempontokat alárendelt jellegűeknek ítélte, azzal a népmozgalommal szemben, amelyet vezetni akart, nem egyszer történt meg, hogy frontot változtatott, illetőleg, hogy tegnapi ellenfelei holnapi szövetségeseivé váltak és megfordítva. Amily

mértékben lehiggadt és a történelmi pártokkal való viszonya az ő felhasználhatósága arányában javult, oly mértékben ébredt arra az Öntudatra, hogy az asszimiláns zsidóság nagyon jó helyezkedési ösztön irányában indult, amikor a történelmi pártok keretei között próbált érvényesülni. A függetlenségi pártnak egy része, amely Irányi Dániel és Ugron Gábor szellemében munkálta a negyvennyolcas hagyományokat, különben se volt idegen teljesen a Vázsonyi-féle demokráciának legfontosabb posztulátumától, tudniillik az általános választójogtól. A közéleti tisztesség kérdésében Vázsonyinak rendkívül finnyás nézetei voltak. A szabadelvűpárti kormányzatban nemcsak a rendi reakciót ostromozta, hanem a közéleti korrupciót is, amelyet ez a párt főként Tiszáék idejében *instrumentum regni* gyanánt kezelt. Budapestet ő nevezte el a lagúnák városának, gyilkos célzást vetve annak az uralomnak vagy kormányzatnak szellemére és erkölcsére, amely a törzsfőnöki klikkek között bitangolta szét a város közjavait. 1904 november 17-én a Tiszarendszerre a következő ítéletet mondta: mi, angolok vagyunk a klotúrben, franciák a préfetrendszer szemérmetlen korteskedéseiben, németek a rendőrállam fejlesztésében és olaszok a helyi korrupció dédelgetésében.

Az 1904 november 18-iki házszabálycsíny nehéz válaszút elé állította Vázsonyit. Igaz, hogy az 1889-iki véderőtörvényjavaslat ifjúsági

tüntetései alkalmával Vázsonyi-Weiszfeld Vilmos egyetemi polgár vezette rohamra az ifjúságot a budapesti aszfalton, de azután más idők következtek s Vázsonyiban, a politikusban, mintha másfél évtizeden át megszakadt volna ez a fejlődési erő, mint a veresfónál az angol hajókötelekben. Igaz, a választást megkönnyítette számára az a körülmény, amely a Tiszaféle többséget látta az úgynevezett demokratikus és progresszív politika főakadályának, következésképp oly pártabszolutizmus ellen kellett harcolnia, amelyet egy császári abszolutizmus fedezett. Az ellenzék harca elsősorban alkotmányos küzdelemnek látszott, de azért már a függetlenségi párt részéről különösen zsúfolva volt a jelszavas demokrácia és radikalizmus elemeivel. Mindazonáltal Vázsonyi történelmi értéklésére kedvező fényt vet az a tény, hogy feltétel és ellenszolgáltatás nélkül vett részt az úgynevezett nemzeti ellenállásban, ugyanakkor, amikor a zsidó értelmiség frissebb rétegei kibontott zászlóval tódultak az úgynevezett Darabont-rendszer, vagy a császári-királyi abszolutizmus védelmére és akik számára tökéletesen közömbös volt, hogy a maguk aspirációinak kielégítését a Ferenc Ferdinánd szellemével fellelevenedett jozefinista osztrák politikától várhatják-e, vagy a magyar történelmi ellenzéki pártoktól.

Jászi Oszkár és köre mint hit- és elvtagadót üldözte Vázsonyit, Vázsonyi rettenetes erő-

vel ütött vissza, a „hátagombolós atheizmusra” és a „rituális jinglikre”. Azt mondta, hogy „ebben a percentuális intelligenciában, az ideológiák, szociológiák és egyéb – lógiák társadalmi osztályában, ebben az igazán szánalmas rétegben, amelyen kacagni kell, amikor a meg nem értett fogalmakkal dobálóznak és önmaguk alatt rettenetes fanatizmussal fűrészelik a fát, egy rettenetes társadalmi és politikai hermafroditizmus van”. „Ha azonban atheista – mondta tovább -, legalább iratkozzék ki a hitközségből és ha valaki vallástalanságot hirdet, akkor ne alkudjék ki ötven százalékra.” A vallást, amelyre ezek a radikálisok kis peneculusukkal törnek – mondta -, mintha valaki a Himalájából szelne le földdarabkákat és apró kis játékszer-taly igájában jelszavakat vetve maga körül, hordaná a törmelékeket, hogy nesze neked Himalája, íme megadtam neked; „a vallást nevezzük az ismeretlentől való félelemnek, amibe bele nem pillanthatunk, a vallást nevezzük egy láthatatlan erőnek, amely gyengeségünk érzetében minket lenyűgöz, nevezzük a természet csodás és még nem ismert erői tiszteletének és reszketésnek attól, hogy lábaink alatt meginoghat a szilárd föld, hogy az óceánok megindulhatnak és hogy ránk szakadhatnak a magasságból ismeretlen tüzek és veszedelmek, nevezzük egyszóval bárminek: kiirthatatlan érzés és esztelen az, aki az Istent detronizálni akarja.”

Vázsonyi most fog rálépni a girondeizmus útjára. A zsidó értelmiség egy része érdekből, hagyományból és nem utolsó sorban az asszimiláció természetes vágyából elhelyezkedett az uralmon levő rendszerben. A másik, aki egzisztenciátlanak érezte magát és aki a gazdasági és szellemi élet területén megszerzett hídfő-állások után a politikai hatalom meghódítására is gondolt talán és aki nem elégedett meg a szabad pályán való korlátlan érvényesülés jogával, hanem olyan pozíciók elfoglalására is tört, amelyekből a zsidóságot eddig ősrégi szokások és hagyományok zárták ki, megüzente nyíltan a harcot a történelmi Magyarországnak. Amannak, az arrivistának, a gazdagnak, a megelégedettnek sok volt a Vázsonyi radikalizmusa, amiben az antiszemitizmus felkavarását rettegte, ennek viszont túlságosan kevés, úgyszólván nyárspolgári és konzervatív. Emellett Vázsonyi nem adhatott egy ideig anyagi előnyöket és nem elégíthette ki az éhes ambíciókat, csak később, a fővárosban, amely több, mint egy évtizedig szinte az ő kizárólagos domíniuma volt. Ekkor volt is a legerősebb. A radikális és szociális értelmiségi zsidóság pedig gyűlölte és gúnyolta a Vázsonyi tradicionalizmusát, kisburzsoá voltát, alkalmazkodását a történelmi akusztikához, egyszóval a „hazaffyságát”. Ez a *vice de position* végig kísérte úgyszólván pályájának- legérdekesebb és legmozgalmasabb szakaszain, a nemzeti ellenállástól kezdve az

igazságügyminiszterségén át a franküggyig. Ebből a helyzetből fakadó félreérthetőség bizonyára nem volt híján az egyéni tragikumnak.

Vázsonyi mérsékelt politikus volt, de a leg-erőszakosabb és legdühösebb fajtából. Ingerlékeny, gyakran idegeinek játéka, sértődékeny és túlságosan önérzetes, aki a maga igazában ha megengedett is bizonyos taktikai fortélyokat és megalkuvásokat, de sokkal szenvedélyesebben állta a maga világnézetét és politikáját, semhogy nagy árat tudott volna fizetni akár a hatalmi érvényesülésért, akár pillanatnyi szövetségeseinek hasznáért. Ehhez járult, hogy akkor se bírta személye iránt felhangolni a keresztény értelmiséget, amikor a történelmi baloldal soraiban küzdött a nemzet jogaiért, vagy az alkotmány restaurációjáért. Ez a keresztény társadalom sohse tudott őszintén felmelegedni iránta, talán azért, mert benne látta a rombolás, a bálványdöntögetés kezdetét és mert a magyar úritársadalom is érezte nem egyszer iróniájának véres suhintásait. A magyar társadalom felületes antiszemitizmusa a nagy destruktort gyűlölte Tisza István rendszerének konok ellenfelében és nem bírta elszenvedni azt a polgári vagy zsidó önérzetet Vázsonyitól, amely kissé megalázónak és nevetségesnek tartotta már a politikai házi zsidó típusát.

Városházi uralma valóban méltán hívhatta ki a magyar közvélemény széles rétegeinek antipátiáját. Vázsonyi nehéz és kényes termé-

szetű diktátor volt, akinek keze tiszta maradt, minden zavaros városházi panama csatornalevétől, de az ő számlájára ment annak a demokratikus kalmárszellemnek lázas, üzleti sűrűség-forgása, amely egyidőben megtöltötte a budapesti Signoria palotájának folyosóit és tanácstermeit. Híveinek határtalan, nyers mohóságát megvetette, de nem tett ellene semmit. Nem értette meg, milyen jogos érzékenységeket horzsolts fel az a tény, hogy majdnem másfél évtizeden át zsidó többségi uralom döntött a magyar főváros érdekei felett. A régi törzfőnöki érdekcsoportok is eléggé viharvert szirttek voltak ebben a nagyvárosi óceánban, de a terézvárosi demokrácia parazitáinak és vigéceinek éhsége túlment már minden józanságon és illendőségen. Ez a körülmény, valamint az, hogy Tisza István ellen vívta a városházán és az országgyűlésen, a sajtóban és a népgyűléseken legádázabb és legkeményebb tusait, elvadtította tőle a keresztény középosztályt és ezt az érzelmi eltávolodást később se volt képes csökkenteni vagy jóvátenni.

Vázsonyi politikai frontállásában az a változás, hogy a polgári politikusok közül a háború alatt ő ismerte fel leghamarább az orosz szovjetforradalom természetét és a Károlyi-féle izgatások veszedelmét. Ekkor viszont a forradalmi zsidóság vezérkara hördült fel ellene és nem volt a szidalomnak, a gúnynak, az ócsárlásnak, a lepocskondiázásnak és a rágalomnak

olyan hang-klaviatúrája, amelyet ne alkalmaztak volna ellene. Ezt a forradalmi baloldalt most teljesen elveszítette, anélkül, hogy az „erős kéz” árnyéka alá loholó jobboldal közeledett volna hozzá, vagy megértette volna az ő középreszoritottságának elvi és taktikai igazságát. Bizonyos mértékben rajta is beteljesedett az a történelmi nemezis, hogy nagy történelmi válságok idején a mérsékelt pártok semmit se számítanak. A mérséklet alapelve: engedni a körülményeknek, a jobb- és baloldali szélsőségek pedig rendszerint az, hogy nem hallgatnak az észszerűségre. Ilyen helyzetekben csordult ki lelke legmélyéről az a keserűség, amely nem egyszer megszállotta azokat a legjava magyar elméket is, akik tehetetlenül roskadtak össze a méltatlan mellőzés és félreértés fátuma alatt: „Itt csak az őrvjngő rendnek, vagy az őrvjngő anarchiának vannak tényezői”.

A háború alatt sokáig hallgatott. Ez a néma tiltakozás egyrészt alaptermészetéből fakadt, abból a sajátságos pacifizmusból, amely sohasem bírta megérteni a történelem véres megoldásait, másrészt abból a felfogásból, hogy a nagy háború befejezése mindig az ultrakonzervatív, vagy a reakciós világrend visszaállításával jár győzelem esetén, egy vereség pedig szabadjára ereszti a tömegek vad ösztöneire és szenvedélyeire spekuláló anarchikus bujtogatást. Aktivitása akkor kezdődött újból, amikor az ellenzék napirendre tűzte a hősök

választójogát. Az új választójogi küzdelem megint a legkitettebb ponton találja Vázsonyit. Át volt hatva attól a meggyőződéstől, hogy *erkölcsi* és politikai képtelenség volna kizárni az alkotmányos érvényesülés sáncaiból azokat a nagy tömegeket, amelyeknek áldozatkészségét, vérért és munkáját a nagy háború véres üzeme annyira igénybe vette. A választójog titkosságáért és általánosságáért indított parlamenti küzdelem, hacsak ideiglenesen is, de összekalapálta azt az alkalmi többséget, amelyben a polgári demokrácia, a Károlyi-féle függetlenségi párt, a Jászi-féle radikálisok és a szociáldemokrata párt vettek részt s amely a háború kellős közepén nagy és fenyegető utcai demonstrációval próbált nyomást gyakorolni az ifjú király ingatag és habozó természetére.

A Tisza-kormány valóban megbukott: a helyét elfoglaló kisebbségi minisztériumban ez a választójogi blokk Vázsonyit jelölte megbízott gyanánt arra a feladatra, hogy a történelmi ellenzéki pártok többi csoportjaival való kompromisszum alapján az új választójogi törvényjavaslatot kidolgozza.

Néhány hónap múlva újabb változást mutat a Vázsonyi-féle politika arculata. A választójog kiszélesítésével neki mégse voltak olyan messzemenő és aggodalmat keltő céljai, mint frigyársai egyrészének. Ő is békét akart, hódítás és kárpótlás nélkül való békét, az európai nemzetek kölcsönös engedékenysége

és megegyezése alapján, de eszébe se jutott a békejelszavak élelmes és felelőtlen agitációjával rést törni a középponti hatalmak ellenállásán és gyöngíteni azokat a politikai és morális erőket, amelyeknek pilléreire ez az önvédelmi háború támaszkodott. A rendet akarta a szabadsággal és a szabadságot a renddel, vagyis, ahogy Tacitus írta a „Historiae”-ben, az úgynevezett jó császárok koráról: *Res olim dissociabiles miscuerit, principatum atque libertatem*. A forradalmi szélsőbal számára a választójog azonban csak átmeneti állomás volt azon az úton, amelyen meg se akartak állni addig, amíg földig le nem rombolják azokat az intézményeket és törvényeket, amelyiken a magyar nemzet államisága nyugodott. Vázsonyi egész mellel fordult szembe a földalatti erők lázas felmozdulásával és a radikális és szocialista csoportok intellektuális esürhéjének kiszámíthatatlan röppályájú izgatásával. Nagy választójogi dulakodásai közben egyszer csak azon vette magát észre, hogy a konzervatív oldalon van, ami által jóvátehetetlenül maga ellen bősztette a pacifista széplelkeket, a hadi neurózist, az újságíró Lenin-fiúkat és a forradalmi hisztériát. A baloldalon a népszerűsége egyszerre elolvadt, mint a tavaszi hó. Maga a zsidó polgárság is, kevés és jelentéktelen kivételtől eltekintve, teljesen magára hagyta. Előrelátásának érdeméül fel kell jegyezni, hogy a választójogi kormányban egye-

dül ő volt, aki felemelte intő szavát és tiltakozását a császárok és a bolsevikiek bresztlitovszki békéje ellen.

A hatalmon való további megmaradása azonban árulásszámba ment volna, ha elfogadja azt a felemás választójogi reformot, amelyet a munkapárti többség módosításai az ő tervezetén végrehajtottak s amelynek a közvetlen gyakorlati eredménye az lett, hogy a szocialisták feloldottnak érezték magukat minden kötelezettség alól, s végképpen elszakadtak a történelmi ellenzéktől. Az evolúció gondolata, amelyet ez a választójogi reform képviselt, megbukott, s vészes gyorsasággal kezdett kifomálódni az a szörnyű abszurdum, hogy a válság tetőpontján a felforgató erőkkel szemben nem lehetett alkalmazni többé se a Tisza István politikájában képviselt megoldást, sem a Vázsonyiék által szükségesnek vélt reformok gondolatát. A lógósoknak, a pacifistáknak és a ghettó intelligenciájának forradalma október 31-én senkit se gyűlölt Tisza István után annyira, mint a „renegát” Vázsonyit.

A Károlyi-forradalom és a proletárdiktatúra hónapjait Svájcban töltötte, ahol izgékony fantáziáját, kéneső természetű temperamentumát és minden benyomásra szomjas és fogékony értelmét egyre szörnyűbb hírek ostromolták. A távolból megérezte, hogy a levegő megvan telve az antiszemita elektromosság elemeivel. Öneki magának menekülnie kellett Buda-

pestről Münchenbe és Münchenből a szabad Helvéciába, hogy elkerülje vértestvéreinek bosszúját és üldözését. Az országszerte éledő antiszemitizmust lehetetlenség volt indokoltnak nem tartani. Maga se titkolta el véghetetlen keserűségét és felháborodását a zsidóság egy részének szereplése iránt. Bizalmas környezetben oly kifakadásokat hallatott, amelyek már-már határosak voltak a pogrom-hangulattal. Megérezte saját sorsán keresztül, a maga személyes élményei győzték meg róla, hogy az európai népeken gyakran végigborzongó antiszemitizmust hatalmas indoklások fűtik, hogy a kollektív felelősség időnkénti barbár vérvádjai sokszor érthető tömegindulatokból táplálkoznak. Lelkileg tehát egyáltalán nem találta készületlenül a zsidó-kérdés fülledt, viharhangulatos aktualitása, amikor a szovjet összeomlása után átlépte az ország határát. De egyúttal természetesnek és észszerűnek találta, hogy a személyére és irányzatára nézve ez a tömeghangulat különböztessen. Mekkora volt a meglepetése és csalódása, amikor csodálatosképpen ez a tömegmozgalom egyszerre az ő személyén keresztül vonta kérdőre a zsidóságot, Vázsonyit állítván bűnbak gyanánt az októberi forradalom és a Tanácsköztársaság vétkeiért. „A zsidóságnak – szavalta ez az ellenforradalmi demagógia – *sub specie aeternitatis* két arculata van: Vázsonyi és Szamuely, – de nem az utóbbi a veszedelmesebb.” Hogy éppen személye ellen mozdultak

fel ezeknek az időknek fertőző rajongásai és gyűlöletei, abban kétségtelenül hatalmas méltánytalanság volt.

Amikor 1919 kora őszén hazajött, hitsorsosai köréje sereglettek, mint egykor Timoleon köré a megárvult siracusabeliek, mondván: ez a mi atyánk, ez a mi szabadítónk! óráról órára és napról-napra friss vész hírek érkeztek el hozzá, s hírnökei pihegve szóltak a dunántúli és a Tisza-Duna közti népitéletekről. Ő volt az érintetlen presztízs, az ellenforradalmi hitvalló, az a szirt, akinek közelmúltja valóban a legmáku-látlanabbaké közé tartozott, a régi Magyarország vezető politikusai között. Ki védhette volna meg méltóbban és sikeresebben az egyetemes felelősségrevonásnál a zsidóságot, mint Vázsonyi. Idehaza egyszerre lecsitultak lelkében az emigráció révedezései, szenvedélyei, megtorló vágyai. Csak reszkető hitsorsosait látta, akik feléje tárták ki esdő karjukat, s tőle várták megváltásukat, vagy megszabadításukat szorongatásuk mélyéből. Vázsonyi lágy érzelmessége, mély emberi részvéte, szorongott hitsorsosaival való szolidaritása és igazság-érzete fellázadt a felelősségrevonás borzalmas általánosítása ellen. Egyik németnyelvű liberális újságban az ellenforradalmi szenvedélyek tombolása közepette villámhárítójául kínálkozott ennek a mennydörgésnek és villámlásnak. Az igazság és a kölcsönös megértés *vox humana*-jával próbálkozott és azt hitte, hogy a

zsidóság apológiájának tesz szolgálatot akkor, ha kipécézi a keresztény hivatalnok értelmiség egy részének opportunizmusát, megalkuvását és szolgálatkészségét a két forradalomban. Most az ellenforradalom vette üzöbe, s azt a vádat emelte ellene, hogy csak azért jött haza, mert meg akarta menteni hittestvéreit, s mert azon intrikál, hogy fajtájának egérutat nyisson. Megtépett idegei, zilált félelmi képzei nem bírták ki az itthonlétet a „kurzus” első éveiben. Második emigrációja, amely részben kényszerű volt, részben önkéntes, sokkal tovább tartott az elsőnél. Régi barátai közül senkise mert kiállni mellette. Mindegyik népszerűségét féltette, vagy attól tartott, hogy bőrére sütik a zsidósággal való cimborálás tüzes bélyegét. Ez a sors emberileg megérdemel minden részvétet. Amikor végre hazabátorodott, soha sem nyerte többé vissza egészen régi hangjának ércét. A legmélyebben az a közvélemény sebezte meg, amely kétségbe vonta a hazához és a nemzethez való hűségét. Itt-ott még fellángolt benne a régi tűz, az a *sacré feu*, amelynek tűzijátékában gyakran még ellenségei is elgyönyörködtek. Mintha megérezte volna, hogy az a jelszavas liberalizmus és demokrácia, amely korának uralkodó világszemlélete volt, a magyar földön sohase virulhat fel többé a régi tenyészet gazdagságával és életerejének elánjával. Divatból kiment politikussá vált, mint azoknak legtöbbször, akik a régiek közül túléltek Tisza István hala-

lát. Városházi hatalma is összeomlott; nagy keresztény községi párt alakult, ami a Vázsonyi-epigónok csökevény demokráciáját törpe ellenzékiiségre szorította. Meg-meg jelent még a Ház folyosóján, hogy szivarjának füstje mögül eleregesse adomáit, sziporkáit, élceit. Sokszor egyedül ódöngött az elnéptelenedett falak között, ahol régebben maga körül oly fényes udvart látott politikusokból és újságírókból. Néha megrebbent körülötte a levegő, mint a denevér szárnyai alatt az alkony homálya. Csak egyszer cikkázott fel még ennek a szellemnek fénye. A frank-ügyben egy nagy ellenzék élén találta magát, a régihez hasonló koalíció soraiban, amelynek, tagsoportjainak mindegyike más-más célból akarta megbuktatni a Bethlen-féle konszolidációt. A szocialisták azért, hogy végre-
valahára leszámoljanak a gyűlölt ellenforradalmi rendszer örökösével, a megcsappant liberalizmus azért, hogy a Bethlen-féle restaurációs politika romjain visszaszerezze régi hitelét és népszerűségét s a nemzeti legitimisták azért, hogy megszabaduljanak attól a tehertételtől, amelyet Bethlen István gróf személye jelentett egy nagyhatalommal való viszonyunkban.

Vázsonyi ellenzékiisége elegyítve volt mind-ezen elemek változatosságával és sokféleségével. Kitűnt azonban, hogy lehet nagy parlamenti győzelethieket aratni a hatalmon levő rendszer megdöntése nélkül. A magyar társadalom nagy részének politikai felfogása a frank-

ügyben népdal volt, a frank-ellenzék komoly államférfiaié kamarazene. Az előbbi úgy okoskodott, hogy Bethlen nem bukhatik meg a frank-ügyben. Akár benne volt, akár nem. Ha nem volt benne: akkor természetesen a legnagyobb lelkiismeretlenség minden buktató akció, ha benne volt: akkor se bukhatik meg ez a ravasz politikus, aki egyidőben csinált népszövetségi politikát és földalatti konspirációt. A frank-ellenzék vezérei pedig így érveltek: Bethlennek távoznia kell, akár közvetlen részese a pénzhamisításnak, akár nem. Ha tudott róla: menthetetlenül buknia kell, ha nem tudott róla: akkor is annyira megterhelte a maga személye súlyával az ideiglenes jogrend hajóját, hogy okvetlenül meg kell szabadítani tőle, hogy ez a hajó könnyebben és szabadabban szelhesse a külpolitika vizeit.

Vázsonyi Vilmos újból elvesztette csatáját a közvéleménnyel szemben. Alig néhány esztendő alatt most már harmadszor tépázták meg tekintélyét és népszerűségét olyan jogcímenek, amelyeket a történelem aligha fog a magáévá tenni. Ezt a politikai összeroppanást feldúlt egészsége már nem bírta ki. Külföldön halt meg egy szanatóriumban, miként egy már rég elfelejtett, nagy magyar progresszív politikus, Grünwald Béla. A néhány év távlatából mit mondhatnánk róla? Bizonyára azt, hogy a történelem méltányosabb és igazságosabb lesz vele szemben, mint a saját kora és nemzedéke volt.

TARTALOM

	Oldal
Andrássy Gyula gróf.....	3
Apponyi Albert gróf	57
Grünwald Béla.....	111
Prohászka Ottokár.....	119
Tisza István gróf.....	141
Ugron Gábor.....	183
Vázsonyi Vilmos	215